THE

KÂSHÎ-SANSKRIT-SERIES

NO. 95.

(Karmakāṇḍa Section, No. 8.)

संस्कारदीपकः

द्वितीयो भागः

प्रकाशकः

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी।

THE

KASHI SANSKRIT SERIES

NO. 95.

(Karmakânda Section No. 8.)

संस्कारदीपकः

विवाहगर्भाधानादिकेशान्तान्तसंस्कारनिरूपणात्मकः

द्वितीयो भागः।

महामहोपाध्याय पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीय-
विरचितः।

THE

SAMSKĀRA DĪPAKA

By

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA

Pandit Nityananda Panta Parvatiya

(Part II)

BANARAS
JAYA KRISHNA DĀS HARI DĀS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Price Rs 5-8-0

संस्कारदीपकस्य—

द्वितीयभागस्थ–विषयानुक्रमणिका–

श्रीगणेशाय नमः ।

⊰ संस्कारदीपकः ⊱

[द्वितीयो भागः]

गणेशपूजादिग्रहयागान्तपूर्वाङ्गाणि निरूप्य, तत्प्रयोगांश्च सम्यक् प्रदर्श्य, अधुना संस्कारनिरूपणमारभ्यते ।

तत्र संस्कारो नाम आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्योऽतिशयविशेषः । गर्भाधानादौ संस्कारपदं च लाक्षणिकम् ।

स च द्विविधः । एकस्तावत्-कर्मान्तराधिकारेऽनुकूलः । यथा उपनयनजन्यो वेदाध्ययनाधिकारापादकः । अपरस्तु उत्पन्नदुरितमात्रनाशकः, यथा बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणो जातकर्मादिजन्यः ।

पुनश्च संस्कारो द्विविधः-ब्राह्मो दैवश्च । तथा च हारीतः-

"द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च । गर्भाधानादिः स्मार्तो ब्राह्मः, पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैवः" इति ।

सौम्याः सोमयागा अग्निष्टोमादयः । तत्र ब्राह्माः संस्काराः षोडश । तथा च जातूकर्ण्यः—

आधानपुंससीमन्तजातनामान्नचौलकाः ।
मौञ्जी व्रतानि गोदानसमावर्तविवाहकाः ॥
अन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु ।
शूद्राणाञ्चैव भवति विवाहश्चान्त्यकर्म च ॥ इति ।

अङ्गिरास्तु पूर्वोक्तानेव गर्भाधानादीन् षोडशसंस्कारानुक्त्वा-आग्रयणम्, अष्टकाः, श्रावणीकर्म, आश्वयुजीकर्म, प्रत्यवरोहणम्, दर्शश्राद्धम्, वेदारम्भः, वेदोत्सर्जनम्, प्रत्यहं क्रियमाणाः पञ्च महायज्ञा इत्येवं नवान्यानुक्त्वा पञ्चविंशतिसंस्कारा-

नाह। जातूकर्ण्यवचनोक्तगोदानान्त्यकर्मणो अनुक्ता तत्स्थाने घलिकर्मनिष्क्रमणे न्यवेशयत्।

गौतमस्तु गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनम्, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानम्, सहधर्मचारिणीसंयोगः, पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम्, अष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः; अग्न्याधेयम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, आग्रयणेष्टिः, निरूढपशुबन्धः, सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः; अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा इति। अथाष्टावात्मगुणाः-दया सर्वभूतेषु, क्षान्तिरनसूया शौचमनायासः मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति(१) आत्मगुणैः सह अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारानाह।

> वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्।
> यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले॥

इति मनूपदिष्टेन 'दीक्षायां कुण्डली भवति' इति श्रुतिविहितेन च कुण्डलधारणेन आक्षिप्तः कर्णवेधाख्यः संस्कार आवश्यकोऽपि न षोडशादिसंस्कारान्तर्गतः। तन्मध्ये तस्य पाठाभावात्।

> गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौलमौञ्जीनिबन्धनैः।
> बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते॥

इति मनुना सर्वेषां संस्काराणां पापक्षयरूपफलप्रतिपादनाद्यद्यपि काम्यत्वं प्रतीयते तथाऽपि विवाहो नित्योऽपि। आवश्यकप्रजोत्पादनार्थत्वात्। आवश्यकत्वं च प्रजायाः "जायमानो वै

(१) एतेषां लक्षणानि बृहस्पत्युक्तानि प्र० भा० १३८ पत्रे प्रदर्शितानि।

ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इति तैत्तिरीयशाखायां श्रूयते ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यो दारसङ्ग्रहः ।

इतिवचनाच्च ।

उपनयनमपि नित्यम् । "पतितसावित्रीकेषु उपपातकम्" इत्यादिबहुनिन्दाश्रवणात् ।

चूडाकर्मापि नित्यम् । आवश्यकशिखाधारणार्थत्वात् ।

नामकरणमपि नित्यम् । आवश्यककर्मार्थत्वात् । अत एव यथोचितकालेऽकृतचूडानामकरणयोरुपनयनाव्यवहितपूर्वकाले शिष्टानामनुष्ठानं न तु गर्भाधानादीनामिति शुभकर्मनिर्णये मुरारिमिश्रः ।

याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥
मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ इति ।

उपनयनभिन्नसंस्कारानुवृत्तौ यमः—

शूद्रो ऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।
न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

केनचिच्छन्दसेत्यन्वयः । उपनयनं शूद्रस्यामन्त्रकमपि निषिद्धम् । अशूद्राणामपर्युदसितानामित्यापस्तम्बीयपर्युदासात् ।

याज्ञवल्क्यः—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ।

तूष्णीम्-मन्त्रशून्यम् । एताः क्रियाः-निषेकादिक्रियाः ।

मनुः—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थो ऽग्निपरिक्रिया ॥

औपनायनिकः-उपनयनकार्यकारी। स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाह एव। गुरुशुश्रूषणस्थाने पतिसेवा। अग्निपरिचरणस्थाने गृहकार्यम्। अतः स्त्रीशूद्रयोर्विवाह एव वरः, उपनयनस्थाने विधानात्।

विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा।
इत्यत्र संस्कारमित्यभिधानाच्च।

वाचस्पतिमिश्रादयस्तु त्रैवर्णिकपुरुषस्याप्याद्यो विवाहः संस्कार एवेत्याहुः।

केचित्तु त्रैवर्णिकस्योपनयनान्त एव संस्कारो न्यायात्। "अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्यात्" इत्यादावष्टत्वश्रवणाच्च। न तु विवाहोऽपि वचनाभावात्, न्यायविरोधाच्च। "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु। पिण्डानोद्वाहनाचेषाम्" इत्यत्रोद्वाहनपदसार्थकत्वानुरोधाच्च। अन्यथा सुतसंस्कारकर्मत्वेनैव तस्यापि सङ्ग्रहे तदुपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेः। अत एव स्त्रीणामेव पुनर्विवाहो निन्दितो न पुंसाम्। तासां विवाहकर्मत्वेन तत्संस्कार्यत्वात्। ननु अन्नप्राशने पुमान् कर्तैव, अतः कथं तत्र न न्यायविरोध इति चेन्न। तत्रापि प्रेरणात्मकस्य प्राशनस्यान्यकर्तृकस्य संस्कारत्वादित्याहुः।

प्रथमविवाहेनैव स्त्रीषु संस्कारे उत्पन्ने संस्कारवति पुनः सजातीयसंस्कारानुपपत्त्या स्त्रीणां पुनर्विवाहस्य असंगतत्वं निन्दितत्वं निषिद्धत्वं चान्यत्र स्पष्टम्।

यद्यपि षोडशसंस्काराणां मध्ये गर्भाधानस्यैव प्राथम्यं बहुषु वाक्येषु श्रूयते तथापि दारपरिग्रहं विना गर्भाधानादेरशक्यत्वाद् गृह्यस्थालीपाकानां च असम्भवात् पारस्करेण विवाह एव पूर्वमुपदिष्ट इति स एवादौ निरूप्यते।

तत्र तावत् "वहनं वाहः, विशिष्टो वाहो विवाहः" इतिव्यु-

त्पत्त्या निष्पन्नस्य विवाहशब्दस्य विशिष्टवहनार्थत्वं सिध्यति । वैशिष्ट्यं च प्रतिग्रहाद्यष्टविधोपायान्यतमोपायेन स्वीकृतायां होमादिसप्तपदनयनान्तकर्मभिः संस्कृतत्वम् । तथाच स्वीकृताऽपि असंस्कृता, संस्कृता ऽप्यस्वीकृता वा भार्या न भवतीति निश्चीयते, विशिष्टस्य विवाहपदार्थत्वात् ।

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ।

इतियाज्ञवल्क्यवचनस्य "स ब्राह्माभिधानो विवाहो यस्मिन्ग्रहणे आहूय यथाशक्त्यलङ्कृता वराय कन्या दीयते" इत्यर्थः।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।

इति मन्वादिवचनेऽपि दानपदं दीयते यस्मै ग्रहणायेति सम्प्रदानार्थकल्युटा ग्रहणपरमेव नतु भावल्युडन्तम् । तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । स्वीकारपर एव विवाहशब्द इति गदाधरकृते उद्वाहवादे स्पष्टम् । ननु, उद्वहेत द्विजोभार्यामित्यत्र द्वितीयया भार्याया एव संस्कार्यत्वाभिधानात् ।

नोदकेन विना चायं कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥

इति यमवाक्ये पत्यौ संस्कार्यत्वाभिधानमयुक्तम् , तस्य द्विज इत्यादिपदेन संस्कारकर्तृत्वप्रतीत्या एकस्य कर्तृकर्मभावविरोधेन संस्कारेकर्मत्वायोगात्-इतिचेन्मैवम् । पतित्वस्य विवाहविधिभाव्यभार्यात्वनान्तरीयकत्वेन तद्बोधकपतित्वशब्दोपादानेऽपि बाधकाभावात्-इत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे ।

कुलपरीक्षा च तत्रैवोक्ता तत एवावगन्तव्या ।

अथ गोत्रप्रवरविचारः ॥

तत्र "अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमापत्यं साक्षात्परम्पराजातं गोत्रम्" इति गोत्रलक्षणमाह मित्रमिश्रः ।

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ।

इतिस्मृतिं च व्यलिखत् । गोत्रकारिणो गोत्रप्रवर्तकाः । तत्र गोत्रपदमपत्यसामान्यपरमेव न तु पौत्रप्रभृतिपरमेव । तथा-ग्रहणे ऽत्र मानाभावात् । वसिष्ठादिषु गोत्रव्यवहारः संसारस्यानादित्वात्पूर्वपूर्ववसिष्ठाद्यपत्यत्वेन मुख्यः, औपचारिको वा । केवलभृग्वङ्गिरोगणेषु यस्कगोत्रा वयं हरितगोत्रा वयमिति व्यवहारस्तु गोत्रभूतभृग्वङ्गिरोगणसादृश्यादेव । तेन केवलेषु तेषु अविवाहप्रयोजकं समानप्रवरत्वमेव । तत्र एकगणान्तः पातिषु सगोत्रत्वमेकगोत्रस्वरूपं, भिन्नगणान्तःपातिषु तु सदृशगोत्रस्वरूपं तदिति सङ्क्षेपः ।

प्रवरस्तु गोत्रव्यावर्तक ऋषिविशेष एव । दर्शपूर्णमासादिषु प्रव्रियमाणत्वात्तस्य प्रवरसंज्ञा ।

असमानार्षगोत्रजामित्यत्र—

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वञ्च पृथक् पृथग् विवाहनिषेधे प्रयोजकम् । प्रत्येकं नञः सम्बन्धात् । असमानप्रवरैरित्यादि-वाक्यान्तरस्वारस्यात् ।

परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा ।
त्यागं कृत्वा ततस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनाच्च ।

समानप्रवरत्वं च संख्यासंज्ञयोः साम्याद्भवति । यत्र तु प्रवरनामसाम्येऽपि न संख्यातुल्यत्वं संख्यासाम्ये नाम-भेदो वा तत्राप्यसमानप्रवरतैव । तथैव श्रवणादिति मुरारिमिश्रः ।

अत्र श्राद्धरत्नवलीकारः—"तत्र बाधायनः—

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ऊनपञ्चाशदेवैषा प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

इत्यादिना इध्मवाहा दशेत्यन्तेन गोत्राणि प्रवरांश्च सङ्क्षेपेण निर्दिश्य एतेषां वंशपरम्परयाऽवान्तरभेदेन बहुकुलानि जातानि तेषां क्वापि प्रदेशे गोत्रप्रवरैक्ये ऽपि स्थानभेदाद् गोत्रप्रवरयोः सङ्कोचं कृत्वा विवाहो भवति ।

यथाह चतुर्विंशतिमते—

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाचैतरप्रतीयते ॥

तथैव भृगुः—

यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरे ऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

पुनश्चतुर्विंशतिमते—

यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां चैव सर्वेषां स सदाचार उच्यते ॥ इति ।

एवं सरयूपारिणां स्थानभेदेन विवाहेऽपि न क्षतिः । स्मार्तानां सङ्गृहीतश्लोकोऽपि साम्प्रतिकानाम् ।

पिण्डी पिपासी समरारचौरा
ग्रीवा धतूरा पिठरा कुआँरा ।
राढोति वासौतिच मार्जनी च
पैरी मदोली किरमा मसोरा ॥ इत्यादि ।

एतत्स्थानस्थितानां तदुद्भवानां च प्रायशः सर्ववेदाध्ययनाभावे ऽपि भोजनादौ नियमाद् ब्राह्मण्यं सुस्थमेवेति स्थापयाञ्चकार ।

अत्रेदमाकूतम्—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

इत्यादौ गोत्रशब्दो न अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यत्वरूपगोत्रत्वावच्छिन्नमात्रस्य वाचकः किन्तु ज्ञायमानैककुलोद्भवत्वविशिष्टतद्वाचकः । ततश्च यावदेककुलोद्भवत्वं ज्ञायते ऽभियुक्तोक्त्या तावच्छतपुरुषव्यवधाने ऽपि न विवाहसम्बन्धः । उक्तसगोत्रत्वात् । स्थानादिभेदे तु एककुलोद्भवत्वापरिज्ञानाक्षोक्तसगोत्रत्वम् इति तत्र विवाहसम्बन्धकरणे न दोषः, समाचारात् ।

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाश्चैतत्प्रतीयते ॥

इति चतुर्विंशतिमतधृतवचनेन समाचारस्य विवाहादिसम्बन्धे प्रामाण्यबोधनात् । अत एव येषाम् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यत्वरूपगोत्रत्वावच्छिन्नैक्ये एककुलोद्भवत्वापरिज्ञानेऽपि कन्यायाः परित्यागसमाचारस्तैस्तत्र सम्बन्धकरणे प्रायश्चित्तार्हतैव । सदाचाराभावात् ।

अत एव धर्मसिन्धौ "कौस्तुभे तु" इत्युपक्रम्य—

उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ।
पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे ऽप्ययं विधिः ॥
सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ।
एवमुद्वाहयेत् कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्यो यमो ऽङ्गिराः ॥
यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाश्चैतत्प्रतीयते ॥

इत्यादिवचनानां चतुर्विंशतिमतषट्त्रिंशन्मतादिषु उपलभ्यमानत्वात् सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहस्य बहुदेशेषु दर्शनाच्च येषां कुले देशे च अनुकल्पत्वेन सापिण्ड्यसङ्कोचः परम्परया स-

प्यागतस्तेषां सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहो न दोषाय । स्वकुलदेशवि-रुद्धेन सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहे दोषो भवत्येव । "अथ खल्वा-वचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात्"

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

इत्यादिवाक्यैः स्वकुलदेशाचाराविरुद्धस्यैव शास्त्रस्य विवा-हेऽनुसर्तव्यत्वात् ।

एवं मातुलकन्यापरिणयनेऽपि ।

मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादिस्मृतीनां "तृतीं जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृ-ष्वसेयी वपामिव" इति मन्त्रलिङ्गैर्वाधो येषां कुले मातुलकन्यापरि-णयः परम्पराप्राप्तस्तैः स कार्यः ।

गोत्रान् मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।

इति मातुलकन्याविवाहस्य कलिवर्ज्यत्ववचनमपि येषां कुले देशे मातुलकन्याविवाहो नास्ति तत्परम् । मातुलकन्यापरिणय-नस्य अनेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । अत एव मातुलकन्योद्वाहिनां श्राद्धे निमन्त्रणनिषेधोऽपि स्वकुलाचारादिविरोधेन तदुद्वाहा-दिपरः । उक्तविधसापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहं कुर्वतां शिष्टैः श्रा-द्धादौ भोजनाद्याचारात् इत्यादि "बहूपपादितम्" इत्यन्तेन स-दाचारानुरोधेन सापिण्ड्यसङ्कोच उक्तः ।

केचित्तु एकनाम्नां बहूनां लोके दर्शनाद् भारद्वाजादिगो-त्रकारिणो मुनयोऽपि भारद्वाजादिनामानोऽनेके विद्यन्ते । ततश्चैकनामतया भिन्नस्थानवर्त्तिनां पाण्डेयादिकुलोद्भवानां सगो-त्रत्वावभासेऽपि प्रवरभेदाद्वस्तुतो न सगोत्रत्वम् । प्रवरभेदेन गोत्रभेदस्य कल्पनात् । अत एव प्रवरदर्पणे "अत एव नामैकत्वे-

ऽपि गणभेदे प्रवरभेदे च ऋषीणां भेदात् भवत्येव विवाहः, लोके एकनाम्नामप्यनेकेषां पुंसां दर्शनादित्युक्तं प्रवरमञ्जर्याम्" इति कमलाकरः। यद्यपि केषांचित्प्रवरैक्यमप्यवभासते तथाऽपि तत्र प्रवराणां क्वचित्सङ्ख्याभेदः क्वचिच्च नामभेदो बोध्यः। तावताऽपि असमानप्रवरत्वस्य पुराणनिबन्धादिग्रन्थसम्मतत्वात्। येषां च प्रवरसङ्ख्यासाम्यं प्रवरनामसाम्यं च भिन्नकुलोद्भवानां दृश्यते तेषां पूर्वजानां प्रवरज्ञानांशे प्रमाद एव। प्रवरैक्ये गोत्रैक्ये च विवाहस्य निषिद्धत्वाद् इत्याहुः।

अन्ये तु—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।

इत्यादिमन्वादिवाक्येषु गोत्रपदस्यागस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यत्वावच्छिन्नमात्रबोधकत्वेऽपि 'परिणीय सगोत्रां च' इत्यादौ,

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शूद्रजः।
सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः।

इत्यादौ च सगोत्रादिपदस्यैककुलोद्भवत्वादिविशिष्टसगोत्रादिबोधकत्वम्। समाचारानुरोधात्। अन्यत्र [illegible] परित्यागे प्रशस्तत्वमपरित्यागे किञ्चिद्दोषावहत्वम्। नतु पातित्यप्रयोजकत्वम्। अत एव मनुवाक्ये 'सा प्रशस्ता द्विजातीनाम्' इत्युत्तरार्द्धे प्रशस्तपदोपादानम्। गोत्रपदं च कुले

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
समानोदकभावस्तु निवर्तेत चतुर्दशे॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते।

इति मत्स्यपुराणेन (नि. सि.) परिभाषितम्। अत एव

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः।

इत्यादौ बृहस्पत्यादिवाक्ये गोत्रपदेन कुलरूपार्थस्यैव ग्रहणम् इति न क्वचिदपि देशे भिन्नकुलोद्भवानां भारद्वाजादि-

गोत्रिणां कस्यचिन्मरणे स्नानसमाचारः । वस्तुतस्तु कात्यायनलौगाक्षिभ्यां मत्स्यपुराणे च एकैकं गणं निर्दिश्य 'एतेषामविवाहः' इत्युक्तेः भिन्नगणान्तःपातिनां विवाह इष्यते इति ध्वन्यते । अन्यथा सर्वानेव गणान् निर्दिश्य अन्ते बौधायन इव "एषां सर्वेषामविवाहः" इत्येवावक्ष्यन् । तस्मात् कात्यायनाद्यनुयायिनां माध्यन्दिनादीनां स्वस्वगणं हित्वा अन्यत्र संबन्धकरणे न दोषः । गणभेदपरिज्ञानं च प्रवरभेदात् । आत्रेयायन्यादीनाम् आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रिप्रवराणां भरद्वाजापत्यानां, कात्यायनादीनाम् आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येतिपञ्चप्रवराणां भरद्वाजानां च परस्परं विवाहसम्बन्धो भवत्येव, त्रिप्रवरसाम्येऽपि संख्यासाम्याभावादिति पूर्वमेवोक्तम् । क्वचिच्च गणभेदः प्रवरभेदश्च स्थानभेदादेव कल्प्यः । यथा गोत्रभूतभारद्वाजर्ष्यपेक्षया प्रवरभूतभारद्वाजर्षिःअभेदे 'भारद्वाजगोत्रस्य त्रयः प्रवराः' इतिषष्ठ्याद्यनुपपत्त्या भिन्नत्वेन प्रवरदर्पणे कल्पितस्तद्वत् इत्याहुः । शेषमग्रे निरूपयिष्यते ।

अथ सापिण्ड्यविचारः—

> अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
> अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहे सापिण्ड्याया निषेधो गम्यते ।

तत्र सापिण्ड्यमेकशरीरावयवान्वयित्वरूपं विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एकशरीरावयवान्वयित्वं च परम्परया अतिप्रसक्तं स्यादु, अतस्तदवधिं याज्ञवल्क्य आह—

> पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

अत्र मातृतः पितृत इति षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः । सन्ताने निवर्तत इति च शेषः । पञ्चमत्वसप्तमत्वयोरवध्याकाङ्क्षायां सन्तानमूलभूतः, स्वो वा अवधित्वेनान्वेति । तथा च

ऽपि गणभेदे प्रवरभेदे च ऋषीणां भेदात् भवत्येव विवाहः, लोके एकनाम्नामप्यनेकेषां पुंसां दर्शनादित्युक्तं प्रवरमञ्जर्याम्" इति कमलाकरः। यद्यपि केषांचित्प्रवरैक्यमप्यवभासते तथाऽपि तत्र प्रवराणां क्वचित्सङ्ख्याभेदः क्वचिच्च नामभेदो बोध्यः। तावताऽपि असमानप्रवरत्वस्य मुरारिमिश्रादिग्रन्थसम्मतत्वात्। येषां च प्रवरसङ्ख्यासाम्यं प्रवरनामसाम्यं च भिन्नकुलोद्भवानां दृश्यते तेषां पूर्वजानां प्रवरज्ञानांशे प्रमाद एव। प्रवरैक्ये गोत्रैक्ये च विवाहस्य निषिद्धत्वाद् इत्याहुः।

अन्ये तु—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।

इत्यादिमन्वादिवाक्येषु गोत्रपदस्यागस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यत्वावच्छिन्नमात्रबोधकत्वेऽपि 'परिणीय सगोत्रां च' इत्यादौ,

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शूद्रजः।
सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः।

इत्यादौ च सगोत्रादिपदस्यैककुलोद्भवत्वादिविशिष्टसगोत्रादिबोधकत्वम्। समाचारानुरोधात्। अन्यत्र तु परित्यागे प्रशस्तत्वमपरित्यागे किञ्चिद्दोषावहत्वम्। नतु पातित्यप्रयोजकत्वम्। अत एव मनुवाक्ये 'सा प्रशस्ता द्विजातीनाम्' इत्युत्तरार्द्धे प्रशस्तपदोपादानम्। गोत्रपदं च कुले

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
समानोदकभावस्तु निवर्तेत चतुर्दशे॥
जन्मनामस्मृतेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते।

इति मत्स्यपुराणेन (नि. सि.) परिभाषितम्। अत एव

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः।

इत्यादौ बृहस्पत्यादिवाक्ये गोत्रपदेन कुलरूपार्थस्यैव ग्रहणम् इति न क्वचिदपि देशे भिन्नकुलोद्भवानां भारद्वाजादि-

गोत्रिणां कस्यचिन्मरणे स्नानसमाचारः । वस्तुतस्तु कात्यायनलौगाक्षिभ्यां मत्स्यपुराणे च एकैकं गणं निर्दिश्य 'एते पामविवाहः' इत्युक्तेः भिन्नगणान्तःपातिनां विवाह इष्यते इति ध्वन्यते । अन्यथा सर्वानेव गणान् निर्दिश्य अन्ते बौधायन इव "एषां सर्वेषामविवाहः" इत्येवावक्ष्यत् । तस्मात् कात्यायनाद्यनुयायिनां माध्यन्दिनादीनां स्वस्वगणं हित्वा अन्यत्र संबन्धकरणे न दोषः । गणभेदपरिज्ञानं च प्रवरभेदात् । आत्रेयायन्यादीनाम् आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रिप्रवराणां भरद्वाजापत्यानां, कालावनादीनाम् आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येतिपञ्चप्रवराणां भरद्वाजानां च परस्परं विवाहसम्बन्धो भवत्येव, त्रिप्रवरसाम्येऽपि संख्यासाम्याभावादिति पूर्वमेवोक्तम् । क्वचिच्च गणभेदः प्रवरभेदश्च स्थानभेदादेव कल्प्यः । यथा गोत्रभूतभारद्वाजर्ष्यपेक्षया प्रवरभूतभारद्वाजर्षिःअभेदे 'भारद्वाजगोत्रस्य त्रयः प्रवराः' इतिप्रद्युपाद्यनुपपत्त्या भिन्नत्वेन प्रवरदर्पणे कल्पितस्तद्वत् इत्याहुः । शेषमग्रे निरूपयिष्यते ।

अथ सापिण्ड्यविचारः—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहे सपिण्डाया निषेधो गम्यते ।

तत्र सापिण्ड्यमेकशरीरावयवान्वयित्वरूपं विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एकशरीरावयवान्वयित्वं च परम्परया अतिप्रसक्तं स्याद्, अतस्तदवधिं याज्ञवल्क्य आह—

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

अत्र मातृतः पितृत इति पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः । सन्ताने निवर्तत इति च शेषः । पञ्चमत्वसप्तमत्वयोरवध्याकाङ्क्षायां सन्तानमूलभूतः, स्वो वा अवधित्वेनान्वेति । तथा च

मातृसंताने मूलपुरुषात् स्वस्माद्वा पञ्चमादूर्ध्वं साषिण्ड्यं निवर्तते, पितृसन्ताने च ततः सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इति वाक्यार्थः । योगार्थस्य उत्तरत्र संभवेऽपि रूढ्याश्रयणान्न तत्र सपिण्डशब्दप्रवृत्तिरिति भावः । मूलपुरुषात् षष्ठः मातृसन्ताने मूलपुरुषस्य सपिण्डो न भवति । तुल्यन्यायात् षष्ठस्य मातृसन्ताने मूलपुरुषोऽपि सपिण्डो न भवति । एवं पितृसंताने मूलपुरुषाद् अष्टमः तस्य सपिण्डो न भवति मूलपुरुषश्च अष्टमस्य सपिण्डो न भवति इति सिद्धम् ।

वधूवरयोश्च साषिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकम् । तमनन्तर्भाव्य तयोः परस्परं साषिण्ड्यसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । मूलपुरुषे वध्वा वरस्य वा साषिण्ड्ये निवृत्ते तद्द्वारकं साषिण्ड्यं शाखान्तरीये तदपत्ये निवर्तत एव । यथा अष्टमस्य मूलपुरुषे साषिण्ड्ये निवृत्ते शाखान्तरीये तदपत्ये अष्टमस्य साषिण्ड्यं निवर्तते । अत एव "मूलपुरुषादष्टमः मूलपुरुषदौहित्रीमुद्वहेत्" इति गौतमीयवृत्तौ हरदत्त आह । तुल्यन्यायात् मूलपुरुषदौहित्रोऽपि मूलपुरुषादष्टमीमुद्वोढुमर्हति । मूलपुरुषसाषिण्ड्यस्यैव अष्टम्या निवृत्तौ शाखान्तरीयतदपत्यसाषिण्ड्यस्य सुतरां निवृत्तेः । मातृसन्ताने तु षष्ठस्य मूलपुरुषे साषिण्ड्यनिवृत्तौ शाखान्तरीये तदपत्ये तन्निवृत्तिः सुलभा । अतः षष्ठो द्वितीयादिकां, द्वितीयादिको वा षष्ठीमुद्वहेत् ॥

ननु पितृसन्ताने द्वितीयादेः सप्तमपर्यन्तस्य साण्डियस्य मूलपुरुषे सत्वात् तत्सन्ततिस्थत्वाच्च षष्ठ्यादेः कथमुद्वाहः । पूर्वोक्तमूलपुरुषदौहित्रोऽपि कथमष्टमीमुद्वहेत्, तस्या अपि सपिण्डसन्ततिस्थत्वात् । किञ्च मातृसन्ताने षष्ठो द्वितीयादिकाम्, पितृसन्तानेऽष्टमो दौहित्र्यादिकां च नोद्वोढुमर्हति । वरस्य कन्यासपिण्डसन्ततिस्थत्वात्, तस्यापि "एभिरेव गुणैर्युक्तः" इति

वचनेन कन्याऽसपिण्डत्वापेक्षणात्। इति चेत्,

अत्रोच्यते। सपिण्डसन्ततिस्थत्वं न विवाहनिषेधप्रयोजकम्। वचने असपिण्डामित्येतावन्मात्रश्रवणेन सपिण्डत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वप्रतीत्या तस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्। स्वसपिण्डमूलपुरुषसन्ततिस्थत्वमेव कन्यायां वरस्य सापिण्ड्यमिति तु न युक्तिसहम्। कन्यायां मूलपुरुषसापिण्ड्ये निवृत्ते तदपरशाखीयसापिण्ड्यानुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्। कन्याया मूलपुरुषे सापिण्ड्यस्य निवृत्तौ वरस्य कन्यासपिण्डसन्ततिस्थत्वाभावेन तत्र कन्यासापिण्ड्यस्य[1] निवृत्त्या 'अस्या असपिण्डोऽयम्' इति व्यवहारे 'इयमस्य सपिण्डा' इति व्यवहारस्य सर्वथाऽनुचितत्वात्। स्वपितुः मूलपुरुषात् अष्टमे सोदके 'नायं पितुः मूलपुरुषस्य सपिण्डः' इति व्यवहृते स्वसापिण्ड्यस्य 'ममायं सपिण्डः' इति व्यवहारस्य च दशाहाशौचप्रयोजकस्यापत्तेश्च। तस्मात् मातृसन्ताने मूलपुरुषस्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे तद्द्वारकं वरकन्ययोः सापिण्ड्यम् एकतो निवृत्तं चेदुभयतो निवर्तते, पितृसन्ताने च सप्तमादूर्ध्वत्वे।

मातृद्वारकञ्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषात् पञ्चमीपुत्रयोर्निवृत्तं चेद् मण्डूकप्लुतेः नोत्तरत्रानुवर्तते मानाभावात्। ननु उत्तरयोः सापिण्ड्यस्य पितृद्वारकत्वात् तस्य सप्तमपर्यन्तानुवृत्तेरुक्तिरेव मानमिति चेन्न। असमानलिङ्गकत्वेन पञ्चमान् मातृत इत्यनन्वयात् मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वत्वे निवृत्तिरित्येतावन्मात्रार्थस्यैव प्रतीत्या पितृतः सप्तमादूर्ध्वमित्यस्य च समानगोत्रे चारितार्थ्यात् मण्डूकानुवृत्तिबोधनेऽसामर्थ्यात्।

"सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी"।

इति शङ्खवचनेन एकगोत्र एव साप्तपौरुष्याः सपिण्डताया बोधनेन लाघवेन मूलैक्यस्य न्याय्यत्वेन तथैव कल्पयितुमुचि-

तत्वात्। पितुरुद्वहनीया पितृद्वारैव सम्बन्धिनीं पुत्रो नोद्वहेदित्यस्य अत्यन्तानुचितत्वाच्च।

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते॥

इति सङ्ग्रहवाक्ये मातृशब्दो न जननीमात्रवाचकोऽपितु—

"तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा।

इत्येता मातरः पूज्याः" इत्यादौ पितामह्यादिष्वपि मातृशब्दप्रयोगात् पितामह्यादिसाधारणः। तथाच मातरि कूटस्थात् पञ्चम्यां पितामह्यां चतुर्थ्यां प्रपितामह्यां तृतीयायां वृद्धप्रपितामह्यां द्वितीयायामपि कूटस्थसापिण्ड्यं निवर्तते इति तदर्थः। अतो न कश्चिद्विरोधः। एवं च मध्ये यत्र स्त्रीव्यक्तेर्न प्रवेशस्तत्रैव कूटस्थेन साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमिति एकगोत्र एव तत् फलितम्।

अत एव—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी।

इति पूर्वोक्तं शङ्खवचनं,

सगोत्रे खलु सापिण्ड्यं विज्ञेयं साप्तपौरुषम्।
विगोत्रे तत्तु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपौरुषम्।

इत्यापस्तम्बवचनं च सङ्गच्छते। वधूवरयोस्तु परस्परं सापिण्ड्यस्य मूलपुरुषद्वारकत्वादन्यतरस्य मूलपुरुषेण सापिण्ड्ये निवृत्ते तयोः परस्परं सापिण्ड्यं निवर्तते एवेति पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम्।

यद्यपि एकगोत्रे सगोत्रत्वादेव विवाहनिषेधः सिद्ध इति एकगोत्रे साप्तपौरुषसापिण्ड्यकथनस्य विवाहनिषेधोपयोगो न स्पष्टं प्रतिभासते तथाऽपि दूरदर्शिनां हृदये "मूलपुरुषात् षष्ठः सप्तमश्च मूलपुरुषसगोत्रः मूलपुरुषात् तृतीयादिका पञ्चमीपर्यन्ता

मूलपुरुषभिन्नगोत्रां नोद्वहेत, मूलपुरुषात् तृतीयादिः पञ्चमपर्यन्तो मूलपुरुषभिन्नगोत्रः मूलपुरुषात् षष्ठीं सप्तमीं च मूलपुरुष सगोत्रां नोद्वहेत्" इत्युपयोगः स्फुरत्येव। उभयत्र मूलपुरुषेण सह सापिण्ड्यास्यैकतोऽप्यनिवृत्तेरुभयतो निवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्। मूलपुरुषेण सह मातृपौरुषसापिण्ड्यानङ्गीकारे तु न पूर्वोक्तस्थलेषु विवाहनिषेधः सिद्ध्येत्।

आशौचे तु स्पष्ट एवोपयोगः। एवं द्विजेतरेष्वपि, तेषां गोत्राभावेन सगोत्रत्वप्रयुक्तनिषेधाभावात् इत्यपि कश्चित्॥

वधूवरयोः मूलपुरुषेण सापिण्ड्यनिरूपिका माताऽपि चेत् तयोः स मातृसम्बन्धः, पितैव चेत् पितृसम्बन्धः। भिन्नगोत्रे तु मातुरवश्यं मध्ये प्रवेशात् मातृसम्बन्ध एव तयोर्वक्तव्यः, एकगोत्रे एव तु पितृसम्बन्धः। मूलपुरुषस्य वरेण पितृसम्बन्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रायाः कन्याया मूलपुरुषेण मातृसम्बन्धित्वात् मातृसम्बन्धित्वमेव। एवं कन्यया मूलपुरुषस्य पितृसम्बन्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रस्य तेन सह मातृसम्बन्धित्वान्मातृसम्बन्धित्वमेव।

वरस्य मूलपुरुषेण पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते तेनैव कन्याया मातृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते, वरस्य मूलपुरुषेण मातृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते तेनैव कन्यायाः पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते च एकतोऽपि निवृत्तेरभावान्न तत्र विवाहः। एवं च स्वसपिण्डमूलपुरुषसापिण्ड्यत्वमेव कन्यायां स्वसापिण्ड्यं विवाहनिषेधप्रयोजकम्।

> चतुर्थीमुद्वहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः।
> पराशरमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम्॥

इति पराशरवचने चतुर्थीमुद्वहेदित्यत्र षष्ठादिरिति शेषः। चतुर्थः पञ्चमो वा वरः षष्ठीमुद्वहेदित्यन्वयः। तथा षष्ठादिर्वरः चतुर्थीमित्यस्योपलक्षणतया द्वितीयादिकामुद्वहेत्। चतुर्थः पञ्चमो

वेत्यस्याप्युपलक्षणतया द्वितीयादिः षष्ठ्यादिकामुद्वहेत् । पञ्चमः पञ्चमीम् इत्यनयोरपि उपलक्षणतया पञ्चमपर्यन्तः पञ्चमीपर्यन्तां नोद्वहेत् इति वाक्यार्थः इत्थं च आञ्जस्येन असपिण्डामुद्वहेदिति वचनेनैकवाक्यत्वसम्भवे पराशरवचनस्य निर्मूलत्वकल्पनं दृष्टकाद्यनुप्रवेशेन ज्ञापनं चानुचितमेव । स्पष्टं चैतत् सर्वं मिताक्षराव्याख्यायां बालंभट्टकृतायाम्, नागेशभट्टकृते सापिण्ड्यनिर्णये, सापिण्ड्यकल्पलतायां च ।

"शिष्टाचारानुगृहीतश्रायमर्थः" इत्येवं सम्मानितश्रायमर्थो गुरुचरणैः—

(महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिभिः) ।

अत एव "उद्वोढुः पितरौ" इत्यादिप्राचीनोक्तवर्ज्यकन्यासङ्कलनं परित्यज्य हरदत्तनागेशभट्टादिसंमतरीत्या वर्ज्यकन्याः सङ्कलय्य कोष्ठकेषु सम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकं स्थापिताः प्रतिपत्तिसौकर्यार्थम् । यद्यपि कासाचित् सगोत्रत्वेनापि निषेधः सिध्यति, तथाऽपि सपिण्डत्वस्यापि निषेधप्रयोजकरूपस्य तत्र सद्भावात्तदाक्रान्तानां सर्वासां परिगणय्य प्रदर्शनं कृतमिति न वैयर्थ्यमुद्भावनीयम् । विरुद्धसम्बन्धत्वादिना निषिद्धाः पितृव्यपत्नीस्वस्रादयस्तु न सपिण्डत्वाक्रान्ता इति न ता अत्र प्रदर्शिता इति न न्यूनत्वशङ्कावकाशः ।

सङ्कलिताश्च कन्याः २८९ । तत्र ३६ कन्याः सगोत्रत्वात्सपिण्डत्वाच्च उद्वाहे निषिद्धाः । अवशिष्टाः २५३ पुनः सपिण्डत्वेनैवेति सङ्क्षेपः ।

अथ विवाहाद्युपयोगिपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्या ।

तत्रादौ मधुपर्कसूत्रव्याख्या ।

• षडर्घ्या भवन्ति ॥ १ ॥

षट् पुरुषा अर्घ्याः अर्घार्हा भवन्ति, पूजार्हा इति यावत् ॥

तानेव सूत्रकार आह—

आचार्य्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति ॥२॥

आचार्यः, उपनयनपूर्वं वेदाध्यापकः ।

उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । ऋत्विक् श्रौतस्मार्तादिकर्मार्थं वृतो ब्रह्मादिः । वैवाह्यो विवाह्यः वरः स्वार्थेऽण् । राजा अभिषेकादिगुणवान् प्रजापालने अधिकृतः क्षत्रियः । प्रियः उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा सखा । स्नातको ब्रह्मचर्यात्समावृत्तः ।

तस्य चार्हणमाचार्यकर्तृकं स्मृतं मनुना—

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमं गवा ॥ इति ।

प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ ३ ॥

प्रतिसंवत्सरमागतानेतानाचार्यादीन् अर्हयेयुः पूजयेयुः, न संवत्सरादर्वाक् । आत्यर्थः प्रतिशब्दः ॥

ऋत्विग्विषये विशेषमाह—

यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ॥ ४ ॥

यक्ष्यमाणा यज्ञं करिष्यन्तो यजमानाः ऋत्विजस्तु याजकांस्तु अर्हयेयुः । न प्रतिसंवत्सरं नियमः ॥

अर्चनविधिमाह—

आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ ५ ॥

आसनं वारणादिदारुमयं पीठादि आहार्य अनुचरैरानाय्य अर्चक आह ब्रवीति "भवान् पूज्यः साधु सुखं यथा भवति तथाऽऽस्तां तिष्ठतु, यावद् भवन्तमर्चयिष्यामः पूजयिष्यामः" । अर्चयिष्याम इति बहुवचनं भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षम्, "यत्र वा अर्हत्यागच्छति सर्वगृह्या वै तत्र चेष्टन्ते" इति श्रुतेः ।

आहरन्ति विष्टरं पद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन ॥६॥

आहरन्ति आनयन्ति यजमानपुरुषाः विष्टरादिमधुपर्कपर्यन्ताऽभ्यर्हणोपकरणानि। तत्र विष्टरं पञ्चविंशतिदर्भमयं कूर्चम्।

पञ्चविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रन्थिभूषिता।
विष्टरे सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्तितम्॥

पद्यं पद्भ्यामाक्रमणीयमुक्तलक्षणं द्वितीयं विष्टरम्। पादार्थमुदकं पादप्रक्षालनार्थं ताम्रादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णम्। अर्घं गन्धपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्रसर्षपदधिदूर्वान्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकम्। आचमनीयम् आचमनार्थं कमण्डलुसंभृतं जलम्। मधुपर्कं कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतम् आधारभूतकांस्यपात्रापेक्षया बृहता कांस्यपात्रेणाच्छादितम्॥

अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि॥ ७॥

अन्योऽर्चकादपरः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्येकैकं त्रिस्त्रिः त्रीन् त्रीन् वारान् ब्रूयात् विष्टरादीनि विष्टरप्रभृतीन् पद्यपादार्थोदकार्घाचमनीयमधुपर्कान्॥

विष्टरं प्रतिगृह्णाति॥ ८॥

प्रत्यङ्मुखेन यजमानेन तिष्ठता दत्तमासनात्पश्चिमे प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणं विष्टरं तूष्णीं पाणिभ्यामुदगग्रमादत्ते। पाणिभ्यामादानं हरिहरस्य संमतं, न गदाधरस्य॥

"वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः।

इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति" इत्येनमभ्युपविशति॥ ९॥

वर्ष्मोऽस्मि' इत्येतन्मन्त्रान्ते एनं विष्टरमुदगग्रम् आसने निधाय अभ्युपविशति॥

पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय॥ १०॥

विष्टरे आसीनायाघ्यायान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववद्ददाति । स च तं पूर्ववत् प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरधस्ताद्वर्ष्मोऽस्मीत्यनेन मन्त्रेण निदधाति ॥

सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति, ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमम् । "विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः" इति ॥११॥

ततोऽन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामचरणं प्रक्षाल्येतरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः । यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यः स्यात्तदा दक्षिणं प्रथमं प्रक्षाल्य ततो वामं प्रक्षालयति ।

पादयोरधस्तान्निधानार्थम् अन्यविष्टरदानं यद्यपि पादप्रक्षालनात्पूर्वमुपदिष्टं तथाऽपि पादप्रक्षालनोत्तरं द्रष्टव्यम् । दृष्टार्थत्वानुरोधात् । प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेते । तेनात्रार्थेन क्रमेण पाठक्रमबाधः ॥

अर्घं प्रतिगृह्णाति "आपःस्थ युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नवानि" इति ॥ १२ ॥

ततोऽर्घ इति त्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घम् 'आपः स्थ' इति मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ॥

निनयन्नभिमन्त्रयते "समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि मत् पयः" इति ॥ १३ ॥

प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाऽभिवन्द्य भूमौ निनयन् अभिमन्त्रयते 'समुद्रं वः' इति मन्त्रेण । अभिमन्त्रणम् अनामिकाग्रेण स्पर्शनम् आलोकनं वा ॥

आचामति "आ माऽगन्यशसा सꣳसृज वर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्" इति ॥ १४ ॥

तत आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्य "आमागन्यशसा" इति मन्त्रेणाचामति सकृत् प्राश्नाति जलम्। ततः स्मार्तमाचमनं करोति। एवं सर्वत्र॥

मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते॥ १५॥

ततो मधुपर्क इति त्रिरन्येनोक्ते यजमानहस्तगतम् उद्घाटितं मधुपर्कं मित्रस्यत्वेति मन्त्रेणार्घ्यः प्रतीक्षते पश्यति।

देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति॥ १६॥

देवस्यत्वेति मन्त्रेण यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिणहस्तेन प्रतिगृह्णाति॥

सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति "नमः श्यावास्यायान्नशने; यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामि" इति॥ १७॥

तं मधुपर्कं वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेरनामिकयाऽङ्गुल्या त्रिः त्रिवारं प्रयौति आलोडयति "नमः श्यावास्याय" इति मन्त्रेण॥

अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति॥ १८॥

अनामिका चाङ्गुष्ठश्चानयोः समाहारोऽनामिकाङ्गुष्ठम्। तेन त्रिवारं पात्राद्बहिर्निरुक्षयति निस्सारयति। चकारात् प्रतिसंयवनं निरुक्षणम्। प्रतिसंयवनं च मन्त्रावृत्तिः॥

तस्य त्रिः प्राश्नाति "यन्मधुनो मधव्यं परमꣳरूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानि" इति॥ १९॥

तस्य मधुपर्कस्यैकदेशमादाय "यन्मधुनो मधव्यम्" इत्यादिना मन्त्रेण सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मन्त्रेणोच्छिष्ट एव द्वितीयं प्राश्य तथैव तृतीयं प्राश्नाति। उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोच्चारणम्।

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्ते स्नेहानुलेपने।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ इति स्मरणात् ॥

मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचम् ॥ २० ॥

"मधुव्वाता" इति तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं प्रतिमन्त्रं वा पूर्ववत्प्राश्नाति ॥

मधुपर्कशेषप्रतिपत्तिमाह—

पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात्, सर्वं वा प्राश्नीयात्, प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेत् ॥२१॥

पुत्राय सूनवे, अन्तेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थित्वेनाचार्यकुलवासिने शिष्याय वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् । अथवा सर्वं भक्षयेत् । अथवा प्राक् पूर्वस्यां दिशि असञ्चरे जनसञ्चाररहितदेशे त्यजेत् ॥

आचम्य प्राणान्त्सम्मृशति "वाङ्मऽआस्ये, नसोः प्राणो,ऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं, बाह्वोर्बलं, मूर्वोरोजो,ऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह" इति ॥२२॥

आचम्य प्राणान्त्सम्मृशति "वाङ्म" इत्यादिभिर्मन्त्रैः । आचमनं सकृन्मन्त्रेण । ततस्त्रिराचम्य स्मार्तमाचमनं कृत्वा प्राणानिन्द्रियाणि सम्मृशति सजलपाणिः स्पृशति । सजलाङ्गमध न गदाधरसम्मतः । सर्वत्र अस्त्वित्यध्याहारः अङ्गानीत्यत्र सन्निवेति ॥

आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥२३॥

आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकः तस्मै अर्घ्याय शासं खड्गं गृहीत्वा यजमानो गौर्गौरालभ्यतामिति प्राह ब्रवीति ॥

प्रत्याह "माता रुद्राणां दुहिता वसूनाᳬस्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुष्य च पाप्मानᳬहनोमि" इति यद्यालभेत ॥ २४ ॥

ततोऽर्घ्यः "माता रुद्राणाम्"इत्यादि - वधिष्टेत्यन्तं मन्त्रं पठित्वा "मम चामुष्य च पाप्मानं हनोमि"इति पठति, यदि गामालभेत । अत्र अमुष्येत्यस्य स्थाने अर्घयितुर्नामग्रहणं कार्यम् ॥

अथ यद्युत्सिसृक्षेत "मम चामुष्य च पाप्मा हतः ओरेम् , उत्सृजत तृणान्यत्तु" इति ब्रूयात् ॥ २५ ॥

अथ यदि अर्घ्यो गामुत्स्रष्टुमिच्छेत्तदा "मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मा हतः ओ३म् उत्सृजत तृणान्यत्तु"इति ब्रूयात् । ओमित्यन्तमुपांशु पठित्वा "उत्सृजत तृणान्यत्तु" इति उच्चैः पठेत् ॥

एवं गवालम्भस्य सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते क्वचिन्नियममाह—

न त्वेवामांसो ऽर्घः स्यात् अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ २६ ॥

तु—शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञविवाहयोरमांसो ऽर्घो न भवति, यज्ञमधिकृत्य कुरुतेत्येव प्रयोगः । अतश्चालम्भनियमो यज्ञविवाहयोः । गोरालम्भश्च कलिवर्जिते काले भवति ।

पद्माधानं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति पराशरस्मृतेः । अतश्च गवालम्भस्य कलौ निषिद्धत्वादुत्सर्गस्य यज्ञविवाहयोरप्राप्तत्वाद्गोरित्युच्चारणादि यज्ञविवाहयोः कलौ न प्रवर्तते । यज्ञविवाहयोरन्यत्र तु उत्सर्गपक्ष एव कलौ इति गदाधरः ।

यद्यप्येवं मधुपर्के-गवालम्भ आचार्येणोक्तः तथाऽपि अस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।

इतियाज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु दर्शनात् इति हरिहरः ॥ सर्व-

त्रालम्भाभावेऽपि उत्सर्ग एवेति कारिकायाम् ।

गोरालम्भनिषेधास्स्यात्सर्वत्रोत्सर्जनं कलौ ।

इति प्रयोगलेखनसमये कारिकाकारमतत्वेन विवाहयज्ञयोरप्युत्सर्जनपक्षमुवाच गदाधरः। युक्तश्च सर्वत्रोत्सर्गपक्षः। शाखान्तरे हिरण्यकेशिगृह्यादौ सामान्यत एव विकल्पविधानात् आलम्भपक्षस्य कलिनिषिद्धत्वेन पक्षान्तरस्य ग्रहीतुमुचितत्वात् ॥

यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्था एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्था इति, श्रुतेः ॥ २७ ॥

यद्यपि असकृत्संवत्सरस्य संवत्सरे पुनः पुनः सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत तथाऽपि एनं सोमयाजिनं कृतोऽर्थो येषान्ते कृतार्थाः एवं सन्तो याजयेयुर्यज्ञं कारयेयुः नाकृतार्था याजयेयुः इति । श्रुतिवचनात् ॥

अथ विवाहसूत्रव्याख्या ।

चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ १ ॥

पाकयज्ञा इति कर्मणां नामधेयानि । चतुष्प्रकारा भवन्ति ॥

के ते ?

हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ २ ॥

हुतो होममात्रम्, यथा सायं प्रातर्होमः । अहुतो यत्र न हूयते, यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र हूयते बलिहरणं च, यथा पक्षादिः। प्राशितो यत्र प्राश्यत एव न होमो न बलिहरणम् यथा "सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयन्ति" ॥

पञ्चसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ ३ ॥

अस्यार्थः-विवाहादिषु पञ्चसु संस्कारकर्मसु बहिः बाह्यः अगृह्यः लौकिकोऽग्निर्भवतीत्यर्थः । शालायां मण्डपे, कर्म कर्तव्यमिति शेषः । यद्वा बहिःशालायामित्येकं पदम् । गृहाद्बहि-

र्वाह्या शाला तस्यां बहिःशालायाम् । मण्डपे इति यावत् । अत्राप्यग्निर्लौकिक एव । बहिः शालाविधानसामर्थ्यात् । नहि कर्मार्थं वचनमन्तरेणावसथाद्गृहाद्बहिरावसथ्याग्निप्रणयनं, सम्भवति। "औपासनमरण्यं कृत्वा" इति शूलगवपशौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । किञ्च आवसथ्यो गृह्यः शालाग्निरिति अन्वर्थसंज्ञाकरणादप्ययमर्थो लभ्यते—यदयमावसथ्याग्निर्विना वचनमन्यत्र न प्रणेतव्य इति ।

ननु "अग्निमादधीत" इत्यत्रादधीतेत्यात्मनेपदादात्मगामिक्रियाफलकानामेव कर्मणामाधानसम्पाद्याग्निसाध्यत्वावगमादर्थादन्यगामिक्रियाफलककर्मणां स्वाहितेऽग्नौ निषेधप्रतीतेः,

यस्याग्नावन्यहोमः स्यात्स वैश्वानरदैवतम् ।
चरुं निरुप्य जुहुयात्प्रायश्चित्तं तु तस्य तत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन प्रायश्चित्तविधानाच्च ।

एतानि संस्कारकर्माणि लौकिकाग्नावेव भविष्यन्तीति पुनर्विधानं किमर्थमिति चेत् ?

अत्रोच्यते । गृह्यस्थालीपाकानां कर्मस्वुपक्रमबलात्सुतसंस्कारहोमाः स्वेऽग्नावेव स्युस्तन्मा भूदेतदर्थम् । अन्यथा पुत्रानुत्पाद्य संस्कुर्यादित्यनेन सुतसंस्काराणां स्वाधिकारिकत्वावगमज्जातेऽप्रिन्यायाद्गृह्यस्थालीपाकानां कर्मस्वुपक्रमाच्च सुतसंस्कारहोमाः स्वेऽग्नावेवापद्येरन् । तथाऽनाग्निमतोऽग्निसम्बद्धगृह्यसूत्रविहितान्यकर्मव्युदासार्थं च—पञ्चस्वेवाग्निसम्बद्धेषु अनग्निरधिक्रियते नान्यत्रेति । एवं च सति द्वितीयविवाहोऽग्निमतोऽपि लौकिकाग्नावेव, बहिःशालाविधानसामर्थ्यादेव । नहि बहिःशालायामावसथ्याग्निप्रणयनं सम्भवतीत्युक्तम् । नच स्वस्थानस्थिते गृह्येऽग्नावेव विवाहहोमः स्यादिति वाच्यम् । बहिःशालाविधिविरोधात्-इति रुद्रकल्पद्रुमप्रथमपरिच्छेदे विस्तरः ।

तस्माद्विवाहसीमन्तोन्नयनादिकं सर्वं कृतावसथ्यैरपि वाजसनेयिभिर्लौकिकाग्नावेव कार्यमिति निष्कर्षः, इत्यलं प्रसङ्गागताचिन्तया।

प्रकृतमनुसरामः। मण्डपश्च वसिष्ठेनोक्तः—

षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम्।
मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदीं प्रकल्पयेत्॥
अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विषट्करम्। इति।

द्विगुणिताः षट् करा यस्य तं, द्वादशहस्तमित्यर्थः। उत्तमः षोडशहस्तो, मध्यमो द्वादशहस्तो,ऽधमोऽष्टहस्तः।

अयं च वैकल्पिको मण्डपो गृहमानत एव कार्यो न तु स्वेच्छया।

मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः।
कार्यः षोडशहस्तो वा द्विषड्ढस्तो दशावधिः॥

इति सप्तर्षिमतस्मरणात्।

अत्र वेदिरुक्ता नारदेन—

हस्तोच्छ्रितां जतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु सद्मनः॥
समां तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम्।
प्रागुदक्प्रवणां रम्भास्तम्भहंसशुकादिभिः॥
एवंविधामारुरुक्षेन्मिथुनं साग्नि वेदिकाम्। इति।

साग्नीति भिन्नं पदं मिथुनस्य विशेषणम्।

व्रतबन्धे संस्कार्यत्वाद्बटुहस्तेनैव वेदिनिर्माणम्। विवाहे तु कन्यागृहे एव वरस्यागतत्वात् गृहस्थाश्रमस्य तदायत्तत्वाच्च कन्याहस्तेनैव वेदिनिर्माणमित्युक्तं स्मृतिकौस्तुभे।

गृह्यासङ्ग्रहे—

उपलिप्ते महीपृष्ठे चतुर्विंशाङ्गुलायता।
वेदी वैवाहिकी कार्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता॥

तां शूद्रो नोपलिम्पेत न वन्ध्याविधवे स्त्रियौ ।
पतिपुत्रवती नारी सैव तामुपलेपयेत् ॥ इति ।

मण्डपप्रतिष्ठाविधिरुक्तो रेणुकारिकायाम्—
मण्डपस्थापनं कुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
चतुरो ब्राह्मणांस्तत्र पूजयेद्दक्षिणादिभिः ।
नन्दिनी नलिनी मैत्रा उमा च पशुवर्धिनी ।
मण्डपस्थापने योज्याः स्तम्भे मात्राः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

उपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ ४ ॥

उपलिप्ते गोमयोदकेन, उद्धते स्फ्येनोल्लिखिते तिसृभी रेखाभिः, अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते बहिःशालागृहयोरन्यतरस्मिन् प्रदेशेऽग्निं लौकिकम् उपसमाधाय स्थापयित्वा । "उपलिप्त उद्धतावोक्षिते" इत्यनेन पञ्चाग्निसंस्कारा लक्ष्यन्ते ।

ननु परिसमूहनादेरुक्तत्वात्किमर्थमुपलेपनादिकमुच्यते । सत्यम् । यत्र कचिद्धोम इत्यनेन परिसमूहनादीनामप्राप्तिस्तेषाम्प्रत्यर्थत्वात्–यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्रैते कर्तव्या इति । तथा च लिङ्गम् "उद्धते वावोक्षितेऽग्निमादधाति" इति । तस्मादेव एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिसमूहनादेरप्राप्तिप्रसक्त्यर्थमिदमुपलिप्तउद्धतावोक्षित इति जयरामः ॥

निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ५ ॥

विवाह इति कर्मणो नामधेयम् । एके विवाहकर्मणि निर्मन्थ्यमग्निमिच्छन्ति । अन्ये लौकिकमिच्छन्ति । निर्मन्थ्योऽचिरनिर्मथितो ग्राह्यः ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे ॥ ६ ॥

उदगयने उत्तरायणे आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे पुण्याहे शोभने विष्ट्यादिरहितकाले ॥

कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

कुमार्या अनन्यपूर्विकाया अक्षतयोन्याः पाणिं गृह्णीयात्, वक्ष्यमाणेन विधिना विवाहं कुर्यात्। (१) विंशतिमसूतान्युदासार्थं कुमारीग्रहणम्। स्मर्यते हि तस्याः पुनर्विवाहः। अयं च न शास्त्रसम्मत इति मनुस्मृत्यादौ स्पष्टम्।

त्रिषुत्रिषूत्तरादिषु ॥ ८ ॥

उत्तरा आदिर्येषान्तानि उत्तरादीनि तेषु त्रिषु त्रिषु। अयमर्थः-उत्तरफल्गुन्योर्हस्ते चित्रायां च, एवमुत्तराषाढासु श्रवणे धनिष्ठासु च, एवमुत्तरप्रोष्ठपदासु रेवत्यामश्विन्योश्च॥

स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥ ९ ॥

एतेषामन्यतमे नक्षत्रे विवाहो भवतीत्यर्थः॥

कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सामान्येनोक्तं तत्र विशेषमाह—

तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यस्य ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य द्विजाग्र्यस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण तिस्रो-ब्राह्मणी-क्षत्रिया-वैश्या विवाह्या भवन्ति। द्वे क्षत्रियावैश्ये राजन्यस्य विवाह्ये भवतः। एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवति। वर्णानुपूर्व्यग्रहणाद् व्युत्क्रमो निषिद्धः॥

सर्वेषां शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् ॥ ११ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके विवाह्यां मन्यन्ते। तत्र विशेषः—मन्त्रवर्जं मन्त्ररहितं यथा भवति तथा। अत्र द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मन्त्रवत्क्रियानिषेधाच्छूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवत् क्रिया नास्ति किन्तु मन्त्ररहितं क्रियामात्रमिति गम्यते। ततश्च यच्छूद्रस्य शूद्रापरिण-

---

(१) अत्र प्रसूतशब्दो जातमात्रार्थकः। "तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः" इति रघुवंशे "तच्च भीष्मप्रसूतं मे" इति महाभारते च तथा दर्शनात्।

यने मन्त्रवद्धोपादिकं कुर्वन्ति तदशास्त्रीयम्। एके न मन्यन्ते शूद्राविवाहं, तस्या धर्मकार्येष्वनाधिकारात्। "रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीया" इति यास्काचार्यवचनात्। अतो रमणार्थं शूद्रापरिणयनं पक्षे। एवं सति षण्मासदीक्षाद्यनन्तरम् "अग्निं चित्वा प्रथमं न रामामुपेयात्" इति निषेध उपपद्यते। प्राप्ते हि प्रतिषेधस्य विषयः, यद्यग्निचितो रामोढा न स्यात्, कथं तत्प्रथमगमनप्रतिषेध उपपद्येत। तस्माच्छूद्रापरिणयनमुपभोगार्थमिच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः, विवाहस्य धर्मप्रजात्स्यर्थत्वात्॥

अथैनां वासः परिधापयति—

"जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा॥

शतञ्च जीव शरदः सुवर्चा रयिञ्च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः" इति॥ १२॥

अथ अग्निस्थापनानन्तरम् एनां कुमारीं वासः आचारात् अहतं सदशं वस्त्रं परिधापयति परिहितङ्कारयति "जरां गच्छ" इति मन्त्रं पठित्वा। वर इति शेषः। कुमारी च स्वयं परिधत्ते॥

अथोत्तरीयम् "या अकृन्तन्नवयन्या अतन्वत।

याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ। तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः" इति॥१३॥

अथ वस्त्रपरिधानानन्तरमुत्तरीयं वासः "याअकृन्तन्"इति मन्त्रमुक्त्वा परिधापयति वरः। अत्र परिधापयतीति णिजन्तस्य कारितार्थत्वात् 'परिधत्स्व वासः इति मन्त्रस्यापि तदर्थत्वात् परिधापयिता अन्य इत्यवगम्यते। स चात्र वर एव नाध्वर्युः। "स्मार्तेषु कर्मसु अध्वर्योःकर्तृत्वयोगाभावात्"इति प्रपञ्चितं भाष्ये। अत्र वरोऽपि समाचारात् वाससी परिधत्ते"परिधास्यै" "यश-

सामा" इति समावर्तनसूत्रोक्ताभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥

अथैनौ समञ्जयति "समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ॥

सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्ट्री दधातु नौ" इति ॥ १४ ॥

अथ वस्त्रपरिधानानन्तरं "युवां परस्परं (१) समञ्जयेथाम्" इति प्रैषेण कन्यापिता एनौ वधूवरौ समञ्जयति संमुखौ वरकुमार्यौ करोति ।

अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः—

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्तयेद् विद्वान् कन्यायाश्चैवमेव हि ॥ इति ।

मन्त्रलिङ्गाद् वर एव "समञ्जन्तु विश्वेदेवाः" इत्यादिकं मन्त्रं कन्यासम्मुखीभूतः पठति । उत्तरत्र "पित्रा प्रत्ताम्" इति सूत्रदर्शनात् अत्रैव कन्यादानम् । तत्प्रयोगश्चाग्रे वक्ष्यते ॥

पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति "यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा ॥

हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोत्वसौ" इति ॥ १५ ॥

पित्रा जनकेन तदभावे पितामहादिना वा प्रत्तां सङ्कल्प्य दत्ताम् आदाय प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य गृहीत्वा हस्ते धृत्वा गृहमध्यादग्निसमीपं गन्तुं निष्क्रामति "यदैषि" इति मन्त्रं पठन् ।

अथैनौ समीक्षयति—

---

(१) अत्र यद्यपि बहुषु पुस्तकेषु समञ्जेथाम् इत्येव पाठो दृश्यते, तथापि तत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् । समञ्जयेथामिति तु चौरादिकस्य अञ्जिधातोः स्वार्थणिजन्तस्य रूपम् । तत्र णिचश्चेति आत्मनेपदमुपपद्यते । समज्येथाम् इति कर्मलोडन्तं वा कल्प्यम् ॥

"अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः।
वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥
सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः।
तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः॥
सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये।
रयिञ्च पुत्राँश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्॥
सा नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऊरू उशती विहर।
यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्ट्यै॥ इति॥ १६॥

अथ निष्क्रमणानन्तरम् एतौ वधूवरौ "परस्परं समीक्षेथाम्" इति प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणं कारयति। तत्र समीक्षमाणो वरः अघोरचक्षुरित्यादीन् निविष्ट्यै इत्यन्तान्मन्त्रान् पठति॥

चतुर्थकण्डिका समाप्ता॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके॥ १॥

एक आचार्या अग्नेः प्रदक्षिणं कारयित्वा वासः परिधानं समञ्जनं समीक्षणञ्च मन्यन्ते। एके न मन्यन्ते, अतश्च विकल्पः॥

पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति॥ २॥

समीक्षणानन्तरमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य अग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति वरः, वरस्य दक्षिणतो वधूः दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपूलिकां, कटं तृणमयं स्रस्तरं वा प्रवृत्य प्रक्रम्य उल्लङ्घयेत्यर्थः॥

अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्र॥३॥

अत्र वैवाहिकहोमप्रसङ्गेन सर्वकर्मसाधारणीं परिभाषां करोत्याचार्यः-अन्वारब्ध इति। एतच्च पूर्वमेव व्याख्यातम्(प्र.भा.३८)॥

प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदु अन्यच्चेदाज्याद्धविः॥४॥

यदि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृति हविर्भवति तदा महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति, केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति ॥

सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानंविवाहे ॥ ५ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं "त्वन्नोअग्ने" "सत्वन्नो अग्ने" "अयाश्चाग्ने" "ये ते शतम्" "उदुत्तमम्" इत्याहुतिपञ्चकम्, प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः एतयोरन्तरं मध्यं विवाहकर्मणि आवापस्थानम्। आवापश्च अन्यत्र विहितस्य होमजपादेः कर्मणः कर्मान्तरप्रक्षेपः। आवापस्य 'आगन्तूनामन्ते निवेशः' इति न्यायेन अन्ते निवेशः प्राप्तः, तन्निवृत्त्यर्थमेतद्वचनम् ॥

राष्ट्रभृत इच्छन्। जयाभ्यातानांश्च जानन्येन कर्मणेर्त्सेत् इति वचनात् ॥

"चित्तञ्च, चित्तिश्चा,कूतं चा, कूतिश्च, विज्ञातं च, विज्ञातिश्च, मनश्च, शक्वरीश्च, दर्शश्च पौर्णमासश्च, बृहच्च, रथन्तरं च। प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रःपृतनाजयेषु। तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः सऽउग्रः सऽइ हव्यो बभूव स्वाहा" इति ॥

"अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽव, त्विन्द्रो ज्येष्ठानाम्, यमःपृथिव्या,व्वायुरन्तरिक्षस्य, सूर्यो दिव, श्चन्द्रमा नक्षत्राणां, बृहस्पतिर्ब्रह्मणो, मित्रः सत्यानाम्, व्वरुणोऽपाᳪ, समुद्रः स्रोत्यानाम्, अन्नᳪसाम्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु, सोमऽओषधीनाᳪ,

सविता प्रसवानाᳪं, रुद्रः पशूनाम्, त्वष्टा रूपाणाम्, विष्णुः पर्वतानाम्, मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्तु, पितरः पितामहाःपरेवरे ततास्ततामहाः। इह माऽवन्तु, अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪंस्वाहा', इति सर्वत्रानुषजति ॥ ६ ॥

इच्छन् इच्छया विवाहे राष्ट्रभृतः तत्संज्ञका आहुतीः, आवपेदित्यध्याहारः। 'ऋताषाड्ऋतधामाग्निर्गन्धर्व'इत्यादिभिर्मन्त्रैः आम्निका द्वादश होमा राष्ट्रभृतः।

चित्तञ्चेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रा जया इत्युच्यन्ते। अग्निर्भूतानामित्यादयः अष्टादश मन्त्रा अभ्यातानसंज्ञकाः। येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयान् जुहोतीति वचनम्। अनेन ऋद्धिमिच्छता जयाहोमोऽन्यत्रापि कार्य इति ज्ञायते, ततश्च वचनार्थं जानन् अत्रापि तानावपेदित्यर्थः। एवमभ्यतानानपि। अग्निर्भूतानाम्, इन्द्रो ज्येष्ठानामित्यादिषु नपुंसकप्रथमान्तं, प्रथमाबहुवचनान्तं च वर्जयित्वा सर्वेषु 'अधिपतिः स मावतु' इति वाक्यैकदेशमनुषजति संपुनक्ति। अस्मिन् ब्रह्मणीत्यादिकं स्वाहेत्यन्तं च अष्टादशस्वपि मन्त्रेषु अनुषज्यते।

अग्निरैतु प्रथमो देवतानाᳪंसोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात्। तदयᳪं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयᳪंस्त्री पौत्रमघं न रोदात् स्वाहा ॥ १ ॥ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः। अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि विबुध्यतामियᳪंस्वाहा ॥ २ ॥ स्वस्ति नो ऽअग्नेदिव ऽआपृथिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र। यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रᳪं

स्वाहा ॥ ३ ॥ सुगं नु पन्थां प्रदिशन्न ऽएहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्न ऽआयुः । अपैतु मृत्युरमृतन्न ऽआगाद्वैवस्वतो नो ऽअभयं कृणोतु स्वाहा ॥ ४ ॥ इति ।

परं मृत्यविति च । एके प्राशनान्ते ॥ ७ ॥

अग्निरैत्वित्यादयः चत्वारो मन्त्राः, तैश्च जुहुयात् । 'परं मृत्यो' इत्यनेन मन्त्रेण च जुहुयात् । संस्रवप्राशनान्ते अनेन मन्त्रेण जुहुयादित्येके वदन्ति ॥

इति पञ्चमकण्डिका ॥

कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्राल्ँलाजानञ्जलिनाऽञ्जलावावपति, ताञ्जुहोति संहतेन तिष्ठती—

"अर्यमणं देवं कन्या ऽअग्निमयक्षत । स नोऽअर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा १ इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा २ इमाल्ँलाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियँस्वाहा ३ इति ॥ १ ॥

कुमार्याः कन्याया भ्राता शमीपलाशमिश्रान् शमीपत्रयुक्तान् लाजान् भृष्टान् व्रीहीन् अञ्जलिना स्वकीयेन धृत्वा अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति । सा च तानञ्जलिस्थान् लाजान् तिष्ठती–तिष्ठन्ती ऊर्ध्वा सतीति यावत् । नुमभाव आर्षः । संहतेन मिलितेन अञ्जलिना जुहोति विवाहाग्नौ प्रक्षिपति अर्यमणमित्यादिभिर्मन्त्रैः । तत्र अयमणमिति प्रथमेन मन्त्रेण प्रथमं भागम्, इयमिति द्वितीयेन द्वितीयम्, इमानिति तृतीयेन तृतीयम् ।

अत्र गोभिलगृह्ये विशेषः—"अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्वञ्जलिं गृहीत्वा" इति । वध्वाः

पृष्ठं वशीकृत्य वध्वाः पृष्ठतः पश्चिमया दिशा पतिः परिक्रम्य वध्वा दक्षिणतः उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ऊर्ध्वस्तिष्ठति। अवपूर्व-कस्याधातोरूर्ध्वस्थित्यर्थकत्वात्। बध्वञ्जलिं गृहीत्वेत्यत्र स्वेन अञ्जलिना इति भट्टनारायणादयो व्याचख्युः। रघुनन्दनस्तु बध्वञ्जलिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा इति व्याचख्यौ॥

अथास्यै दक्षिणꣳ हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठम्—

"गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जर-दष्टिर्यथाऽऽसः॥ भगोऽअर्यमा सविता पुरन्धिर्म-ह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः॥ अमोऽहमस्मि सा त्वꣳ सा त्वमस्यमो ऽअहम्॥ सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम्॥ तावेव विवहावहै सह रेतो दधावहै। प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्दावहै बहून्। ते सन्तु जरदष्टयः। संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः श-तम्" इति॥ २॥

अथ लाजहोमानन्तरम् अस्यै-अस्याः कुमार्याः (षष्ठ्यर्थे चतुर्थी) दक्षिणं हस्तं साङ्गुष्ठम् अङ्गुष्ठेन सहितं "गृभ्णामि ते सौ-भगत्वाय" इत्यादि शतमित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा गृह्णाति स्वदक्षिण-हस्तेन आदत्ते॥

इति षष्ठी कण्डिका॥

अथैनामश्मानमारोहयति उत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेन—

"आरोहेममश्मानमश्मेव त्वꣳ स्थिरा भव। अभितिष्ठ पृतन्यतोऽववाधस्व पृतनायतः॥ इति॥१॥

अथ पाणिग्रहणानन्तरम् एनां वधूम् अश्मानं दृषदम् अग्ने-रुत्तरतो विधमानं दक्षिणपादेन आरोहयति, आरोहेमम् इत्या-दिना पृतनायत इत्यन्तेन मन्त्रेण॥

अथ गाथां गायति—

"सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः ॥ यस्यां भूतꣳ समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः" ॥ इति ॥ २ ॥

अथ अश्मारोहणानन्तरं सरस्वतिप्रेदमित्यादिकां गाथां गायति ॥

अथ परिक्रामतः—

"तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह ।
पुनः पतिभ्यो जायां दाग्ने प्रजया सह" । इति ॥३॥

अथ गाथायां समाप्तायां तुभ्यमग्रे इति मन्त्रेण धृतकरावेव वधूवरौ परिक्रामतः अग्निं प्रदक्षिणीकुरुतः ॥

एवन्द्विरपरं लाजादि ॥ ४ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण द्विः वारद्वयम् अपरं पुनरपि लाजादि कुमार्याभ्रातेत्यारभ्य परिक्रमान्तं कर्म भवति ॥

चतुर्थꣳ शूर्पकुष्ठया सर्वान् लाजानावपति "भगाय स्वाहा" इति ॥ ५ ॥

ततः तृतीयपरिक्रमणानन्तरं कुमार्याः भ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पस्य कोणेन सर्वान् यावच्छूर्पे अवशिष्टान् लाजान् कुमार्या अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति । तान् लाजान् तिष्ठन्ती कुमारी 'भगाय स्वाहा' इति मन्त्रेण चतुर्थं जुहोति । ततः समाचारात् तूष्णीं परिक्रमणं वधूवरौ कुरुतः । परिक्रमणं कुर्वन्तौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेतामिति हरिहरः । ब्रह्माग्न्योर्मध्ये गच्छेतामिति गदाधरः ।

प्राजग्राहमुदग्राहं तथा ब्रह्माणमृत्विजम् ।
एतानि वामतः कृत्वा शेषाणां तु प्रदक्षिणम् ॥

इति गृह्यासङ्ग्रहवचनात्,

दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमो मृत्युश्च तिष्ठतः ।
तयोः संरक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा बहिर्भवेत् ॥

इति (शु. क.) वचनान्तराच्च मेध्य गच्छेतामित्येव युक्तम् ॥

त्रिः परिणीतां प्राजापत्यं हुत्वा ॥ ६ ॥

पूर्ववदुपविश्य 'प्रजापतये स्वाहा' इति मनसा ब्रह्मणाऽन्वारब्धो हुत्वा ।

इति सप्तमी कण्डिका ॥

अथैनामुदीचीं सप्त पदानि प्रक्रामयति "एकमिषे, द्वेऽऊर्जे, त्रीणि रायस्पोषाय, चत्वारि मायोभवाय, पञ्च पशुभ्यः, षड् ऋतुभ्यः, सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव । "विष्णुस्त्वा नयतु" इति सर्वत्रानुषजति ॥ १ ॥

अथ प्राजापत्यहोमानन्तरम् एनां वधूम् उदीचीम् उदङ्मुखीं सप्त पदानि प्रक्रामयति सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेन कारयति । उत्तरोत्तरं वरः । कारितत्वात् 'सप्त पदानि प्रक्रमस्व' इत्यध्येषणेति केचित् । कुमार्या दक्षिणपादं गृहीत्वाऽग्रेऽग्रे स्थापयतीत्यन्ये । 'विष्णुस्त्वा नयतु' इति सर्वत्र षड्मन्त्रेषु अनुषङ्गः, न तु सप्तमे मन्त्रे, 'तुल्ययोगित्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च पूर्वमन्त्राणाम्' इति कर्काचार्याः । अन्येषां भाष्यकाराणां पद्धतिकाराणां च मते सर्वमन्त्रेष्वनुषङ्गः ॥

निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतस्थितो भवत्युत्तरत एकेषाम् ॥ २ ॥

निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रचामादाय निष्क्रामतीत्यादित आरभ्य कश्चित्पुरुषो जलपूर्णं कलशं स्कन्धे निधाय वधूवरयोः पृष्ठत आगत्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थित आस्ते । केषांचिन्मते उत्तरतः स्थित आस्ते ॥

तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति—

"आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमा-स्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्" इति, आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ३ ॥

ततः तस्मात्स्कन्धस्थितादुदकुम्भादाचाराम्रादिपल्लवसहितेन हस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्द्धनि शिरसि वरः 'आपः शिवाः' इत्यादिना भेषजमित्यन्तेन मन्त्रेणाभिषिञ्चति । पुनस्तथैवोदकमाहृत्य 'आपोहिष्ठा' इत्यादिभिः 'आपो जनयथा च नः' इत्यन्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिश्चाभिषिञ्चति ॥

अथैनाᳬसूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ४ ॥

अथाभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैषेण सूर्यम् एनां वधूं वरः उदीक्षयति सूर्यनिरीक्षणं कारयतीत्यर्थः । सा च वरप्रेषिता सती तच्चक्षुरिति मन्त्रेण स्वयं पठितेन सूर्यं निरीक्षते । एतच्च दिवाविवाहपक्षे इति रेणुदीक्षितहरिहरौ । सूर्यावेक्षणान्यथानुपपत्त्या 'अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति' इत्यत्रास्तमितग्रहणाच्च पारस्करगृह्यानुसारिणां दिवैव विवाह इति गदाधरः ॥

अथास्यै दक्षिणाᳬसमधि हृदयमालभते—

"मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं तेऽअस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्" इति ॥ ५ ॥

अथ सूर्येक्षणानन्तरम् अस्यै—अस्या वध्वाः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दक्षिणांसमधि दक्षिणस्य स्कन्धस्योपरि हस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते स्पृशति वरः ।

अथैनामभिमन्त्रयते—

सुमङ्गलीरियँ वधूरिमाᳬसमेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तँ विपरेत न॥इति॥६॥

अथ हृदयालम्भानन्तरम् एनां वधूं वरोऽभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरित्यादिना मन्त्रेण ।

अत्र शिष्टसमाचारात् "उत्तरतआयतना हि स्त्री" (श० कां० ८।४।४।११) इति श्रुतिलिङ्गाच्च वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयन्ति, तस्याः सीमन्ते वरेण सिन्दूरं दापयन्ति च" इति हरिहरव्याख्यायाम् ॥

तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्त आगार आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति–

"इह गावो निषीदन्त्विहाश्वाऽइह पूरुषाः ।
इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञऽइह पूषा निषीदतु"॥इति ॥७

तां वधूं दृढपुरुषः बलवान् कश्चित् पुमान् उन्मथ्योत्थाप्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि उदग् उदीच्यां वा दिशि पूर्वकल्पितेऽनुगुप्ते सर्वतः परिवृते आगारे गृहे, तत्र च पूर्वमास्तीर्णे आनडुहे आर्षभे रोहिते लोहितवर्णे चर्मणि अजिने प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि उपवेशयति 'इह गाव' इत्यादिना निषीदत्वित्यन्तेन मन्त्रेण । केचन जामातैव दृढपुरुष इत्याहुः ॥

ग्रामवचनं च कुर्युर्विवाहश्मशानयोः ॥ ८ ॥

विवाहे श्मशाने च ग्रामस्य वृद्धानां स्त्रीणां वचनं वाक्यं कुर्युः । सूत्रेऽनुपनिबद्धमपि वधूवरयोर्मङ्गलसूत्रम्, गले मालाधारणम्, उभयोर्वस्त्रान्ते ग्रन्थिकरणम्, करग्रहणे न्यग्रोधपुटिकाधारणम्, वरागमने नासिकाधारणम्, वरहृदये दध्यादिलेपनादि ताश्च यत्स्मरन्ति तदपि कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात् देशाचारोऽन्योऽपि । ग्रामशब्देन स्वकुलवृद्धाः स्त्रियोऽभिधीयन्ते । ता हि पूर्वपुरुषैरनुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरन्ति ॥

वृद्धानां स्त्रीणां वचनं कार्यमित्यत्र प्रमाणमाह—

ग्रामं प्रविशतादिति वचनात् । तस्मात्तयोर्ग्रामः

प्रमाणमिति श्रुतेः ॥ ९ ॥

ग्रामं वृद्धानां स्त्रीणामाचारं प्रविशतात् इति स्मृतिवचनाद् ।

नन्वु ग्रामं प्रविशतादिति स्मृतिवचनाद् हरिद्रालापनादौ अस्तु प्रामाण्यं, यत्र तु अथैनमश्मानमारोहयतीत्येतदनन्तरं तूष्णीं वरस्य पाषाणावरोहणं कारयित्वा कुमार्या भ्राता वराङ्गुष्ठोपरि लवकं निधाय वराङ्गुष्ठादि गृह्णाति इति ताः स्मरन्ति तदप्रमाणम्, लोभमूलत्वेन वैसर्जनीयवस्त्रग्रहणवत्, इत्यत आह—तथो-ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतिवचनादिति । श्रुतिवचनाचाभिर्यत्समर्यते वस्त्रग्रहणादि तदपि प्रमाणं प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात् ॥

आचार्याय वरं ददाति ॥ १० ॥

वरः स्वकीयायाचार्याय वरं ददति ॥

वरशब्दार्थमाह—

गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्येति ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥

अधिरथं शतं दुहितृमते ॥ १२ ॥

ददातीत्यनुवर्तते । दुहितृर्मातुश्च यस्य दुहितर एव न पुत्राः, तस्मै दुहितृमते रथेनाधिकं गोशतं दत्त्वा तस्य कन्यामुद्वहेत् । 'यस्यास्तु न भवेद् भ्राता'इतिमनुवचनाद् अभ्रातृमतीपरिणयनं निषिद्धं, तदतिक्रम्य कश्चित्तामुद्वहेच्चेत् तस्याः पुत्रिकात्वदोष-परिहाराय रथाधिकं गवां शतं दद्यात् ॥

अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति—

"ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वाऽदाद् बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतम्" इति ॥ १३ ॥

दिवा विवाहश्चेत्तदा ऽस्तमिते सूर्ये ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैषेण

वधूं ध्रुवं तारकाविशेषं दर्शयति, रात्रौ विवाहश्चेत्तदा वरदानानन्तरमेव । ध्रुवमसीत्यादिना मन्त्रेण वधूर्ध्रुवमीक्षते । वरस्यैव मन्त्रपाठ इति गदाधरः । तदा पश्यामीत्यत्र व्यत्यर्थतिमर्थः ॥

सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ १४ ॥

सा कन्या यदि ध्रुवसञ्ज्ञकं सूक्ष्मं नक्षत्रं न पश्येत् तथापि तया पश्यामीत्येव वक्तव्यम्, न पश्यामीति वचनं न वक्तव्यम् ॥

त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्याताम् ॥ १५ ॥

विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीन् अहोरात्रान् अक्षारालवणाशिनौ अक्षारं चालवणं चाक्षारालवणन्तदश्नीतः एवंशीलौ स्याताम् ॥

अधः शयीयातां संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ १६ ॥

अधः आस्तरणास्तृतायां भूमौ न खट्वादौ संवत्सरं वर्षं यावत्र मिथुनमभिगमनं नोपेयाताम् नोपगच्छेताम् । अथवा द्वादशरात्रम्, अथवा षड्रात्रम्, अथवा त्रिरात्रमन्ततः, संवत्सरादिपक्षाणाम् अन्ते त्रिरात्रमित्यर्थः । संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया विकल्पिता विज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेऽपि चतुर्थीकर्मानन्तरं पञ्चम्यादिरात्रावभिगमनम् । चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्या भार्यात्वस्यैव असंवृत्तत्वात् । चतुर्थीकर्मणः विवाहैकदेशत्वात् ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

नवमीदशम्यौ काण्डिके संस्कारानुपयोगित्वान्न व्याख्यायेते ॥

अथ चतुर्थीकर्मसूत्रव्याख्या ॥

चतुर्थ्यामपररात्रे ऽभ्यन्तरतो ऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य

स्थालीपाकᳫँ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतिर्जुहोति—

"अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा १ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा २ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ३ चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ४ गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा" ५ इति ॥ १ ॥

विवाहतिथिमारभ्य या चतुर्थी तिथिस्तस्यामपररात्रेऽनिलमन्दिरे अभ्यन्तरतो गृहस्य मध्येऽग्निमुपसमाधाय वैवाहिकमग्निं स्थापयित्वाऽग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेशनार्थं कुशानास्तीर्य तत्र ब्रह्माणमुपवेश्याग्नेरुत्तरतः प्रणीतास्थलं स्पृष्ट्वोदपात्रमुदकयुक्तं पात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थापयित्वा स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा पर्युक्षणान्ते आघारानन्तरमाज्यभागाविष्ट्वा आज्याहुतीर्जुहोति—आज्येन "अग्ने प्रायश्चित्त" इत्येतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति ।

विवाहशेषत्वाद्बहिःशालायां मा भूदित्यभ्यन्तरग्रहणम् । एतेन बहिःशालायामनुष्ठानं केषांचिदनार्षमेव वेदितव्यम् । पूर्वाह्णव्युदासार्थं चापररात्रग्रहणम् । ब्रह्माणमुपवेश्येति उदपात्रावसरविधित्सया । पूर्वासिद्धस्य चरोरुपादानं मा भूदिति श्र-

पयित्वेत्युच्यते। आज्यभागाविष्टेति आज्याहुतिकालविधानार्थम्।

चतुर्थीकर्मणो विवाहाङ्गत्वाद्विवाहाग्नावेवानुष्ठानम्। तस्यापि समारोपं कृत्वा पुनरपररात्रे तं गृहाभ्यन्तरत उत्पाद्य न चतुर्थीकर्मानुष्ठानम्, किन्तु कन्यागृहमण्डपात् स्वगृहं नीत्वा चत्वारि दिनान्यजस्रं स्थापयित्वा तस्मिन्नेव चतुर्थीकर्मानुष्ठानम्। यद्यपि पारस्करगृह्ये चतुर्थीकर्म विवाहाग्नावेव कर्तव्यमिति स्पष्टतया नोक्तं तथाऽपि प्रथमकाण्डे दशम्यां कण्डिकायां "राज्ञोऽक्षभेदे" इत्यादिना "स्त्रियाश्च उद्वहने" [पितृगृहाद्भर्तृगृहं प्रति प्रथमगमने] इत्यन्तेन निमित्तान्युदाहृत्य पारस्कराचार्येण "तमेवाग्निमुपसमाधाय" इत्यादिना प्रायश्चित्त्युपदेशात् तत्रैवानुष्ठानं गम्यते। आश्वलायनगृह्ये प्रथमाध्यायेऽष्टमखण्डे "विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रं नयन्ति" इति गृहप्रवेशनीयहोमार्थं प्रज्वलितस्य विवाहाग्नेर्नयनं स्पष्टमेवोक्तम्। हि० के० गृ०, गो० गृ० च स्पष्टमेतत्। अयत्ने तु प्रायो नष्ट एव विवाहाग्नौ पुनस्तमुत्पाद्य कथंचिच्चतुर्थीकर्माचरन्ति तत्रापि प्रायश्चित्ताचरणमावश्यकमेव।

स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ २ ॥

स्थालीपाकस्य चरोः "प्रजापतये स्वाहा" इत्येकामाहुतिं मनसा जुहोति॥

हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे संस्रवान् समवनीय ॥ ३ ॥

"अग्ने प्रायश्चित्त"इत्यादीनां प्राजापत्यान्तानां षण्णामाहुतीनामेकैकामाहुतिं हुत्वा संस्रवान् स्रुवलग्नाज्यचर्ववयवान् हुतशेषानुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य॥

ततऽएनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति—

"या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूर्जारघ्नीं तत ऽएनां करोमि स जीर्य्य त्वं मया सहासौ" इति ॥ ४ ॥

ततःतस्मादुदपात्रात् संस्रवमिश्रमुदकमादायैनां वधूं वरो मूर्द्धन्यभिषिञ्चति "या ते पतिघ्नी" इति मन्त्रेण। असावित्यत्र वधूनामग्रहणम्। अत्रैव समाचारात् पतिः स्वनामसम्बद्धं भार्याया नाम करोति।

षण्णामाहुतीनामत्र संस्रवभक्षणलोपः, इतरासां तु भवत्येव। हुत्वाहुत्वेति ग्रहणं सर्वाहुत्यन्ते संस्रवनियमं मा भूदिति॥

अथैनाॅंस्थालीपाकं प्राशयति—

"प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि माॅंसैर्माॅंसानि त्वचा त्वचम्" इति॥ ५॥

अथाभिषेकानन्तरम् एनां वधूं स्थालीपाकं चरुशेषं "प्राणैस्त" इत्यादिना मन्त्रेण वरः प्राशयति। वधूसंस्कारोऽयं न तु द्रव्यप्रतिपत्तिः, अतो द्रव्यस्य नाशदोषादावन्यद्रव्येण प्राशनं कार्यम्।

तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति॥ ६॥

यतोऽनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रा सहैक्यं प्राप्ता दारास्तस्माच्छ्रोत्रियस्य दारेण सह भार्यया सहोपहासं मैथुनं नेच्छेत् न कामयेत्। हि यस्मादेवंविदपि श्रोत्रियस्य परः शत्रुर्भवति॥ समाप्तं चतुर्थीकर्म॥

अथ गर्भाधानसूत्रव्याख्या॥

तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनम्।

यथाकामी वा "काममाविजनितोः सम्भवाम" इति वचनात्॥ ७॥

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां वधूमुदुह्य विवाहकर्मणा भार्यात्वे सम्पाद्य यथर्तु ऋतुकालमृतुकाले प्रवेशनमभिगमनम्। कुर्यादिति शेषः। स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्या-

स्तीति यथाकामी वा भवेत् । न ऋतुकालाभिगमननियमः। कामं स्वेच्छया आविजनितोराप्रसवात् सम्भवाम भर्त्रा सह सङ्गता भवाम इति स्त्रीणामिन्द्राद्वरप्रार्थनावचनात् । अत्र यद्यपि "यथर्तुप्रवेशनम्" इति सामान्येनोक्तं तथाऽपि "अथास्या ऊरू विहापयति" इत्यादिना शतपथब्राह्मणे उपदिष्टः (का. १४ अ. ९ ब्रा. ४ कं. २०) इतिकर्तव्यताविशेषो बोद्धव्यः । स च प्रयोगनिरूपणावसरे प्रदर्शयिष्यते । स्मृत्यन्तरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं च कुर्यात् ॥

अथास्यै दक्षिणाᳬसमधि हृदयमालभते—

"यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतᳬ शृणुयाम शरदः शतम्" इति ॥ ८ ॥

अथ अभिगमनानन्तरमस्यै अस्या भार्याया दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धमधि उपरि दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयं वक्ष आलभते स्पृशति "यत्ते सुसीम" इत्यादिना मन्त्रेण ॥

एवमत ऊर्ध्वम् ॥ ९ ॥

एवमनेनैव प्रकारेण अतोऽनन्तरमृतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति हरिहरः । हृदयालम्भ इति गदाधरः ॥ इत्येकादशी कण्डिका ॥ द्वादशीत्रयोदश्यौ पूर्वोक्तादेव हेतोर्न व्याख्याते ॥

अथ पुंसवनसूत्रव्याख्या ॥

अथ पुᳬसवनम् । पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ १ ॥

पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् । तच्च स्पन्दते पुरा स्पन्दिष्यते चलिष्यति "यावत्पुरानिपातयोः" इति भविष्यदर्थे लटः प्रयोगः । पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवतीति हेतोः शुद्धे द्वितीये वा मासे तृतीये वा मासे गर्भाधानाद्भवति । गर्भसंस्का-

रकत्वात् प्रतिगर्भमावर्तनीयमेतदिति गदाधरादयः। क्षेत्रसंस्कारकत्वात् सकृदेव पुंसवनसीमन्ते कार्ये, इति विज्ञानेश्वरः॥

यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरुपवास्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनं "हिरण्यगर्भः" "अद्भ्यः सम्भृत" इत्येताभ्याम् ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि पुंसा पुन्नामकेन पुष्यादिना नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति तदहस्तस्मिन्दिने गर्भिणीमुपवास्यामाशयित्वाऽभोजयित्वाऽऽप्लाव्य स्नापयित्वाऽहते वाससी नवे वाससी परिधाप्य च न्यग्रोधो वटस्तस्यावरोहान् अधोजायमानान् शुङ्गान् तदग्रपल्लवान् मुकुलाकारांश्च उभयं रात्रौ पूर्ववद्गर्भधारणार्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेवासेचनम् दक्षिणनासारन्ध्रे "हिरण्यगर्भः" "अद्भ्यः सम्भृत" इत्येताभ्यामृग्भ्याम् ॥

कुशकण्टकं सोमांशुं चैके ॥ ३ ॥

एक आचार्याः न्यग्रोधावरोहशुङ्गेषु पिष्यमाणेषु कुशस्य कण्टकं मूलं सोमांशुं सोमलताखण्डं च प्रक्षिपन्ति ॥

कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान् स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते "सुपर्णोऽसि" इति प्राग् विष्णुक्रमेभ्यः ॥ ४ ॥

स भर्ता यदि कामयेतेच्छेद् गर्भो वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादिति तदाऽस्या भार्याया उपस्थे उत्सङ्गे कूर्मपित्तं जलपूर्णशरावं निधाय विकृत्या विकृतिच्छन्दस्कया "सुपर्णोऽसि" इत्यनया ऋचा स्वःपतेत्यन्तया एनं गर्भमभिमन्त्रयतेऽनामिकाग्रेण गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपतीत्यर्थः ।

तदुक्तं कात्यायनेन—

स्पृशंस्त्वनामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सद्वदनुमन्त्रयेत् ॥

अभिमन्त्रणानुमन्त्रणयोर्न कश्चिद्विशेष इति गदाधरः ।

इति चतुर्दशी कण्डिका ॥

अथ सीमन्तोन्नयनसूत्रव्याख्या ॥

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत् ॥ १ ॥

अथ पुंसवनानन्तरं क्रमप्राप्तं सीमन्तोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म (व्याख्यास्यते) । तच्च पुंसवनवत् पुत्रसत्त्वे भवति ॥

प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा ॥ २ ॥

आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृति षष्ठेऽष्टमे वा मासे नियमेन कुर्यात् , गर्भान्तरेऽनियम इति कर्कोपाध्यायः । अन्ये तु प्रथमगर्भ एवेति ॥

तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठऽउपविष्टायां युग्मेन शलाटुग्रप्सेनौदुम्बरेण, त्रिभिश्च दर्भपिञ्जूलैः, त्र्येण्या शलल्या, वीरतरशङ्कुना, पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति । त्रिभिर्महाव्याहृतिभिर्वा ॥३॥

तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिलमुद्गमिश्रस्तं स्थालीपाकमोदनं चरुं श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्ते "प्रजापतये स्वाहा" इत्येकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादिपूर्णपात्रदानान्तं विदध्यात् । अग्नेः पश्चिमतो भर्तुर्दक्षिणतो मृद्वासने आसीनायां गर्भिण्यां भर्तौदुम्बरेणोदुम्बरवृक्षोद्भवेन युग्मेन द्व्यादियुग्मफलवता शलाटुग्रप्सेनापक्वफलैकस्तबकनिबद्धेन, त्रिभिश्च दर्भपिञ्जूलैर्दर्भपवित्रैश्च, त्र्येण्या त्रिषु स्थानेषु एता त्र्येणी तया त्र्येण्या शलल्या शलल्याख्यपक्षिकण्टकेन, वीरतरशङ्कुना शरेषीकया आश्वत्थेन वा शङ्कुना, पूर्णचात्रेण च पूर्णं सूत्रेण पूर्णं चात्रं सूत्रकर्तनसाधनम् तर्कुरिति यावत् तेन लोहकीलकेन च । चकारः सर्वसमुच्चयार्थः अतश्चौदुम्बरयु-

म्नादिभिस्सर्वैः पुञ्जीकृतैः सीमन्तं त्रिधा ऊर्ध्वं विनयति पृथक् करोति। ललाटान्तरमारभ्य केशान् द्विधा करोति "भूर्भुवः स्वः" इत्येतावता मन्त्रेण सकृदेव भूर्भुवः स्वर्विनयामीत्येवम्। यद्वा प्रतिमहाव्याहृतिभिर्विनयति ततश्च भूर्विनयामि, भुवर्विनयामि, स्वर्विनयामि इति त्रिर्विनयनं भवति॥

त्रिवृतमाबध्नाति "अयमूर्जावतो वृक्षऽऊर्जीव फलिनी भव" इति॥ ४॥

"अयमूर्जावत" इत्यनेन मन्त्रेण त्रिवृतं वेणीं प्रति आबध्नाति। पुञ्जीकृतमौदुम्बरादिपञ्चकं वेण्यां नियुनक्ति इत्यर्थः॥

अथाह वीणागाथिनौ राजानꣳसङ्गायेतां यो वाऽप्यन्यो वीरतर इति॥ ५॥

अथ औदुम्बरादिपञ्चकस्य वेणीबन्धनानन्तरमाह ब्रवीति "हे वीणागाथिनौ! राजानं भूपतिं सङ्गायेतां राजवर्णनसम्बद्धं स्तुवादिरूपकं स्तुवां सम्यग्गायेताम्। अथवा, योऽन्योऽपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टः शूरस्तं सङ्गायेताम्" इति॥

नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति॥ ६॥

एके आचार्या नियुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रम् उपोदाहरन्ति पठन्ति। अपि समुच्चयार्थः। तत्पक्षे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं च समुचितं भवति॥

गाथामाह सूत्रकारः—

सोमऽएव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः। अविमुक्तचक्रऽआसीरꣳस्तीरे तुभ्यमसाविति॥ ७॥

यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति॥८॥

ततो गर्भिणी यां नदीम् उप समीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या नद्या आसाविति गङ्गे यमुने इत्येवं सम्बुद्ध्यन्तं नाम गृह्णाति॥

ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ९ ॥

उक्तार्थम् । इति सीमन्तोन्नयनम् । इति पञ्चदशी कण्डिका।

अथ जातकर्मसूत्रव्याख्या ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैत इति ॥ १ ॥

सोष्यन्तीं प्रसवशूलवतीं स्त्रियं भर्ताऽद्भिर्जलेन 'एजतु दशमास्य' इत्येतया 'यस्यैत' इति प्राक् पठितया ऋचा ऽवसानया विराड्जगत्याऽभ्युक्षति प्रसिञ्चति ॥

अथावरावपतनम् "अवैतु पृश्नि शेवलꣳशुने जराय्वत्तवे । नैव माꣳसेन(१) पीवरीं न कस्मिꣳश्चनायतनमव जरायु पद्यताम्" इति ॥ २ ॥

अथाऽभ्युक्षणानन्तरमवरावपतनम् अवरमुल्वं जरायुः गर्भवेष्टनमवाचीनमधः पतत्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनो मन्त्रः तम् 'अवैतु' इत्यादि 'पद्यताम्' इत्यन्तं स्त्रीसमीप उपविश्य भर्ता जपति ।

जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ॥ ३ ॥

मन्त्रपाठानन्तरम् जातस्योत्पन्नस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्याम् अच्छिन्ने नाभिनाळे मेधाजननायुष्ये मेधाजननं चायुष्यं च ते पिता करोति ॥

मेधाजननं तावदाह—

अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा "भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि" इति ॥४॥

अनामिकयाऽङ्गुल्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं च मधुघृते द्वन्द्वसमाससामर्थ्यादेकीकृते, घृतं वा केवलं कुमारं स-

(१) हे पीवरि ईम् इतिच्छेदः । 'ईम्' इति निपातोऽनर्थकः ।

कुत्प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निमार्ष्टि 'भूस्त्वयि दधामि' इत्यादिना 'सर्वं त्वयि दधामि' इत्यन्तेन । अत्रेतिकरणाद्वाक्यसमुदायस्यैकमन्त्रत्वमिति हरिहरः ॥

अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति "अग्निरायुष्मान् स वनस्पतीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि १ सोमऽआयुष्मान्सोषधीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि २ ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ३ देवाऽआयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तं करोमि ४ ऋषय ऽआयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तं करोमि ५ पितर ऽआयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तं करोमि ६ यज्ञऽआयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तं करोमि७ समुद्र ऽआयुष्मान्स स्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तं करोमि" ८ इति त्रिः ॥ ५ ॥

अथ मेधाजननानन्तरम् अस्य कुमारस्यायुष्यमायुषो हितं जीवनवर्धनं कर्म करोति । तद्यथा—नाभिदेशे दक्षिणे वा कर्णे नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा "अग्निरायुष्मान्" इत्यादिकान् अष्टौ मन्त्रान् त्रिजपति त्रीन् वारानुपांशु पठति ॥

त्रिस्त्र्यायुषमिति च ॥ ६ ॥

त्र्यायुषमिति मन्त्रं च तथैव त्रिर्जपति ॥

- इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेऽपि क्रियते । मेधाजननं तु

मुख्यकालातिक्रमाभिवर्तते । "तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै प्राग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्ति" इति जातमात्रस्य कुमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् ॥

स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

स पिता यदि अयं कुमारः सर्वं सम्पूर्णमायुर्जीवितमियात् इत्येवम् इच्छेत् तदा वात्सप्रेण वात्सप्रिणा भालन्दनेन दृष्टेन अनुवाकेन "दिवस्परि" इत्यादि द्वादशर्चेन एनं कुमारम् अभिमृशेत् सर्वं शरीरमालभेत ॥

तत्र 'उपयन्तोऽध्वरम्' इति वात्सप्रस्याद्यपवर्ग्यं विशेषमाह—

दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ॥ ८ ॥

"दिवस्परि" इत्यादिको द्वादशर्चोऽनुवाको वात्सप्रः। एतस्योत्तमामन्त्यां द्वादशीम् 'अस्ताव्यग्निः' इत्येतामृचं परिशिनष्टि व्युदस्यति। तां परित्यज्यैकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदित्यर्थः ॥

प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति। पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति। व्यानेति दक्षिणः। अपानेत्यपरः। उदानेत्युत्तरः। समानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात्। स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु ॥ ९ ॥

कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति चतसृषु प्राच्यादिषु दिक्षु मध्ये च यथाक्रमं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य कुमाराभिमुखान् संनिवेश्य तान् प्रति "इममनुप्राणित" इति "इमं कुमारम् अनुप्राणित लक्षीकृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत" इत्यर्थकं प्रैषं ब्रूयात्। ततः प्रेरिता ब्राह्मणाः पूर्वादिक्रमेण कुमारं लक्षीकृत्य ब्रूयुः।

सत्रे प्राणेति कुमारं वशीकृत्य पूर्वो ब्रूयात् । व्यानेति दक्षिणो ब्राह्मणः । अपानेति पश्चिमः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्टादूर्ध्वमवेक्षमाणः । अविद्यमानेष्वसत्सु ब्राह्मणेषु स्वयं ॥ स्वयमेव अनुप्राणनं कुर्याद् अनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वादिकां दिशम् । अनुपरिक्रामिति णमुलन्तम् । अस्मिन्पक्षे मेघाभावः ॥

स एतस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते—

"वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम्" ॥ इति ॥ १० ॥

स कुमारो यस्मिन्देशे भूभागे उत्पन्नस्तस्मिन्देशमभिमन्त्रयते हस्तेन स्पृशति "वेद ते भूमि" इत्यादिमन्त्रेण ॥

अथैनमभिमृशति—

"अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्" इति ॥ ११ ॥

अथ जन्मदेशाभिमन्त्रणानन्तरम् एनं कुमारं पिताऽभिमृशति समन्ततः सर्वशरीरे स्पृशति "अश्माभव" इत्यादिना मन्त्रेण ।

वात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्शनान्तं कर्म कालव्यतिक्रमेऽपि क्रियते संस्काररूपत्वात् ।

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते—

"इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरत्" इति ॥ १२ ॥

अथ कुमाराभिमर्शनानन्तरम् अस्य कुमारस्य मातरं जननीम् अभिमुखो भूत्वा "इडासि" इत्यादिना मन्त्रयते मन्त्रश्रावणेन संस्करोति ॥

अथास्यै दक्षिणᳬ स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमᳬस्तनमिति। यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ॥ १३ ॥

अथाभिमन्त्रणानन्तरमस्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा 'इमं स्तनम्' इत्येतयर्चा कुमाराय प्रयच्छति ददाति। तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य'यस्ते स्तनः' 'इमᳬस्तनम्' इत्येताभ्यामृग्भ्यां प्रयच्छति ॥

उदपात्रᳬशिरस्तो निदधाति–"आपो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्याᳬ सूतिकायाᳬ सपुत्रिकायां जाग्रथ" इति ॥ १४ ॥

उदपात्रं जलपूर्णपात्रं कुमारस्य शिरस्तः शिरःप्रदेशे निदधाति स्थापयति "आपोदेवेषु" इत्यादिना मन्त्रेण। सूतिकायाः शिरःप्रदेशे इति गदाधरः ॥

द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान् त्सर्षपानग्नावावपति–"शण्डा मर्का ऽउपवीरः शौण्डिकेयऽउलूखलः। मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा १ आलिखन्ननिमिषः किंवदन्त ऽउपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा" २ इति ॥ १५ ॥

ततः सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं सूतिकाग्निं स्थापयित्वा ओत्थानादुत्थानं यावत् सन्धिवेलयोः सायंप्रातः फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः तण्डुलकणैर्मिश्रान् युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती। "शण्डामर्का" इत्येकाम्, "आलिखन्"इति द्वितीयाम् आवपनोपदेशाद्धोमेतिकर्तव्यतानिवृत्तिः ॥

यदि कुमार उपद्रवेत् जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्क आधाय जपति—

"कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः। चेचेच्छुनक सृज नमस्तेऽस्तु सीसरो लपेतापह्वर १ तत्सत्यं यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः। चेचेच्छुनक सृज नमस्तेऽस्तु सीसरो लपेतापह्वर २ तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ। चेचेच्छुनक सृज नमस्तेऽस्तु सीसरो लपेतापह्वर" ३ इति। अभिमृशति—"न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसि" इति ॥ १६ ॥

यदि चेत्कुमारो बालग्रहस्तं बालमुपद्रवेत् अभिभवेत् तदा तं बालं जालेन मत्स्यग्रहसाधनेन तदलाभे उत्तरीयेण वाससा प्रच्छाद्याङ्के उत्सङ्गे निधाय धृत्वा "कूर्कुरः" इत्यादिकम् "अपह्वर" इत्यन्तं मन्त्रं जपति। जपान्ते कुमारस्य सर्वाङ्गमभिमृशति "न नामयति" इत्यादिना मन्त्रेण ॥ इति जातकर्म ॥

इति षोडशी कण्डिका ॥

अथ नामकरणसूत्रव्याख्या।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ १ ॥

दशम्यां रात्र्यामतीतायाम् एकादशेऽहनि ब्राह्मणान् श्राद्धव्यतिरेकेण त्रिप्रभृतीन् भोजयित्वा पिता कुमारस्य नाम करोति। अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम्। पितुर्ग्रहणादन्यत्रापि नियमोऽवगम्यते ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम्। अयुजाक्षरमाकारान्तँ स्त्रियै तद्धितम् ॥ २ ॥

द्वे अक्षरे अस्य तद् द्व्यक्षरं, चत्वार्यक्षराण्यस्य तच्चतुरक्षरम्। अनयोर्विकल्पः। किञ्च घोषवदादि घोषवदक्षरमादौ यस्य नाम्नस्तद्घोषवदादि। घोषवन्ति चाक्षराणि वर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमा हकारश्चेत्येतानि। अन्तरन्तस्थम् अन्तर्मध्येऽन्तस्था यस्य तदन्तरन्तस्थम्। अन्तस्था यरलवाः। दीर्घाभिनिष्ठानम् दीर्घाभिनिष्ठानमवसानं यस्य तद्दीर्घाभिनिष्ठानम्। कृतं कृत्प्रत्ययान्तं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात्। यद्वा कृतं पूर्वकृतं पितामहादिनाम तत् कुर्यात्। न तद्धितं, तद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्यात्। स्त्रियास्तु विशेषः—अयुजाक्षरम् अयुजानि विषमाणि त्र्यादीनि अक्षराणि यस्य तदयुजाक्षरम्, आकारान्तम् आकारोऽन्तो यस्य तदाकारान्तम्, स्त्रियै स्त्रियाः तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं, नाम कुर्यादित्युपदिश्यते॥

शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥३॥

ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते शर्मेति पदम्, क्षत्रियस्य वर्मेति पदम्, वैश्यस्य गुप्तेति पदं कुर्यात्॥

अथ निष्क्रमणसूत्रव्याख्या।

चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ॥ ४ ॥

कुमारस्य जन्मचतुर्थे मासि निष्क्रमणिका गृहाद्बहिर्निष्क्रमणं करोति पिता॥

सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ५ ॥

'तच्चक्षुर्देवहितम्' इत्यादिना 'शरदः शतात्' इत्यन्तेन मन्त्रेण श्रीसूर्यं भगवन्तं रश्मिमालिनमुदीक्षयति कुमारं प्रदर्शयति पिता॥ इति सप्तदशी कण्डिका। अष्टादशी न व्याख्याता। हेतुस्तूक्तः॥

अथान्नप्राशनसूत्रव्याख्या॥

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम्॥ १॥

जन्मतः षष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनं कुर्यात् ॥

स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति—

"देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहा" इति। वाजो नोऽद्येति च द्वितीयाम् ॥ २ ॥

स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वाऽऽधाराबाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुती आज्येन जुहोति।

"देवीं वाचम्" इत्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात् "इदं वाचे" इति त्यागं कुर्वन्। चकारात् पुनः "देवीं वाचम्" इत्येतदन्ते "वाजो नोऽद्य" इति च मन्त्रं पठित्वा द्वितीयामाज्याहुतिं जुहुयात् "इदं वाचे वाजाय च" इति त्यागं कुर्वन् ॥

स्थालीपाकस्य जुहोति—

"प्राणेनान्नमशीय स्वाहा १ अपानेन गन्धानशीय स्वाहा २ चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा ३ श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा ४ इति ॥ ३ ॥

स्थालीपाकस्य चरोः चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति "प्राणेनान्नमशीय स्वाहा" इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् ॥

प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्वमन्नमेकतऽउद्धृत्याथैनं प्राशयेत् तूष्णीꣳ, हन्तेति वा। हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

प्राशनान्ते–संस्रवप्राशनान्ते कर्मणि जाते सर्वान् कटुमधुरतिक्तकषायादीन्, सर्वमन्नं–भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चूष्यं पेयं चैकतः एकस्मिन्सुवर्णादिपात्रे उद्धृत्याथैनं कुमारं तस्मादन्नं गृहीत्वा

दृष्णा प्राशयेत्, हन्तेति मन्त्रेण वा प्राशयेत्। "तस्यै द्वौ स्तनौ देवाऽउपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च, हन्तकारं मनुष्याः, स्वधाकारं पितर" इति श्रवणात्॥

गुणफलमाह—

भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारकामस्य, कपिञ्जलमांसेनान्नाद्यकामस्य, मत्स्यैर्जवनकामस्य, कृकषायाऽआयुष्कामस्य, आड्या ब्रह्मवर्चसकामस्य, सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्याय वा, ततो ब्राह्मणभोजनम्। अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम्॥ ९॥

भारद्वाज्याः पक्षिण्या मांसेन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यम्, यदि 'कुमारो वाग्मी स्यात्' इत्येवं कामना भवति पितुः। कपिञ्जलमांसेन प्राशयेत् यदि 'कुमारः अन्नादः स्यात्' इति कामयेत। यदि 'कुमारः जीवनः शीघ्रगामी स्यात्' इति कामयेत, तदा मत्स्यान् प्राशयेत्। यदि 'कुमारो दीर्घायुः स्यात्' इति कामयेत, तदा कृकषाया मांसं प्राशयेत्। यदि 'कुमारो ब्रह्मवर्चसी स्यात्' इति कामयेत तदाऽऽड्या मांसं प्राशयेत्। यदि 'वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसान्तानि सर्वाणि कुमारस्य भवन्तु' इति कामयेत, तदा भारद्वाज्यादीनामाड्यन्तानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्राशयेत्। अन्नपर्याय वा अन्नपरिपाट्या वाऽन्नवत्सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः। अन्नपर्यायेत्यविभक्तिकमार्षम्। ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम्। द्विरुक्तिः काण्डसमाप्तिसूचनार्था। इत्येकोनविंशी कण्डिका।

इति प्रथमकाण्डम्।

अथ चूडाकरणसूत्रव्याख्या।

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वाऽप्रतिहते॥ १॥

संवत्सरमद्धमतिक्रान्तः सांवत्सरिकः तस्य बालकस्य चू-

डाकरणं चूडाकर्माख्यं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । तृतीये वा संवत्सरेऽप्रतिहतेऽल्पावशिष्टे ॥

यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥ २ ॥

यद्वा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं सर्वेषां वर्णानां व्यवस्थेत्यर्थः । यस्य कुले सांवत्सारिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सारिकस्य, यस्य तृतीयेऽब्दे तस्य तदा इति व्यवस्था । यस्य कुले नास्ति नियमस्तस्य यदृच्छया विकल्पः ।

अन्ये तु यथामङ्गलपदं धर्मशास्त्रान्तरे विहितकालान्तरोपलक्षणमाहुः । धर्मशास्त्रोक्ताः कालाश्च तृतीयपञ्चमसप्तमा उपनीत्या सहैव वा ॥

आर्थक्रमानुरोधेन यथामङ्गलमिति सूत्रं पूर्वं व्याख्याय षोडशवर्षस्य केशान्त इति सूत्रं व्याख्यायते—

षोडशवर्षस्य केशान्तः ॥ ३ ॥

षोडश वर्षाणि अतीतानि यस्य स षोडशवर्षः तस्य सप्तदशे वर्षे केशान्तः केशान्ताख्यः संस्कारो भवति ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याऽहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ॥ ४ ॥

कालमभिधाय कर्माभिधीयते । चूडाकरणाङ्गतया त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्हमादाय गृहीत्वाऽऽप्लाव्य स्नापयित्वा ऽहते नवे सकृद्धौते वाससी द्वे वस्त्रे परिधाप्यान्तरीयोत्तरीयत्वेन परिहिते कारयित्वा ऽङ्क उत्सङ्गे आधाय स्थापयित्वाऽग्नेः पश्चात् पश्चिमतः उपविशति ॥

अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिञ्चति—

"उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान् वप" इति ।
"केशश्मश्रु" इति च केशान्ते ॥ ५ ॥

ततो ब्रह्मणाऽन्वारब्धः कुशेनोपस्पृष्टः आज्याहुतीः आघारादिस्विष्टकृदन्ताः चतुर्दश हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते शीतासु व्यृष्टु उष्णा अपः शीतोदके उष्णोदकमासिञ्चति प्रक्षिपति—

'उष्णेन वाय ऽउदकेनेहि' इति मन्त्रेण। केशान्ते तु 'उष्णेन वाय ऽउदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु वप' इति मन्त्रे विशेषः॥

अथास्य नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति॥६॥

अथोष्णोदकसेकानन्तरम् अस्मिन्नुदके नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा पिण्डं प्रक्षिपति॥

तत ऽआदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति—"सवित्रा प्रसूता दैव्या ऽआप ऽउन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसे" इति॥ ७॥

ततस्तस्मादुदकात् चुलुकेनैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणप्रदेशस्थं केशसमूहं 'सवित्रा प्रसूता' इति मन्त्रेणोन्दति आर्द्रं करोति॥

श्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति॥ ८॥

त्रिषु स्थानेषु एनी चित्रा श्येणी। शलली सेधाशलाका। क्लिन्नान् केशान् तया विनीय पृथक्कृत्य विरलान् कृत्वा त्रीणि कुशतरुणानि दर्भतृणानि अन्तः मध्ये दधाति धारयति 'ओषधे त्रायस्व' इति मन्त्रेण॥

शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति॥९॥

ततः कर्ता "शिवो नामासि" इति मन्त्रेण लोहक्षुरं ताम्रादिपरिष्कृतमयोमयं क्षुरमादाय दक्षिणकरेण गृहीत्वा निवर्तयामीति मन्त्रेण प्रवपति तं कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु संलागयति स्थापयति॥

"येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य

विद्वान्। तेन ब्रह्मणो वपतेदमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्यथाऽसत्" इति सकेशानि प्रच्छिद्य आनडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे ॥ १० ॥

येनावपदिति मन्त्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि प्रागग्राणि प्रच्छिद्य खण्डयित्वा मातुर्हस्ते निदधाति, सा चाऽग्नेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणेऽवस्थाप्यमाने आनडुहे आर्षभे गोमयपिण्डे प्रास्यति प्रक्षिपति ॥ उदकस्पर्शः।

एवं द्विरपरं तूष्णीम् ॥ ११ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारमुन्दनादि गोमयपिण्डनिधानान्तं कर्म तूष्णीं मन्त्ररहितं कुर्यात् ॥

इतरयोश्चोन्दनादि ॥ १२ ॥

इतरयोः पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोरुन्दनादिछेदनप्रभृतिगोमयपिण्डनिधानान्तं कर्म, चकारात्सकृत्समन्त्रकं द्विरमन्त्रकं भवति ॥

अथ पश्चात् त्र्यायुषमिति ॥ १३ ॥

अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुन्दनादिच्छेदनान्तकर्मानन्तरं पश्चाद्गोदाने विशेषमाह—त्र्यायुषमिति। "त्र्यायुषं जमदग्नेः" इत्यादिना मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिण्डे प्रास्यति ॥

अथोत्तरतो—"येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक् च पश्चाद्धि सूर्यम्। तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये" इति ॥ १४ ॥

अथानन्तरम् उत्तरतः उत्तरगोदानकर्मणि सकेशानां कुशतरुणानां छेदनं "येन भूरिश्चरा" इति मन्त्रेण कुर्यात्। अन्यत्सर्वं दक्षिणगोदानवत्कार्यम् ॥

त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति, समुखं के-

शान्ते– "यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्रा वा वपति केशाँश्छिन्धि, शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः। मुखमिति च केशान्ते ॥ १५ ॥

त्रिः त्रीन् वारान् क्षुरेण शिरो मूर्द्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति–शिरसः समन्तात् प्रदक्षिणं क्षुरं "यत्क्षुरेण" इति मन्त्रेण भ्रामयतीत्यर्थः। केशान्ते समुखं मुखसहितं शिरः परिहरति। मन्त्रे च शिरःपदानन्तरं मुखपदं प्रक्षेपणीयम् ॥

ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति–"अक्षण्वन् परिवप" इति ॥ १६ ॥

ताभिः प्रकृताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः शीतोष्णोदकेन शिरो मस्तकं समुद्य क्लेदयित्वाऽऽर्द्रभावमापाद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति मुण्डनार्थं ददाति "अक्षण्वन् परिवप" इति मन्त्रेण।

यथामङ्गलं केशशेषकरणम् ॥ १७ ॥

क्षुरसमर्पणानन्तरं नापितेन केशवपनं कार्यम्। तत्र केशानां शेषकरणं शिखारक्षणं यथामङ्गलं यस्य कुले यथा प्रसिद्धं तस्य तथैव शिखास्थापनं कार्यम् ॥

अनुगुप्तमेतं सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वा ॥ १८ ॥

ततो वपनोत्तरं सर्वान् केशान् गोमयपिण्डे कृत्वा एतं गोमयपिण्डं वस्त्रादिवेष्टनेनानुगुप्तमावृतं कृत्वा गोष्ठे गवां व्रजे स्थापयेत्। अथवा पल्वलेऽल्पोदके सरसि स्थापयेत्। अथवोदकान्ते यत्र कुत्रचिदुदकसमीपे स्थापयेत् ॥

आचार्याय वरं ददाति ॥ १९ ॥

ततश्चूडाकरणकर्ता पित्रादिः स्वकीयायाचार्याय वरं तदभिलषितं द्रव्यं ददाति। अभिलषितद्रव्याभावे 'चतुष्कार्षापणो

वर' इति मूलाध्यायोक्तद्रव्यदानम् इति वृद्धाः। कार्षापणश्च षोडशमाषपरिमिता राजती मुद्रा। पञ्चरक्तिको माषः॥

गां केशान्ते॥ २०॥

केशान्ते कर्मणि केशान्तसंस्कारकर्ता स्वाचार्याय गां ददातीति गदाधरः। संस्कार्यस्याचार्यायेति हरिहरादयः॥

संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते॥ २१॥

केशान्तकर्मानन्तरं संस्कृतः संवत्सरं यावद्ब्रह्मचर्यं चरेत्। केशान्तोत्तरकालं संवत्सरं यावत् वपनं च वर्जयेत् इति गदाधरः। केशान्तकर्मोत्तरं यावज्जीवं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण वपनं वर्जयेत् इति वासुदेवहरिहरगर्गाः। शास्त्रीयं वपनं च—

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्॥

इत्यादिनिमित्तेषु बोध्यम्। केशवपनस्य चूडाकरणादौ जातत्वात् श्मश्रुवपनस्यैव केशान्तसंस्कारे मुख्यत्वात् केशान्तसंस्कारोत्तरं श्मश्रूणामवपनमेव यावज्जीवं शास्त्रीयवपनं वर्जयित्वा पारस्कराचार्येणोपदिश्यते। श्मश्रुशब्दश्च मुख्यया वृत्त्या उत्तरोष्ठोपरिवर्तमानलोमान्येवाभिधत्ते। लक्षणप्रकाशे उत्तरोष्ठलक्षणानन्तरं श्मश्रुलक्षणाभिधानात्। तावन्मात्रावपनस्यैव सर्वदेशसम्प्रदायसिद्धत्वाच्च। केशवपनं तु समावर्तनोत्तरं जीवत्पितृकस्य निषिद्धम्।

मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वतः।
न जीवत्पितृकः कुर्यात् गर्भिणीपतिरेव च॥

इति दक्षवचनात्।

मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयते।

इति स्मृत्यन्तरात् कर्तनमात्रं तस्यानुष्ठेयम्। गर्भिणीपतेस्तु तदपि निषिद्धम्।

नोदन्वतोऽम्भसि स्नायात् न च श्मश्रुवादि कर्तयेत् ।
अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्नप्रजा भवति ध्रुवम् ॥

इति क्रतुस्मरणात्। सर्वकेशवपनस्यैव मुण्डनपदार्थत्वमभिमेत्य कतिपयकेशान् परिशेष्य जीवत्पितृका अपि केषुचिद्देशेषु केशवपनं कारयन्ति । प्रयागादितीर्थवासौ मातृमरणादिनिमित्ते च जीवत्पितृकस्य गर्भिणीपतेश्च मुण्डनमावश्यकम् । 'प्रयागे वपनं कुर्यात्' इति वचनात् ।

क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यात् निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रोः प्रेतविधानं च गर्भिणीपतिराचरेत् ॥

इति स्मृत्यन्तरात् ।

क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यात् निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रादिमृतिदीक्षासु मायश्चित्ते च तीर्थके ।

इति सङ्ग्रहवचनाच्च ।

अन्तर्वत्न्यां च जायायां तीर्थे क्षौरं न कारयेत् ।

इतिवचनात्तु तीर्थे गर्भिणीपतेः क्षौरनिषेधोऽवगम्यते । अतोऽत्र विकल्पो वा पूर्ववचनस्य-प्रयागपरकत्वं वा । प्रयागे जीवत्पितृकस्य श्मश्रुवपनमस्त्यावश्यकम् । एवं मातृमरणादिनिमित्तेऽपि । आशौचान्ते तु "आशौचान्ते कृतश्मश्रुकर्माणः" इति विष्णुवचनेन जीवत्पितृकोऽपि श्मश्रुवपनं कुर्यात् निषेधस्य रागप्राप्तविषयकत्वादिति गुर्जराः। श्मश्रुवपनस्य पितृमरणादिनिमित्तं विना आचार्येण निषेधात् ।

यस्य यस्य च वर्णस्य यद्यस्यास्त्यशिमं स्वहः ।
स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं करोत्यपि ॥
केशश्मश्रुनखादीनां यच्चान्यं तज्जहात्यपि ।(द्वै० प०)

इति ब्रह्मपुराणीयवचनेन आशौचान्तवपनस्य शुद्ध्यर्थत्वज्ञाभात् श्मश्रुव्यतिरिक्तकेशादिवपनेनापि शुद्धेर्लाभात् , समाचाराच

श्मश्रुव्यतिरिक्तकेशादिवपनमेव जीवत्पितृकेणाशौचान्तेऽनुष्ठेय-मित्यन्ये । जीवत्पितृकस्य पञ्चाशद्वायनोत्तरं निमित्तं विनाऽपि केशादिवपनं, तदन्येषां श्मश्रुवपनं च भवत्येव ।

पञ्चाशद्वायनात्पूर्वं सौरं नैमित्तिकं विना ।
न कुर्यात् तत् तदूर्ध्वं तु स्वेच्छया वपनं चरेत् ॥

(वी०मि०सं०प्र०)इतिस्मृत्यन्तरात् । अद्यत्वे प्रायः सर्वदेशेषु केशान्तसंस्कारस्य लुप्तप्रायत्वात् श्मश्रूणामवपनं समावर्तनोत्तर-कालिकं ज्ञेयम् । हिरण्यकेशिगृह्यादौ तत्र श्मश्रुवपनोपदेशेन तस्य तत्सजातीयत्वात् । श्मश्रुव्यतिरिक्तमुखलोमवपनं तु गर्भिणीपतिं वर्जयित्वा न कस्यापि निषिद्धम् । अतस्तत् केशकर्तनेऽपि जीवत्पितृकादीनां भवत्येव । केशवपने कर्णसंश्रयानां हनुचिबुक-वर्तिनां दंष्ट्राबहिर्भागवर्तित्वेन (दाढी) इति प्रसिद्धलोम्नां व-पनमावश्यकम् । केशवपने तेषामवपनस्य आर्यावर्तशिष्टमात्रवि-गर्हितत्वेन म्लेच्छाचारत्वात् । पूर्वं मुखलोमवपनं पश्चात्केशव-पनम् , तैत्तिरीयश्रुतौ तयोक्तेरिति केचित् । तैत्तिरीयाणामेव स नियमो नान्येषामित्यपरे । अनयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्विवेचनी-यमित्यलं प्रसक्तचिन्तया ॥

द्वादशरात्रꣳ षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २२ ॥

ब्रह्मचर्यमवपनं च द्वादशरात्रमेव वा षड्रात्रमेव वा त्रिरा-त्रमेव वा स्वीकुर्यात् । एते चत्वारो विकल्पाः पूर्वपूर्वाशक्तौ ज्ञे-याः । इति प्रथमा कण्डिका ॥

अथोपनयनसूत्रव्याख्या ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा (गर्भाष्ट-मेषु वा) ॥ १ ॥

अष्टौ वर्षाण्यतीतानि यस्यासावष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तमम् उपनयेत् उपनयनाख्येन संस्कारेण संस्कुर्यात् इति हरिहर-

गदाधरौ। अष्टमे वर्षे उपनयनसंस्कारं कुर्यादिति कर्को जयरामश्च। अत्राष्टशब्दस्याष्टमार्थे लक्षणा बोध्या। गर्भसहचरितोऽब्दो येषां तानि गर्भाष्टमानि। तेषु अतीतेषु वा उपनयेत्। ततश्च जन्मतो नवमेऽष्टमे वा वर्षे उपनयेदित्यर्थः इति हरिहरः। अथवा ब्राह्मणं गर्भसहिताष्टवार्षिकमुपनयेदिति गदाधरः। उपनयनं च विधिनाऽऽत्मसमीपनयनम्, अग्निसमीपनयनं वा, तत्पूर्वकं सावित्रीवाचनं वा॥

एकादशवर्षं राजन्यम्॥ २॥

एकादश वर्षाण्यतीतानि यस्यासौ एकादशवर्षस्तं जन्मतो द्वादशे वर्षे राजन्यं क्षत्रियम्, उपनयेदित्यनुवर्त्तते॥

द्वादशवर्षं वैश्यम्॥ ३॥

जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे उपनयेदित्यर्थः॥

यथामङ्गलं वा सर्वेषाम्॥ ४॥

अथवा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामङ्गलं यथाकुलधर्ममुपनयनं कुर्यात्। यद्वा यथामङ्गलशब्देन स्मृत्यन्तरोक्तपञ्चवर्षादिकालसङ्ग्रहः।

यथाह मनुः—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे॥ इति।

एवमेवापस्तम्बादिवचनान्यपि बोध्यानि॥

ब्राह्मणान् भोजयेत्तं च॥ ५॥

त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत्, तं च कुमारम्। भोजयेदिति चकारेणानुवर्त्यते। भोजनात्पूर्वमेव वपनं कर्त्तव्यमिति कर्कादयः सर्वे भाष्यकाराः। मुरारिमिश्रादयस्तु गोभिलगृह्ये स्पष्टमेव भोजनस्य वपनात्पूर्वमुपदेशाद्, हिरण्यकेशिगृह्ये च 'आशितस्य कुमारस्य केशान् वापयित्वा' इति भूतार्थक्तप्रत्ययेन वप-

नात्पूर्वकालिकत्वस्य भोजने स्पष्टं लाभाच्च दीक्षायामिव वपना-त्पूर्वमेव तं भोजयेदित्याहुः। भोजनं चात्र दुग्धादेरेव 'पयो य-वाग्वामिक्षा आहारा द्विजातीनां क्रमशः' इति गृह्यान्तरात् इति शुभकर्मनिर्णये ॥

पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति ॥ ६ ॥

परि सर्वतः उप्तं मुण्डितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिरास्तम्, अलङ्कृतं यथासम्भवं सुवर्णादिनिर्मितैः कुण्डलाद्यलङ्कारैः, आ-चार्यपुरुषा आचार्यसमीपमानयन्ति ॥

पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥७॥

तत आचार्यो माणवकम् अग्नेः पश्चिमत आत्मनो दक्षिण-तोऽवस्थाप्य "ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहि" इति प्रैषमुक्त्वा माण-वकं तथैव वाचयति ॥

ब्रह्मचार्यसानीति च ॥ ८ ॥

"ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहि" इत्याचार्यो माणवकं प्रेषयति । प्रेषितश्च माणवको ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् ॥

अथैनं वासः परिधापयति–"येनेन्द्राय बृहस्पति-र्वासः पर्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे" इति ॥ ९ ॥

अथ वाचनानन्तरमेनं कुमारम् आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणं शाणादिवासः परिधापयति येनेन्द्रायेत्यादिना मन्त्रेण ॥

मेखलां बध्नीते–"इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधा-ना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम्" इति ॥ १० ॥

ततो मेखलां मौञ्ज्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां कटिप्रदेशे बध्नीते–त्रिवृतां प्रवरसङ्ख्याकग्रन्थियुतां प्रादक्षिण्येन त्रिः परि-वेष्टयति "इयं दुरुक्तम्" इत्यादिना मन्त्रेण । माणवकस्य मन्त्र-

पाठ इति हरिहरः । आचार्यस्येति गदाधरः ॥

"युवा सुवासाः परिवीत ऽआगात्स ऽउ श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवय ऽउन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः" इति वा । तूष्णीं वा ॥ ११ ॥

उक्तमन्त्रान्तरेण वा तूष्णीं वा मेखलां बध्नीते ॥

"यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि" इति मन्त्रेण—

सूत्रकारानुक्तमपि सर्वभाष्यकारसम्मतम् उपवीतधारणम् अस्मिन्नवसरे कर्त्तव्यम् ॥

समाचारादेवात्र—"मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरᳪ समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु (जयिष्णु) परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम्" ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाजिनधारणमिति कारिकायां गर्गपद्धतौ च॥

दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति—"यो मे दण्डः परापतद्वैहायसो ऽधिभूम्याम् । तमहं पुनरादद ऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय" इति ॥ १२ ॥

आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दण्डं तूष्णीं प्रयच्छति । माणवकश्च तं "यो मे दण्डः" इत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ॥

दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥ १३ ॥

एके आचार्या दीक्षावद् सोमे दीक्षायां यथा दण्डप्रदानं तूष्णीं समिच्छन्ति । तत्र यथा "उच्छ्रयस्व वनस्पते" इत्यादिना "यज्ञस्योदृचः" इत्यन्तेन मन्त्रेण यजमानो दण्डमुच्छ्रयति तद्वदत्र ब्रह्मचारी । "दीर्घसत्रं वा ऽएषऽउपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैति" इत्यारभ्य ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्रसम्पत्प्रतिपादनात् ॥

अथास्याञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयति "आपोहिष्ठा" इति तिसृभिः ॥ १४ ॥

अथ दण्डप्रदानानन्तरम् आचार्योऽस्य माणवकस्याञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिरद्भिरापोहिष्ठेत्यादिकाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पूरयति ॥

अथैनꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ १५ ॥

अथाञ्जलिपूरणानन्तरमेनं माणवकं 'सूर्यमुदीक्षस्व' इत्येवं प्रैष्य सूर्यमुदीक्षयति अवलोकयति दर्शयति । स च माणवकः "तच्चक्षुः" इत्यादिना "शरदः शतात्" इत्यन्तेन मन्त्रेण सूर्यं पश्यति ॥

अथास्य दक्षिणाꣳसमधि हृदयमालभते–"मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं तेऽस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्" इति ॥ १६ ॥

अथ सूर्यदर्शनानन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कन्धस्योपरि स्वकीयं दक्षिणहस्तं नीत्वा "मम व्रते" इत्यादिना मन्त्रेण हृदयं वक्ष आक्रमते स्पृशति ॥

अथास्य दक्षिणꣳ हस्तं गृहीत्वाऽऽह "को नामासि" इति ॥ १७ ॥

अथ हृदयालम्भनानन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य स्वकीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीत्वा "को नामासि" इत्याह ॥

"असावहं भोः" इति प्रत्याह ॥ १८ ॥

एवं पृष्टो माणवकः, असौ अमुकशर्माऽहं भोः इति प्रत्याह प्रतिवचनं दद्यात् ॥

अथैनमाह—कस्य ब्रह्मचार्यसीति । 'भवत' इत्युच्यमाने—"इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासौ" इति ॥ १९ ॥

अथ प्रतिवचनानन्तरम् आचार्य एनं माणवकं कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याह पृच्छति । 'भवतः'इति माणवकेनोच्यमाने–"इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि अग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मन्" इति मन्त्रं पठति ॥

अथैनं भूतेभ्यः परिददाति–"प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै" इति ॥ २० ॥

अथानन्तरम् एनं कुमारमाचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः प्रजापतयेत्वेत्यादिना मन्त्रेण रक्षितुं ददाति ॥

इति द्वितीयकण्डिका ॥

प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥

एवं वस्त्रदानादिभिराचार्येण संस्कृतो माणवकोऽग्निं प्रदक्षिणं परिक्रम्याग्नेः पश्चाद् आचार्यस्योत्तरत उपविशति इति जयरामहरिहरौ । पश्चादग्नेरुपवेशनमिति मर्तृयज्ञकारिकाकारौ । आचार्यस्य दक्षिणत इति गर्गपद्धतौ । आचार्यस्योत्तरत इति वासुदेवः । अग्नेरुत्तरत इति गदाधरः ॥

अन्वारब्धऽआज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते ऽथैनꣳसꣳशास्ति–ब्रह्मचार्यसि, अपोऽशान, कर्म कुरु, मा दिवा सुषुप्था, वाचं यच्छ, समिधमाधेह्यपो ऽशानेति ॥१॥

ततो ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आचार्यः आघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते अथानन्तरमाचार्य एनं माणवकं संशास्ति शिक्षयति–'ब्रह्मचारी असि' इति । असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः, अपोऽशान पिब इति । संशास्तीति सर्वत्र सम्बध्यते । अश्नानीति प्रत्युक्तः, कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्र-

मविहितं कुरु विधेहि इति । करवाणीति प्रत्युक्तो, मा दिवा दिवसे सुषुप्थाः स्वाप्सीः इति । न स्वपानीति प्रत्युक्तः, वाचं गिरं यच्छ नियमयेति । यच्छानि इति प्रत्युक्तः, समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेणाधेहि अग्नौ प्रक्षिपेति । आदधानि इति प्रत्युक्तः, अपोऽशानेति । अशनानि इति ब्रह्मचारी । अत्र प्रथमं श्रूयमाणम् 'अपोऽशान' इति आचमनम् अशिष्यतः, अन्ते च श्रूयमाणम् अशितवतः । 'अशिष्यन्नाचामेत् अशित्वाऽऽचामेत्' इति श्रुतेः॥

अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय, दक्षिणतस्तिष्ठत ऽआसीनाय वैके, पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन् ॥ ३ ॥

अथ शासनानन्तरमस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदैवतां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टाम् ऋचं प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखायाग्नेरुत्तरस्यां दिश्युपविष्टाय पादोपसङ्ग्रहणादिनोपसन्नाय भजमानाय तथा समीक्षमाणाय सम्यक् आचार्यमवलोकयते तथाऽऽचार्येण सम्यगवलोकिताय, पक्षान्तरे दक्षिणतोऽग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वायासीनायोपविष्टाय वा । पच्छः पादं पादम्, अर्द्धर्चशः तदनु अर्द्धर्चमर्द्धर्चं, तदनु सर्वां च तृतीयेन वारेण सह मिलित्वाऽनुवर्तयन् पठन् अन्वाह उपदिशति ॥

संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विꣳशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा, सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् आग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः, त्रिष्टुभꣳराजन्यस्य, जगतीं वैश्यस्य, सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ ४ ॥

सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह—संवत्सरे इति । संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णे वर्षे, षण्मास्ये षडेव मासाः षण्मास्यं

स्वार्थे ष्यञ् । छान्दसत्वादुवृद्ध्यभावः । छन्दोवत्सूत्राणि भव-न्तीति वचनात् । तस्मिन्पण्मास्ये, चतुर्विंशत्यहे चतुर्विंशत्याऽहो-भिरुपलक्षिते काले, द्वादशाहे द्वादशभिरहोभिरुपलक्षिते काले, षडहे षड्भिरहोभिरुपलक्षिते काले, त्र्यहे त्रिभिरहोभिरुपलक्षिते काले वा—सावित्रीमन्वाहेत्यनुषज्यते । एते कालविकल्पा आ-चार्यस्य शुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षाः । एवं सामान्येन का-लविकल्पानभिधाय ब्राह्मणस्य विशेषमाह—सद्यस्त्विति । तुशब्दा पक्षव्यावृत्तौ । सद्य एव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् कथयेत् । "आग्नेयो वै ब्राह्मणः" इति श्रुतेः—आग्नेयोऽग्निदेवताको ब्राह्मण इति वेदवचनात् । राजन्यस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कां "देवसविता" इत्यादिकां सावित्रीम्, वैश्यस्य जगतीं जगती-च्छन्दस्कां "विश्वा रूपाणि" इत्यादिकां सावित्रीमनुब्रूयात् । यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रीच्छन्द-स्कामेव सावित्रीं "तत्सवितुः" इति ऋचं सकलवेदशाखाम्ना-तामनुब्रूयात् ।

इति तृतीया कण्डिका ॥

अत्र समिदाधानम् ॥ १ ॥

अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले इति केचित् । अत्रास्मिन्न-कृतेऽग्नौ इति कर्कादयः । समिधामाधानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारि-णो भवति ॥

पाणिनाऽग्निं परिसमूहति—"अग्ने सुश्रवः सुश्र-वसं मा कुरु, यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवाऽअसि, एवं माꣳसुश्रवः सौश्रवसं कुरु, यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपाऽअसि, एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्" इति ॥ २ ॥

पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं, प्रकृतहोमाधिकरणं परिस-

मूहति सन्धुक्षयतीन्धनप्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः पञ्चभिः "अग्ने सु-श्रवः" इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ।

कारिकायां विशेषः—

प्रतिमन्त्रं त्रिभिः काष्ठैरग्नेसुश्रवआदिभिः ।
अग्नेसुश्रव इत्येकं यथात्वं स्याद् द्वितीयकम् ॥
यथात्वमग्नेदेवानां मन्त्रेणापि तृतीयकम् ।
कृत्वा पर्युक्षणं ब्रह्मुत्थाय समिदाहुतिः ॥ इति ।

प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय समिधमादधाति— "अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथात्वमग्ने समिधा समिध्यस ऽएवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे । जीवपुत्रो ममा-चार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳस्वाहा" इति ॥ ३ ॥

ततो ब्रह्मचारी अग्निं प्रदक्षिणं पर्युक्ष्य दक्षिणगृहीतेनो-दकेन परिषिच्योत्थायोर्ध्वीभूय प्राङ्मुखस्तिष्ठन्समिधमादधाति अग्नौ प्रक्षिपति अग्नयेसमिधमित्यादिना मन्त्रेण । तिष्ठन्समिधः सर्वत्रेति परिभाषयैवोत्थाने सिद्धे उत्थायेति ग्रहणं नायं होमः किन्तु समिदाधानमित्येतत्सूचनार्थम् । अतोऽत्र त्यागाभावः । इह उत्थायेति ग्रहणमन्यत्र स्मार्ते उत्थानपरिसङ्ख्यार्थमिति का-रिकायाम् ॥

एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ॥ ४ ॥

एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमादधाति, तथाऽनेनैव मन्त्रेण तृतीयाम् ॥

एषा त ऽइति वा समुद् द्वयोर् वा ॥ ५ ॥

अथवा 'एषा ते ऽअग्ने समित्' इतिमन्त्रेण समिदाधानम् । अत्रापि मन्त्रावृत्तिः । मन्त्रान्तरः द्वयोर्मन्त्रयोः समुच्चयेनार्थात् स-

मयोः पाठान्ते समिदाधानम् । प्रतिसमिदाधानं मन्त्रयोरस्मिन् पक्षेऽपि आवृत्तिः ॥

पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥

परिसमूहनम् 'अग्नेसुश्रव' इत्यादिना सन्धुक्षणम् । पर्युक्षणम् अग्निं सर्वतो जलासेकः । पूर्ववत् मन्त्रवर्जं कर्तव्ये ॥

पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे—"तनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । आयुर्दा ऽअग्नेऽस्यायुर्मे देहि । वर्चोदा ऽअग्नेऽसि वर्चो मे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनं तन्म ऽआपृण । मेधां मे देवः सविता । मेधां देवी सरस्वती । मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ" इति ॥ ७ ॥

पर्युक्षणानन्तरं ब्रह्मचारी पाणी उभौ हस्तौ प्रतप्य तूष्णीमग्नौ तापयित्वा "तनूपाऽअग्नेऽसि" इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे—ललाटादिचिबुकान्तं प्रोञ्छति । तनूपा इत्येतस्य मन्त्रस्य स्वशाखीयत्वात्प्रतीकग्रहणे प्राप्ते मन्त्रवाक्यचतुष्टयोपयोगात्सर्वपाठः । "मेधां मे देवः सविता" "मेधां देवी सरस्वती" इत्यनयोर्मन्त्रयोः 'आदधातु' इत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ।

अत्राङ्गालम्भनत्र्यायुषकरणाभिवादनानि सूत्रकारानुक्तान्यप्याचारतोऽनुष्ठेयानीति जयरामगदाधरौ । अत्र त्र्यायुषकरणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रसिद्धत्वाच्छिष्टपरम्परानुरोधाच्चानुष्ठीयते इति कर्कहरिहरौ ॥

अङ्गान्यालभ्य जपति—"अङ्गानि च म ऽआप्यायन्तां, वाक्, प्राण, श्चक्षु, श्रोत्रं, यशो बलम्" इति । (त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि च त्र्यायुषमिति [illegible] मन्त्रम्) ॥ ८ ॥

अङ्गानिचम इत्यनेन मन्त्रेण शिरःप्रभृतीनि पादान्तानि अङ्गान्यालभते । एवं वागित्यनेन मुखं, प्राणः इत्यनेन नासिके युगपद्, चक्षुरित्यनेन चक्षुषी युगपद्, श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे मन्त्रावृत्त्या, 'यशो बलम्' इत्यस्य पाठमात्रम् । त्र्यायुषमित्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रपादैः प्रतिपादं क्रमेण अनामिकागृहीतेन भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदये च त्र्यायुषाणि तिलकानि करोति । ततो ब्रह्मचारी सन्ध्यामुपास्य अग्निकार्यं कृत्वा गुरुषु उपसङ्ग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनं वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यादपर्यायेण ।

उपसङ्ग्रहणं नाम "अमुकगोत्रः अमुकेत्येतावत्प्रवरोऽमुकशर्माऽहं भो अमुकशर्मन् त्वामभिवादये" इत्युक्त्वा, कर्णौ दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां स्पृष्ट्वा, दक्षिणपाणिना गुरोः दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा शिरोऽवनमनम् । अभिवादने पादग्रहणं नास्ति, पादस्पर्शनं कार्यम् । शिरोऽवनमनमात्रं नमस्कारः ।

इति चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ भिक्षाचर्यचरणम् ॥ १ ॥

अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानम् ॥

भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यांᳬराजन्यो भवदन्त्यां ᳬवैश्यः ॥ २ ॥

भवत्पूर्वां भवच्छब्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणो द्विजोत्तमो भिक्षेत—भवति भिक्षां देहीत्येवं प्रयोगः । तथा भवन्मध्यां राजन्यः क्षत्रियो भिक्षेत—भिक्षां भवति देहि इत्येवम् । भवदन्त्यां वैश्यः—भिक्षां देहि भवतीत्येवम् ॥

तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षट् द्वादशापरिमिता वा ॥ ३ ॥

भिक्षेर्द्विकर्मकत्वाद् द्वितीयं कर्माह—तिस्र इति । तिस्रः स्त्रियो भिक्षेताप्रत्याख्यायिन्यः । न प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शी

ॐ यासां ता अमत्याख्यायिन्यः। द्वितीयार्थे प्रथमा बोध्या। अप्रत्याख्यायिनीरित्यर्थः। षड् वा द्वादश वाऽपरिमिता असङ्ख्याता वा स्त्रियो भिक्षेत। एते भिक्षाविकल्पा आहारपर्याप्त्यपेक्षया॥

मातरं प्रथमामेके॥ ४॥

एके आचार्या मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः। अयं च प्रथमाहर्धर्म इति कर्कः॥

आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके॥ ५॥

आचार्याय गुरवे भैक्षं लब्धां भिक्षां निवेदयित्वा निवेद्य (ल्यबभावः छान्दसः) इयं भिक्षा मया लब्धेति समर्प्य वाग्यतो मौनी अहःशेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतो यावदस्तमयं तिष्ठेत् नोपविशेत् न च शयीत रागतः इत्येके सूत्रकारा वर्णयन्ति। वयं तु अनियमं मन्यामहे। ततश्च विकल्पः॥

अहिंसन्नरण्यात्समिधऽआहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते॥ ६॥

अहिंसन्निच्छिन्दन् स्वयंपतिता इत्यर्थः, अरण्याद् न ग्रामात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणा आहृत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ यत्रोपनयनाङ्गहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्ववत् पाणिनाऽग्निं परिसमूहतीत्यादिपूर्वोक्तरीत्या आधाय हुत्वा वाचं विसृजते मौनं विसृजति वाग्यमपक्षे॥

अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्यात्। दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या। मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत्॥७॥

अत ऊर्ध्वं ब्रह्मचारिणो यमनियमानाह—अधः शयितुं शीलमस्यासौ अधःशायी स्यात्। तथा अक्षारमलवणं चाशितुं

शीलमस्येत्यक्षाराऽलवणाशीत्येवंशीलो भवेत् । दण्डधारणं दण्डस्य स्ववर्णविहितस्य पालाशादेर्धारणं कुर्यात् । अग्नेः परिचरणं सायंप्रातः परिसमूहनपूर्वं ऽग्न्याद्युपकरणान्तं समिदाधानम् । गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्या । भिक्षार्थं चर्या भिक्षाचर्या भैक्षचरणम् । एतत्सर्वं ब्रह्मचारी कुर्यात् । मधु क्षौद्रम्, मांसं पललं, मज्जनं नद्यादावाप्लवनं, स्नानन्तूद्धृतोदकेन कुर्यात्, उपरि खट्वादावासनमुपवेशनम् आसनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं च, स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्येऽवस्थानम् अभिगमनस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, अनृतमसत्यवदनम्, अदत्तानां परद्रव्याणामादानं ग्रहणं स्तेयमिति यावत्—एतानि मध्वादीनि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । द्वादश द्वादश वा प्रतिवेदम् । यावद्ग्रहणं वा ॥ ८ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यमुक्तलक्षणं चरेद् अनुतिष्ठेत् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदव्रतानामेक एव व्रतादेशः सर्ववेदाहुतिहोमश्च । एतावदशक्तौ द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेत् । तत्राप्यशक्तौ यावद्ग्रहणं यावद्वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा ग्रहणम् आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥

वासांसि शाणक्षौमाविकानि ॥ ९ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां यथासङ्ख्यं शाणक्षौमाविकानि वस्त्राणि परिधेयानि भवन्ति । तत्र—शणमयं शाणं, क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमम्, अवेर्मेषस्य विकार आविकम् ऊर्णामयमित्यर्थः । गौतमः—सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतमिति ॥

ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य, रौरवं राजन्यस्य, आजं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ १० ॥

एणी हरिणी तस्या इदमैणेयम् अजिनं कृत्तिर्ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिण उत्तरीयं भवति । रुरुश्चित्र इति प्रसिद्धस्तस्याजिनं राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति । अजस्य बस्तस्याजिनं, गव्यं वा अजिनं वैश्यस्योत्तरीयं भवति । कारिकायां प्रयोगरत्ने च विशेषः—

तत् त्र्यङ्गुलं वहिर्लोम यद्वा स्याच्चतुरङ्गुलम् ।
एकखण्डं त्रिखण्डं वा धार्यं तद्रुपवीतवत् ॥ इति ।

सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वोत्तरीयं भवति असति—मुख्येऽविद्यमाने । प्रधानत्वात् । गव्यं ह्यजिनानां प्रधानम् । तस्यकृतेर्गोः प्रधानत्वात् । यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुषसम्बन्धित्वेन प्रधानत्वात् । तथा च श्रुतिः—"तेऽवच्छाय पुरुषं गव्यतां त्वचमदधुः" इति । ते देवाः पुरुषत्वचमुत्कृत्यैतां त्वचं गवि अदधुः इति तदर्थः ॥

मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्य । मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकबल्वजानाम् ॥१२॥

मुञ्जश्शरस्तृणविशेषस्तन्मयी मौञ्जी रशना मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । धनुर्ज्या चापस्य ज्या गुणः राजन्यस्य ब्रह्मचारिणो रशना भवति । मूर्वस्तृणविशेषस्तन्मयी रशना वैश्यस्य भवति । मुञ्जस्याभावेऽलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां कुशमयी रशना भवति, धनुर्ज्याऽभावे क्षत्रियस्याश्मन्तकमयी भवति, मौर्व्या अभावे वैश्यस्य बल्वजमयी भवति । मुञ्जाभावशब्दो धनुर्ज्यामौर्व्यभावयोरप्युपलक्षणार्थः ।

पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो बैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य ॥ १३ ॥

पालाशः पलाशवृक्षोद्भवो ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो दण्डो भवति, बैल्वो बिल्ववृक्षोद्भवः क्षत्रियस्य, औदुम्बर उदुम्बरवृक्षोद्भवो वैश्यस्य ॥

केशसंमितो ब्राह्मणस्य ललाटसंमितः क्षत्रियस्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य ॥ १४ ॥

इदं हरिहरभाष्ये सूत्रत्वेन स्थितं कर्कादिग्रन्थेषु नोपलभ्यतेऽतः प्रक्षिप्तमिति प्रतिभातीति गदाधरः। स च केशसंमितः पादादिकेशमूलावसानको ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य ललाटसंमितो भ्रूमध्यावधिकः, वैश्यस्यौष्ठावधिकः ॥

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १५ ॥

यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाशादयोऽनियमेन दण्डा भवन्ति। मुख्यालाभे यथालाभमुपादेयम् ॥

आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् ॥ १६ ॥

आचार्येण गुरुणाऽऽहूतः आकारितो ब्रह्मचारी उत्थाय ऊर्ध्वो भूत्वा प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ॥

शयानं चेदासीनः ॥ १७ ॥

यदि ब्रह्मचारिणं शयानं गुरुराह्वयति तदाऽऽसीन उपविष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात्।

आसीनं चेत्तिष्ठन् ॥ १८ ॥

आसीनमुपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः सन् ॥

तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् ॥ १९ ॥

तिष्ठन्तमुत्थितमाह्वयति चेत्तदाऽभिक्रामन् गुरुमभिमुखं गच्छन् ॥

अभिक्रामन्तं चेदभिधावन् ॥ २० ॥

अभिक्रामन्तमभिमुखमागच्छन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयति चेत्तदा सोऽभिधावन् अभिमुखं धावन् सन् प्रतिवचनं दद्यात् ॥

स एवं वर्तमानोऽमुत्राथ वसत्यमुत्राथ वसतीति ॥ २१ ॥

स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्तिष्ठन् अमुत्र स्वर्गेऽथेहैव स्थितः सन् वसति। द्विरुक्तिः स्तुत्यर्था ॥

तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ २२ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्तिर्यशो भवति ॥

त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यस्समावर्तते स विद्यास्नातकः, समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यस्समावर्तते स व्रतस्नातकः, उभयं समाप्य यस्समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति ॥ २३ ॥

स्पष्टम् ॥

उपनयनकालस्य परमावधिमाह—

आषोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति, आद्वाविंशाद्राजन्यस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्य ॥ २४ ॥

आषोडशात् षोडशाद्वर्षात्प्राक् ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः न अतीतः उपनयनस्य कालः समयो भवति ॥

आद्वाविंशात् द्वाविंशाद्वर्षात्पूर्वं क्षत्रियस्य, आचतुर्विंशात् चतुर्विंशाद्वर्षादर्वाक् वैश्यस्योपनयनस्य कालोऽनतीतो भवतीति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ २५ ॥

अतः पञ्चदशादेकविंशात् त्रयोविंशाद्वर्षादूर्ध्वमनुपनीता ब्राह्मणक्षत्रियविशः यथासङ्ख्यम् पतितसावित्रीकाः—पतिता स्खलिता अधिकाराभावान्निवृत्ता सावित्री गायत्री येभ्यस्ते पतितसावित्रीकाः भवन्ति सम्पद्यन्ते ॥

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः ॥ २६ ॥

एनान् पतितसावित्रीकान् न उपनयेयुरुपनयनसंस्कारेण न संस्कुर्युः द्विजाः । केचिदतिक्रान्तनियमैरुपनीतानपि नाध्या-

पयेयुः न वेदं पाठयेयुः। तथा कैश्चिदतिक्रान्तनिषेधैर्वेदमध्यापितानपि न याजयेयुर्न यज्ञं कारयेयुः। एभिः सह भोजनादिव्यवहारमपि न कुर्युः॥

गर्भाधानादीन्युपनयनान्तानि कर्माणि नियतकालान्यभिहितानि। यदि दैवात्पुरुषापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य कालस्यातिक्रमो भवति तदा किं कर्तव्यमिति सन्देहे निर्णयमाह—

कालातिक्रमे नियतवत्॥ २७॥

कालातिक्रमे यस्य संस्कारस्य शास्त्रेण नियमितो यः कालस्तस्यातिक्रमे लङ्घने नियतवत् नित्यवद्। नित्ये श्रौतकल्पे नैमित्तिकेषु यद्विहितं तदेव स्मार्ते अनादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति। अतः कृतप्रायश्चित्तस्यातिक्रान्तकाले संस्कारकर्मण्यधिकारः सम्पद्यते। तत्र "अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं च" इति का. श्रौतसूत्रे (अ. २५ कं. १) उक्तम्। सर्वप्रायश्चित्तस्वरूपं च पूर्वमुक्तम् (प्र. भा. ४४)। तत्र कालातिक्रमे इत्युपलक्षणमतोऽन्येषां कर्मणां नाशेऽपि इदमनादिष्टमेव प्रायश्चित्तम्। गृह्यकारेण प्रायश्चित्तान्तरस्यानुपदिष्टत्वात्। किन्तु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते "अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं च" इत्यस्यैव 'कालातिक्रमे नियतवद्' इत्यनेनातिदेशः कृतो नतूपदेशो गृह्यकारेण। तत्र अविज्ञातम् अप्रत्यक्षश्रुतिमूलं किमिदमाग्वेदिकं याजुर्वेदिकं सामवेदिकं वेत्यनिश्चितं स्मार्तं कर्म। तस्य भ्रेषे श्रौतकल्पे व्याहृतिचतुष्टयं पञ्चवारुणहोमं प्रायश्चित्तम् उद्दिष्टम्। अत्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्तत्वाद् भ्रेषे तस्यैवातिदेशो युक्तः, न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रेषोपदिष्टानाम्॥

त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्येऽसंस्कारो नाध्यापनं च॥ २८॥

त्रिपुरुषं त्रीन् पुरुषान् यावद् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्राः तेषामपत्ये पुत्रे असंस्कारः उपनयनं न भवति, अध्यापनं च न ॥

तेषाᳪँ संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा "काममधीयीरन्व्यवहार्या भवन्ति" इति वचनात् ॥ २९ ॥

तेषां पितृपुत्रपौत्राणां त्रयाणां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यस्संस्कारेप्सुरात्मानं संस्कारयितुकामः स व्रात्यस्तोमेन यज्ञेनेष्ट्वा व्रात्यस्तोमं कृत्वा व्यवहार्यो भवति । काममिच्छया व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वाऽधीयीरन् वेदं पठेयुः । व्यवहार्याः लोके शिष्टानामध्यापनादिकर्मसु योग्या भवन्तीति वचनात् श्रुतेः ॥ चतुर्विधो व्रात्यस्तोमश्च का. श्रौ. सूत्रे (अ. २२ कं. ४) उपदिष्टः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ॥ इत्युपनयनम् ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेदिति सूत्रे वेदाध्ययनाङ्गतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तम् । वेदाध्ययनारम्भस्य काल इतिकर्तव्यता च नोक्ता । केवलं समावर्तनकर्मैव सूत्रकारेणारब्धम्–'वेदᳪँ समाप्य स्नायाद्' इति । तत्र वेदस्यारम्भं विना समाप्तिः कर्तुमशक्येति उपनयनानन्तरमेव वेदारम्भस्य समय इत्यवगम्यते । इतिकर्तव्यता च पुनः 'एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु' इति उपाकर्महोमातिदेशाद् व्रतादेशने वेदारम्भे प्राप्नोति । अतः—

> उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
> वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥

इति गुरोरुपनयानन्तरं वेदाध्यापनविधानाच्च उपनयनोत्तरकालं पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकं वेदारम्भनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्यो विधाय वेदारम्भं कारयेत् ।

तत्प्रकारश्च द्वितीयकाण्डे नवम्यां कण्डिकायाम् उपाकरणकालम् 'अथातोऽध्यायोपाकर्म' इत्यादिनाऽभिधाय—

"आज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुतीर्जुहोति पृथिव्या ऽअग्नय ऽइति ऋग्वेदे, अन्तरिक्षाय वायव ऽइति यजुर्वेदे, दिवे सूर्यायेति सामवेदे, दिग्भ्यश्चन्द्रमस ऽइत्यथर्ववेदे, ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र, प्रजापतये देवेभ्य ऽऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतये ऽनुमतयऽ इति च । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु"

इति सूत्रकारेणोपदिष्टः ।

आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्यभागहोमानन्तरमाज्याहुतीर्जुहोति । तत्र ऋग्वेदेऽधीयमाने 'पृथिव्यै, अग्नये' इति द्वे आहुती जुहोति, यजुर्वेदे अधीयमाने 'अन्तरिक्षाय, वायवे' इति द्वे, सामवेदेऽधीयमाने 'दिवे, सूर्याय' इति द्वे, अथर्ववेदेऽधीयमाने 'दिग्भ्यः, चन्द्रमसे' इति द्वे । 'ब्रह्मणे, छन्दोभ्यश्च' इति द्वे आहुती सर्वेषु वेदेषु अधीयमानेषु एकतमे वा । तथा प्रजापतये इत्यादिकाः सप्त चशब्दात्सर्वत्र । एवमेकैकशो वेदाध्ययनोपाकरणपक्षे । यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणकर्म तदा 'ब्रह्मणे, छन्दोभ्यश्च' इति प्रतिवेदमाहुतिद्वयमावर्तयेत् । प्रजापतये इत्याद्याः सप्ताहुतयस्तन्त्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् । एतद् उपाकर्मणि विहितं पृथिव्या इत्यादि अनुमतये इत्यन्तं होमकर्म व्रतादेशनं वेदारम्भः, विसर्गः समावर्तनम्, व्रतादेशनानि च विसर्गाश्च व्रतादेशनविसर्गाः, तेषु भवति ॥

ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तम्, आग्नेयं, शुक्रियम्, औपनिषदं, गौदमं, गोदानं चेति पञ्च व्रतानि, पुनरुपनयनं च गदाधरभाष्ये उक्तानि । तानि तत एव ज्ञातव्यानि विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते ॥ इति वेदारम्भः ॥

ॐवेदꣳ समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वा ऽष्टाचत्वारिꣳशकम् ॥ १ ॥

वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्चान्तं नीत्वा स्नायाद् वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्याद् । अथवा ब्रह्मचर्यं व्रतम् अष्टाचत्वारिंशकम् अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निर्वर्त्य समाप्य गुरुणाऽनुमतः-स्नायादिति गतेन सम्बन्धः ॥

द्वादशकेऽप्येके गुरुणाऽनुज्ञातः ॥ २ ॥

एके सूत्रकारा द्वादशकेऽपि द्वादशवार्षिके व्रते समाप्तेऽपि स्नायादिति मन्यन्ते । तत्रापि गुरुणाऽनुज्ञातः । अत्रानुक्तमपि वेदं व्रतं चोभयं समाप्य स्नायादित्यनुपद्यते । पूर्वं त्रिविधस्य स्नातकस्योक्तत्वात् ॥

विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ॥ ३ ॥

विधीयते इति विधिः, "अग्निमादधीत" इत्यादि ब्राह्मणवाक्यम् । विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति विधेयो मन्त्र इषेत्वादिः । तर्कोऽर्थवाद इति कर्कोपाध्यायाः । यथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वसा च—सन्देहे केनाक्ता इति संशये "तेजो वै घृतम्" इत्यर्थवादाद् घृतेनाक्ता इति निर्णीयतेऽतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकाराः । चकारान्नामधेयभागसङ्ग्रहः । यतो वेदो विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते । यथाऽग्निहोत्राघारौ यागभेदौ उद्भिदभिदिति नामधेयानि ॥

षडङ्गमेके ॥ ४ ॥

एके सूत्रकाराः षडङ्गं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति षट् अङ्गानि यस्य स षडङ्गस्तं षडङ्गम् ॥

न कल्पमात्रे ॥ ५ ॥

कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे वेदे वा ब्राह्मणे वाऽधीते न स्नान-

मिच्छन्ति। 'अथातोऽधिकारः' 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यादिभिरधिकारसूत्रैरधीतसकलवेदस्याधिकार इत्याचार्यैर्वर्ण्यमानत्वात् ॥

कामं तु याज्ञिकस्य ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। काममिच्छया याज्ञिकस्याध्वर्यवादियज्ञविद्याकुशलस्य स्नानमिच्छन्ति ॥

अयमर्थः—मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः। साङ्गं वेदमधीत्य स्नायादिति द्वितीयः। ग्रन्थमात्रमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः। यज्ञविद्याविरहेण ग्रन्थमात्राध्ययने न स्नायादिति निषेधः। वेदाध्ययनस्य वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानमयोजकत्वात् ॥

उपसङ्गृह्य गुरुꣳसमिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात् स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानां "येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूषो मनोहा ऽस्खलो विरुजस्तनूदूषुरिन्द्रियहा तान् विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि" इत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चते—"तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय" इति ॥ ७ ॥

स्नानविधिमाह—उपसंगृह्येति। उपसंगृह्य उपसङ्ग्रहणविधिना गुरुमाचार्यं प्रणम्य तिस्रः समिधः परिसमूहनादिप्रायुपकरणान्तेन विधिनाऽऽचार्यनिर्वर्तितसमावर्तनाङ्गहोमेऽग्नौ आधाय प्रक्षिप्य। अत्र यद्यपि उपसंगृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधायेति समिदाधानानन्तरं वेदाहुतीनामवसर इति गम्यते, तथाऽपि "स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया यां स्नास्यन्त्सोदयनीया" इति श्रुतेः स्नानाङ्गसमिदाधानस्य उदयनीयात्वोक्तेरुदयनीयायाश्चान्ते कर्तव्यत्वात् समिदाधानं तत्पूर्वाङ्गभूतमुपसङ्ग्रहणं च

वेदाहुत्यादिसमावर्तनहोमानन्तरं कार्यम् ।

परिश्रितस्य परिवेष्टितस्य सर्वत आच्छादितस्य समावर्तनाङ्गहोमसाधनाग्निस्थापनप्रदेशस्योत्तरत उत्तरस्मिन्भागेऽष्टानां दक्षिणोत्तरायतानाममलजलपूर्णानामाम्रादिशुभपल्लवमुखानामुदकुम्भानां पुरस्तात्प्राच्यां दिशि प्रागग्रेष्वास्तीर्णेषु कुशेषु स्थित्वोर्ध्वीभूय येऽप्स्वन्तरित्यादिना गृह्णामीत्यन्तेन मन्त्रेण एकस्मात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायेन प्रथमादुदक्संस्थानां मध्ये दक्षिणादपो जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेनात्मानं शिरस्तोऽभिषिञ्चतेऽभ्युक्षति "तेन मामभिषिञ्चामि" इत्यादिना मन्त्रेण ॥

येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताᳬ सुराम् । येनाक्ष्यावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यश इति । आपोहिष्ठेति च प्रत्यृचम् । त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ ८ ॥

एवमेकोदकुम्भजलसाध्यस्नानमभिधायेतरसप्तोदकुम्भजलस्नानमात्रे मन्त्रविशेषाभिधानाद् येऽप्स्वन्तरमय इत्ययमेव सर्वजलकुम्भग्रहणसाधारण इत्यवगम्यते । ततः सर्वेभ्यो द्वितीयादिकुम्भेभ्यः प्रत्येकं येऽप्स्वन्तरिति जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्यथाक्रममभिषिञ्चते । तद्यथा 'येनश्रियम्' इति द्वितीयेनोदकुम्भेन स्नानम् , 'आपोहिष्ठा' इति तृतीयेन, 'यो वः शिवतमः' इति चतुर्थेन, 'तस्माऽअरम्' इति पञ्चमेन, षष्ठसप्तमाष्टमैस्तूष्णीम् ॥

उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते—"उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरु-

ङ्गिरस्यात्सायं ग्रावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रस-निं मा कुर्वाविदन्मा गमय" इति ॥ ९ ॥

उदुत्तममितिमन्त्रेण मेखलां स्नानामुन्मुच्य शिरोमार्गेण नि-रसार्यं तां भूमौ निक्षिप्य दण्डं च निधाय भूमौ निक्षिप्य अव-सरमाप्तमजिननिधाने च कृत्वा अन्यद्वस्त्रं परिधायादित्यं सूर्यम् 'उद्यन्भ्राजभृष्णु:' इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठते स्तौति ॥

दधि तिलान् वा प्राश्य जटालोमनखानि संहृ-त्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत "अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजा ऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च" इति ॥ १० ॥

ततः दधितिलानामन्यतरत्प्राश्य जटाश्च लोमानि च नखानि च संहृत्य संहार्य वापयित्वौदुम्बरेण द्वादशाङ्गुलसम्मि-तेन कनिष्ठिकाग्रस्थूलेनोदुम्बरकाष्ठेन 'अन्नाद्याय व्यूहध्वम्' इति मन्त्रेण दन्तान्धावेत प्रक्षालयेद्ब्राह्मणः । दशाङ्गुलेन राज-न्योऽष्टाङ्गुलेन वैश्य इति विशेषः । अत्र जटालोमनखवपननि-मित्तात् उत्तरसूत्रे पुनः स्नात्वेति पुनःशब्दसामर्थ्याच्च स्नानमा-पद्यते । अतो वपनानन्तरं स्नानाचमने विधाय पुनः कर्मान्तर-मारभेत इति सिद्धम् ॥

उत्साद्य पुनः स्नात्वा ऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते "प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पय" इति ॥ ११ ॥

उत्साद्य सुगन्धिना द्रव्येण शरीरमुद्वर्त्य पुनर्भूयः स्नात्वा शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि प्रक्षाल्यानुलेपनं चन्दनादि मुखस्य नासि-कयोश्च "प्राणापानौ मे तर्पय" इत्यादिना मन्त्रेणोपगृह्णीते मुखं नासिकां चानुलिम्पतीत्यर्थः ॥

पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणा

निपिच्यानुलिप्य जपेत् "सुचक्षा ऽअहमक्षीभ्यां (भू-यासं) सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम्" इति ॥ १२ ॥

ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं "पितरः शुन्धध्वम्" इत्यनेन मन्त्रेण प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि पितृतीर्थेन प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मकरणनिमित्तमुदकस्पर्शं विधाय चन्दनादिना सुगन्धिद्रव्येण गात्राण्यनुलिप्य "सुचक्षा ऽअहम्" इति मन्त्रं जपेत् ॥

अहतं क्षौमं धौतं वाऽऽत्रेणाच्छादयीत "परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये" इति ॥ १३ ॥

ततोऽहतं नवं तदर्थं वासो वस्त्रं 'परिधास्यै' इत्यादिना मन्त्रेणाच्छादयीत परिदधीत । तदलाभेऽपि क्षौमेणारजकेन धौतं क्षालितं परिदधीत ॥

अथोत्तरीयम् "यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च मा ऽविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम्" इति ॥ १४ ॥

अथान्तरीयपरिधानानन्तरं तादृशमेवोत्तरीयं वस्त्रं 'यशसा मा' इत्यादिना मन्त्रेणाच्छादयीतेति गतेन सम्बन्धः ॥

एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ १५ ॥

यद्येकमेव वासो भवति तदा पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वाससः उत्तरवर्गेणोत्तरभागेन पूर्वोक्तेनैव मन्त्रेण प्रच्छादयीत ॥

सुमनसः प्रतिगृह्णाति "या ऽआहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता ऽअहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च" इति ॥ १६ ॥

सुमनसः पुष्पाणि प्रतिगृह्णाति अन्येन दत्तान्यादत्ते 'या आहरत्' इति मन्त्रेण ॥

अथावबध्नीते "यद्यशो ऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस ऽआबध्नामि यशो मयि" इति ॥ १७ ॥

अथ ताः सुमनसः प्रतिगृह्यावबध्नीते शिरसि बध्नाति 'यद्यशोऽप्सरसाम्' इत्यादिना मन्त्रेण ॥

उष्णीषेण शिरो वेष्टयते 'युवा सुवासा' इति॥ १८॥

उष्णीषेण पूर्वोक्तलक्षणेन तृतीयेन वाससा शिरो मूर्द्धानं वेष्टयते 'युवा सुवासा' इति मन्त्रेण ॥

"अलङ्करणमसि भूयो ऽलङ्करणं भूयात्" इति कर्णवेष्टकौ ॥ १९ ॥

अलङ्करणमसीति मन्त्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोः वेष्टकौ कुण्डले मन्त्रावृत्त्या प्रतिमुञ्चते परिधत्ते ॥

वृत्रस्येत्यङ्क्ते ऽक्षिणी ॥ २० ॥

वृत्रस्येत्यादिना चक्षुर्मेदेहीत्यन्तेन मन्त्रेण यथाक्रमं दक्षिणवामे अक्षिणी मन्त्रावृत्त्याऽङ्क्ते सौवीराञ्जनेन संस्करोति । "सव्यं वा अग्रे मानुष" इति दीक्षाप्रकरणस्थलिङ्गात् ।

"वृत्रस्येत्यक्षिणी अङ्क्त्यञ्जनेनाभिनासिकम् ।
सव्यं प्रथममित्येव श्रूयते बह्वृचश्रुतौ ॥"

इति कारिकाकारोक्तेश्च सव्यदक्षिणे यथाक्रमं मन्त्रावृत्त्येति गदाधरः ॥

रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते ॥ २१ ॥

रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेणात्मानं मुखप्रभृति शरीरम् आदर्शे दर्पणे प्रेक्षते पश्यति ॥

छत्रं प्रतिगृह्णाति "बृहस्पतेश्छादिरसि पाप्मनो

त्यामन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहि" इति ॥ २२ ॥

छत्रमातपत्रं बृहस्पतेश्छदिरसीत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति अन्यत आदत्ते ॥

"प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम्" इत्युपानहौ प्रतिमुञ्चते ॥ २३ ॥

उपानहौ पादत्राणे 'प्रतिष्ठे स्थ' इति मन्त्रेण प्रतिमुञ्चते परिधत्ते । मन्त्रस्य द्विवचनान्तत्वात्परिधातुं शक्यत्वाच्च युगपत्पादयोः प्रतिमुञ्चते ॥

"विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत" इति वैणवं दण्डमादत्ते ॥ २४ ॥

विश्वाभ्य इत्यनेन मन्त्रेण वैणवं वंशमयं दण्डमादत्ते गृह्णाति । इदमभिषेकप्रभृति दण्डग्रहणान्तं कर्मजातं स्नानकर्ता करोति नाचार्यः ॥

दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि, वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः ॥ २५ ॥

दन्तप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादानादीनां तानि दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि सर्वदा मन्त्रवन्ति स्नातकस्य भवन्ति । वाससी च छत्रं चोपानहौ च वासश्छत्रोपानहः चकाराद्दण्डोऽपि । एतानि चेदपूर्वाणि नूतनानि ध्रियन्ते तदा मन्त्रो भवति । इति षष्ठी कण्डिका ॥ स्नातस्य नियमाश्च प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।

इति समावर्तनम् ॥

विवाहाद्युपयोगिपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्या समाप्ता ॥

अथ पारस्करगृह्यानुसारी विवाहप्रयोगः ॥

तत्र वैवाहिकाद् दिनात्पूर्वं तृतीयषष्ठनवमदिनेषु
"न पूर्वमिदमाचरेत्रिनवषण्मिते वासरे"

इति मुहूर्तचिन्तामणौ सर्वारम्भनिषेधात् अनवमे अषष्ठेऽतृतीये दिवसे चन्द्रानुकूल्ये विवाहोक्तनक्षत्रे संस्कार्यायाः कन्यायाः संस्कार्यस्य पुत्रस्य च पित्रादिः सर्वारम्भं कुर्यात्।

आचारात् चुल्लीनिर्माणाय पुरन्ध्रीद्वारा मृत्स्नामानीय संशोध्य तस्यास्त्रिशृङ्गां चुल्लीं सद्रूप्यां निर्म्माय गोमयेनोपलिम्पेत्।

गैरिकाद्युपलिप्तायां भूमौ पाण्डुलेखेन 'खड़ी' इति प्रसिद्धेन, तण्डुलपिष्टोदकेन वा चतुष्पदीमुपलिख्य तत्र सर्वारम्भसमारम्भाकू वितानाधः पित्तलादिपात्रस्यापिष्टाक्तलिखितपीठं संस्थाप्य तत्र वरं कन्यां वा समुपवेश्य कोष्णेनोदकेन सुगन्धिस्वच्छतैलहरिद्रासिद्धार्थककल्काद्युद्वर्त्तनपूर्वकं संस्नाप्य धौतानि वासांसि परिधाप्य स्वसमीपमानाय्य स्वासने स्वदक्षिणतः समुपवेश्य दीपं प्रज्वाल्य आचम्य प्राणानायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं स्वयं संस्कार्यहस्तेन च समर्प्य गणेशपूजनं कुर्यात्। तत्र सङ्कल्पः—अद्येहामुकोऽहं मम अमुकराशेः कन्यायाः पुत्रस्य वा करिष्यमाणविवाहसंस्कारकर्म्मणः सर्वसामग्रीसङ्ग्रहनकर्म्मणि निर्विघ्नतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि गणेशं सम्पूज्य आचारात्सद्रव्यास्तिस्रो वस्त्रखण्डपोटलिकाः कृत्वा एकां चुल्ल्याम् एकां ताम्रकटाहे एकां ताम्रदर्व्यां च बद्ध्वा कटाहे वस्त्रपूतं सुगन्धिसुरभ्यादिघृतं निक्षिप्य अपटस्वराः अकृत्याज्ञाः अनेडमूकाः अकृपराः अहरणाः अलोलुपाः शिल्पज्ञाः पुरन्ध्रीरानाय्य तद्द्वारा धौतगोधूमचूर्णसम्पाद्यसोहालिकादिपाकारम्भं कृत्वा तदैव वर-

कन्यापरिधानार्हवस्त्रयूतकरणाद्यारम्भं कारयेत् ॥

॥ अथ पूर्वाङ्गविधिः ॥

विवाहदिनात्पूर्वदिने तस्मिन्नेव दिने वा कन्यापित्रादिः पत्न्या सह कृताभ्यङ्गस्नानः कन्यां सर्वारम्भोक्तरीत्या स्नापयित्वा अहतोष्णीषादिपीतवासाः शुभासने प्राङ्मुख उपविश्य दीपं प्रज्वलय्याचम्य प्राणानायम्य स्वदक्षिणतः (म. भा. पृ. ५२) पत्नीं तद्दक्षिणे 'संस्कार्यकन्यां चोपवेश्य 'स्वस्तिनोमिमीताम्' इत्यादिशान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा गणेशं विष्णुम् उमामहेश्वरौ सूर्यं गुरुं कुलदेवतां स्थानदेवतां च नमस्कृत्य गणेशमुक्तविधिना सम्पूज्य यावन्मातृविसर्जनस्थाय्यखण्डदीपं प्रज्वलयेत् । तत्र सङ्कल्पः-मम कन्यायाः साङ्गविवाहकर्मणि अन्तरिक्षचारिभूतादिविघ्ननिरासार्थम् एतत्कालमारभ्य मातृविसर्जनपर्यन्तमखण्डदीपं देवसन्निधौ स्थापयिष्ये । अथ दीपप्रार्थना—

दीपस्त्वं देहि कल्याणं देहि सर्वान्मनोरथान् ।

यावद्व्रतं समाप्येत तावत्त्वं च स्थिरो भव ॥ इति ।

ततः प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्—अर्घं संस्थाप्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहं मम अमुकराशेरस्याः कन्यायाः बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा भर्त्रा सह धर्म्यप्रजोत्पादनगृह्यपरिग्रहधर्माचरणेष्वधिकारसिद्धिद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहाख्यसंस्कारं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि पूर्वोक्तविधिना विधाय सति सम्भवे ग्रहयागं पूर्वोक्तरीत्या कुर्यात् । तदसम्भवे कलशस्थापनं कृत्वा तत्र ब्रह्मवरुणाधिदेवतादिसहितान् नवग्रहानावाह्य सम्पूज्य चन्दनादिना लिखितयोर्गौरीहरयोः पूजनं कन्याहस्तेन कारयेत् सङ्कल्पः—अद्येत्यादिसं० अमुकराशिरमुकनाम्नी अहं सर्वसौभा

ग्यसमृद्धये गौरीहरयोः पूजनं करिष्ये । "एतन्ते" इति ॐ भूर्भुवः स्वः गौरीहरौ सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतम् इति प्र० । ध्यानम्-

सिंहासनस्थां देवेशीं सर्वालङ्कारसंयुताम् ।
पीताम्बरयुगं देवं चन्द्रार्द्धकृतशेखरम् ॥ १ ॥
करेणाधः सुधापूर्णं कलशं दक्षिणेन तु ।
वरदं चाभयं वामेनाश्लिष्य च तनुप्रियाम् ॥ २ ॥
एवं ध्यात्वा पूजयन्ति पुण्यमाजस्तथा स्त्रियः ॥

इति ध्यात्वा पूजयेत् ॥ पूजामन्त्रः—

गौरीहर महेशान सर्वमङ्गलदायक ।
पूजां गृहाण देवेश सर्वदा मङ्गलं कुरु ॥

इति मन्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य—

कन्यादेहप्रमाणेन सप्तविंशतितन्तुभिः ।
वर्त्तिकां दीपयेत्पश्चाद्व्रतसम्पत्तिहेतवे ॥

एवं वर्त्तिकां प्रज्वाल्य तया नीराज्य सम्प्रार्थयेत् । एवं सिद्धवर्तिकयाऽखण्डदीपं कुर्यादिति केचित् ।

भोजनीया ब्राह्मणाश्च सुवासिन्यः सुपूजिताः ।
दद्याद्व पञ्च युग्मं वा हिरण्येनाथ तोषयेत् ॥

अस्मिन्नवसरे कात्यायनी—महालक्ष्मीपूजनं कार्यम् । वाग्दानसमयोक्तम् इन्द्राणीपूजनमपि अस्मिन्नेव समये कार्यम् । वाग्दानस्य उत्कृष्य द्वारपूजासमयेऽनुष्ठीयमानत्वात् । अद्येहामुकगोत्रोत्पन्ना अमुकनाम्न्यहं सौभाग्यसमृद्धये इन्द्राणीपूजनं स्वर्णादिमूर्तौ चन्दनादिना लिखितमूर्तौ वा करिष्ये इति सङ्कल्प्य ताम्—

देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
वरं सौभाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥
धान्यं देहि धनं देहि पशून्देहीन्द्रभामिनि ।

यशो देहि सुखं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

इति मन्त्राभ्यां पूजयेत् । ततः रक्षाविधानोक्तप्रकारेण कङ्कणमभिमन्त्र्य "एवं ते" इति प्रतिष्ठापयेत् । कन्याया वामहस्ते तन्मातुश्च वामहस्ते कङ्कणं बध्नीयात्, तिलकादि कृत्वाऽऽशिषं च दद्यात् पुरोहितः । कङ्कणौपयय्याग्रे वरपूर्वाङ्गप्रस्तावे द्रष्टव्याः ॥

इति कन्यापक्षे पूर्वाङ्गविधिः ॥

अथ वरपक्षे तद्विधिः ॥

वरपिता विवाहात्पूर्वदिने तद्दिने वा कृताभ्यङ्गस्नानः नित्यं कर्म वैश्वदेवान्तं कृत्वा शुचिः शुक्लादिवासाः वरम् अभ्यङ्गपूर्वकं मङ्गलद्रव्यैः संस्नाप्य शुभासने प्राङ्मुख उपविश्य दीपं प्रज्वाल्याचम्य 'स्वस्ति नो मिमीताम्' इत्यादिना शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा गणेशं विष्णुम् उमामहेश्वरौ सूर्यं गुरुं कुलदेवतां स्थानदेवतां च प्रणम्य अर्घस्थापनं विधाय प्राणानायम्य देशकालस्मरणान्ते अमुकोऽहं मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य विवाहकर्मणि निर्विघ्नतया कार्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति सं० यथाविधि गणेशं सम्पूज्य (१) प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्—

---

(१) अत्रैव वरः अनाश्रमस्थितिप्रयुक्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

तद्य हारीतेनोक्तम्—अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात् । द्वितीये ऽतिकृच्छ्रम्, तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्, अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति ।

प्राजापत्यकृच्छ्रादीनां स्वरूपं मिताक्षरायां व्यक्तम् । प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायश्चैका गौः, अतिकृच्छ्रप्रत्याम्नायो गोद्वयम्, कृच्छ्रातिकृच्छ्रप्रत्याम्नायो गोचतुष्टयं गोत्रयं वा, चान्द्रायणप्रत्याम्नायोऽष्टौ पञ्च चतस्रस्तिस्रो वा गावः ।

अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य देवपितृऋणापाकरणहेतु-

---

प्राजापत्येऽप्यशक्तस्तु धेनुं दद्यात्पयस्विनीम्।
धेनोरभावे निष्कं वा तदर्धं पादमेव वा॥
सुवर्णं रजतं वाऽपि दद्याच्छक्त्यनुसारतः।
अशीतिगुञ्जात्मकः कर्षः चत्वारः कर्षा निष्कः॥

अत्यशक्तेन निष्कपादार्धमितं रजतं, तत्सममूल्यं धान्यादि वा देयम्। अथ साङ्कल्पिकः प्रयोगः। तत्र प्रथमाब्दे प्राजापत्यकृच्छ्रव्रते सङ्कल्पः—देशकालसंकीर्तनान्तेऽमुकशर्मणो मम समावर्तनदिनमारभ्य यावदद्य किञ्चिन्न्यूनं वाऽनाश्रमस्थितिजन्यदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्राजापत्यकृच्छ्रव्रतं तत्प्रत्याम्नायैकगोनिष्क्रयीभूतरजतद्रव्यदानेनाहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणं सम्पूज्य देयद्रव्यं च सम्प्रोक्ष्य सम्पूज्य द्रव्यं गृहीत्वा पूर्ववद्देशकालाद्युल्लिख्येदं प्राजापत्यकृच्छ्रव्रतप्रत्याम्नायैकगोनिष्क्रयीभूतं रजतद्रव्यं चन्द्रदैवतममुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति 'यज्ञसाधनभूताया' इति मन्त्रमुच्चरन् दद्यात्। दानप्रतिष्ठार्थं किञ्चिद्रजतं ताम्रखण्डं वा दद्यात्।

अब्दद्वयमनाश्रमस्थितौ समावर्तनदिनमारभ्याब्दद्वयपर्यन्तम् अनाश्रमस्थितिज० प्रीत्यर्थम् अतिकृच्छ्रव्रतं तत्प्रत्याम्नायगोद्वयनिष्क्रयेत्यादि पूर्ववत्।

त्रिवर्षं तत्स्थितौ अब्दत्रयपर्यन्तम् इति कृच्छ्रातिकृच्छ्रव्रतप्रत्याम्नायेति च विशेषः।

त्रिवर्षोर्ध्वं तु देशकालकीर्तनान्ते समावर्तनदिनमारभ्याद्य यावदनाश्रमस्थितिज० चान्द्रायणव्रतं तत्प्रत्याम्नायाष्टधेनुगोनिष्क्रयीभूतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्यामि० इत्यादि पूर्ववत्।

कन्यापिता कन्याया गर्भाधानादीनां संस्काराणां मध्ये लुप्तानामेषां संस्काराणामबुद्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं वा लोपेन जनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिसंस्कारमर्धकृच्छ्रप्रायश्चित्तं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतदानेनाहमाचरिष्यामि इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणं सम्पूज्य पूर्ववद्दत्त्वा प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्।

विवाहात्पूर्वम् आपदादिना कन्यारजोदर्शने जाते कन्याया विवा-

धर्म्यप्रजोत्पादनगृह्यपरिग्रहसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये विवाहाख्यं संस्कारं(१)करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजा–नान्दीश्राद्ध–पुण्याहवाचनानि करिष्ये । इति सङ्कल्प्य मातृपूजा–नान्दी·

ह्योग्यतासिद्ध्यर्थमुपायमाह—संस्कारभास्करे आश्वलायनः—

पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेद्वादितः सुधीः ।
दानावधि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥
दद्यात्तदृतुसङ्ख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।
दातव्यैकाऽपि यत्नेन दाने तस्या यथाविधि ॥
दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः स्वदक्षिणम् ।
तद्दत्तीतत्तुसङ्ख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥
उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।
अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥
तामुद्वहन् वरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ॥ इति ।

विष्णुः—यद्देवेति त्र्यृकसूक्तं कूष्माण्डं परिकीर्तितम् ।
नवावृत्त्या हुवेदाज्यं होमः कूष्माण्ड ईरितः ॥

तस्याः—कन्यायाः । दाने-कर्तव्ये । यथाविधि-सुवर्णशृङ्गादिगोदानविधिना । वरायेति त्रितयस्य उक्तप्रकाराणामन्यतमेन दातुः कन्यादाने योग्यता भवतीत्यर्थः । उपोष्येति श्लोकेन दृष्टरजस्ककन्याया उपवासत्रयान्ते गव्यपयःपानपूर्वकम् अदृष्टरजसे कुमार्यै रत्नभूषणदानेन विवाहयोग्यतोच्यते । तामुद्वहन्नित्यनेन वरस्य कूष्माण्डहोमेन तदुद्वाहयोग्यता बोध्यते इति दिक् ।

(१) वरपितुः पुत्रस्य विवाहाख्यसंस्कारे कर्तृत्वं पुत्रकर्तृकपाणिग्रहणादिकर्मसु अनुमतिदानरूपप्रेरणया । यथा 'प्रयागे वपनं कुर्याद्' इत्यादौ वपने कर्तृत्वस्य नापितनिष्ठत्वेऽपि तत्प्रेरणया यजमानस्यैव कर्तृत्वमुच्यते । अत एव वपनं करिष्ये इत्येव सङ्कल्पो नारायणभट्टादिसर्वनिबन्धकारसम्मतस्तथ, तद्वत्प्रकृतेऽपि प्रयोजकव्यापारस्यानुमतिरूपस्यैव धातुवाच्यत्वेन विवक्षया कर्तृत्वं सूपपादम्—इति प्राचीनानामभिप्रायः । नवीनास्तु प्रधानसङ्कल्पं पुत्रकर्तृकमेव वदन्ति । अङ्गानुष्ठानव्यतिरिक्तस्य पितृव्यापारस्याभावात् । एवं समावर्तनेऽपि ।

कन्यापितुस्तु वरकर्तृकविवाहपदार्थघटकप्रतिग्रहप्रयोजकीभूतदानकर्तृत्वायैव कन्याविवाहसंस्कारकर्तृत्वं बोध्यमिति दिक् ।

श्राद्ध-पुण्याहवाचनानि विधाय सति सम्भवे ग्रहयागं कुर्यात्। तदसम्भवे कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणाधिदेवतादिसहितानादित्यादिग्रहानावाह्य पूर्वोक्तविधिना सम्पूज्य रक्षाविधानोक्तप्रकारेण कङ्कणमभिमन्त्र्य प्रतिष्ठाप्य वरहस्ते तन्मातृहस्ते च बद्ध्वा सुरक्षितं कुर्यात। चतुर्थीकर्मदिवसे मोचयेत्।

कङ्कणौषधयश्च हेमाद्रौ भविष्यपुराणे—

दूर्वा यवाङ्कुराश्चैव बालकं चूतपल्लवाः।
हरिद्राद्वय-सिद्धार्थ-शिखिपत्रोरगत्वचः॥
कङ्कणौषधयश्चैताः कौतुकाख्या नव स्मृताः।

इति पूर्वाङ्गविधिः॥

(यद्यपि सूत्रकारेण बहिःशालायां विवाहादिकर्मविधानात् शालाकर्मणि च आग्नेयादिषु चतुर्षु कोणेषु स्तम्भनिखननस्य मध्ये च छादनार्थं काष्ठस्थापनस्य विधानात् तन्निमित्तं पुरस्कृत्य वसिष्ठेन चतुर्षु कोणस्तम्भेषु मध्यकाष्ठे च विहितं नन्दिन्यादिपञ्चमातॄणां स्थापनं शालाकर्माभावेऽपि समाचारात् शूर्पे दाक्षिणात्येषु परिदृश्यते तथापि विवाहादिषु यथाविधि शालानिर्माणस्य प्रायः सर्वत्र लुप्तत्वात् तद्घटकस्तम्भनिमित्तमुपक्रम्य विहितं नन्दिन्यादिस्थापनं पर्वतीयादिषु न प्रचलति। निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याननुष्ठातव्यत्वात्। शूर्पादौ स्थापनं तु स्मृत्यविहितं न तत्समाचारसिद्धमिति बोध्यम्।

वधूवरयोर्विवाहस्यैकस्यां शालायां कन्यापितृगृहाद्बहिरनुष्ठीयमानत्वात्तत्रैव नन्दिन्यादीनां स्थापनमुचितम्। यत्तु उभयोः पक्षयोस्तासां स्थापनं दृश्यतेऽद्यत्वे दाक्षिणात्येषु, तत्र समाचार एव शरणम् इति दिक्।

पूर्वाङ्गानुष्ठानं च देशान्तरे विवाहे तत्रैव गत्वा कार्यम्।

उक्ते काले विवाहाङ्गं कुर्यान्नान्दीमुखं पिता।

देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् ॥

इति रेणुकारिकोक्तेः। देशान्तरं च महानदीव्यवहितं वा गिरिव्यवहितं वा भाषाभिन्नं वेति दिक्।

इदं च पूर्वं वरपक्षे प्राधान्यादिति पर्वतीयसमाचारः। कन्यापक्षे पूर्वमिति दाक्षिणात्याचारः। यथथाऽऽचारमनुष्ठेयम् ॥

(ततो ब्राह्मणान्भोजनदक्षिणादिभिः सन्तोष्य तत एकं ज्योतिर्विदं सुशीलं मङ्गलादिद्रव्यसहितघटिकापात्रयुतं विवाहलग्ननिश्चयार्थं कन्यापितृगृहं प्रति प्रथमं प्रेषयेत्।

ततो वरं सात्त्विकाहारं भोजयित्वा, नेदिष्ठे वधूगृहे दिवा विवाहश्चेत् अभोजयित्वा सर्वां विवाहसामग्रीमुपकल्प्य वरं रक्ततूलकञ्चुकोष्णीषकटिवेष्टोत्तरीयकुण्डलग्रैवेयकाद्यलङ्कारैर्मुकुटादिभिश्चालङ्कृत्य शिबिकादियानमारोह्य उपकल्पितां सर्वां विवाहसामग्रीमग्रतः कृत्वा वस्त्रालङ्कारादिभूषितमुदितबान्धवान्वितः सपुरोहितादिद्विजः(१)पञ्चघोषपूर्वकं कन्यापितृगृहं व्रजेत्)।

अथ वाग्दानवरणविधिः ॥

अथ कन्यापिता मार्गागतं वरं श्रुत्वा उपकल्पितां वरपूजासामग्रीं स्वसविधे आनाय्य सुलिप्तायां भुवि समुपविश्य त्रिराचम्य प्राणानायम्य गणेशादीन् गन्धपुष्पादिना सम्पूज्य सति सम्भवे कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र वरुणं ग्रहांश्चावाह्य सम्पूज्य वरागमनं प्रतीक्षेत।

(अथ वरस्य पिता मार्गागतस्य वरस्य जनतादिवृत्तान्तनिवेदनार्थं सफलदीपपात्रसहितं सौम्यवेषं मनुष्यद्वयं,

---

(१) पुरश्चर्यार्णवे संगीतशास्त्रे—

ततं सुषिरमानद्धमयःसारो घनं तथा।
वाद्यमेतत् पञ्चविधं देवदेवस्य ताण्डवे ॥

ततं-वीणादि। सुषिरं—वंशीशङ्खादि। आनद्धं—डिण्डिममृदङ्गादि। अयःसारो-घण्टादि। घनं-कांस्यतालादि।

(१) वराभ्यङ्गावशिष्टहरिद्राञ्जितैलकुतुपकङ्कतिकापट्टसूत्रहस्तं नापितादिकञ्च प्रेषयति। ततः कन्यापितापि तत्सर्वं गृहीत्वा मनुष्ययोर्मनुष्याणां वा अर्चां कृत्वा यथाशक्ति तद्योग्यद्रव्यं दत्त्वा सुभोज्यं भोजयित्वा स्वयमपि स्वीयमाप्तं मनुष्यद्वयं फलसहितं वरस्य शीघ्रमाकारणार्थं प्रेषयति)।

ततः कन्यापिता निजमन्दिराद्दूरागतं समाजमध्यस्थितं वरं विलोक्य जनतया सह वरमानेतुं पञ्चघोषपूर्वकं कतिचित्पदानि गत्वा द्वारमानाय्य द्वारे यथाशक्ति वराधिष्ठितयानं बोढ्वा वरं यानादवतार्य वरहस्तात् श्रीफलादि सादरं गृहीत्वा स्वानीय स्वस्तिकादिशोभितायां शुद्धायां भूमौ वक्ष्यमाणप्रकारेण पादप्रक्षालनादिपूर्वकं स्वासने प्राङ्मुखमुपवेश्य स्वयमुदङ्मुख उपविशेत्। तत्र तावत् आचम्य प्राणानायम्य आचार्यस्य पादप्रक्षालनार्थं पात्रयुग्मं प्रयच्छति—

आपद्घनध्वान्तसहस्रभानवः समीहितार्थार्पणकामधेनवः।
अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः॥

इत्याचार्यपादौ प्रक्षाल्य इत्थमेव वरपादौ प्रक्षालयेत्। ततः वाग्दानसङ्कल्पं कुर्यात्। अद्येत्यादि सं० अमुकराशिरमुकशर्म्माऽहं करिष्यमाणकन्यादानाङ्गत्वेन वाग्दानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कुङ्कुमाक्तानि पञ्च पूगीफलान्यादाय अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुकशर्म्माऽहम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकशर्म्मणः पुत्राय अमुकशर्म्मणे विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने वराय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायिनोऽमुकशर्म्मणः

(१) वराभ्यङ्गावशिष्टतैलकुतुपादिहस्तनापितादिप्रेषणं तु पूर्वानुष्ठानोत्तरं सद्य एवोचितम्। दृश्यते च तथैव मध्यदेशीयपर्वतीयेषु। अमुकरत्वात्पर्वते न तथा प्रचलतीति बोध्यम्।

मपौत्रीम् अमुकशर्म्मणः पौत्रीम् अमुकशर्म्मणः पुत्रीम् अमुकनाम्नीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्त्ते (तुभ्यं) दास्ये इति वाचा सम्प्रददे । तत्प्रतिग्रहार्थम् एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यभूषणाद्युपचारैस्त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः । इति वाग्दानम् ।

अथ वरणविधिः ।

. ततः पुनरर्घं संस्थाप्य वरणसङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येहेत्यादि सं० अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माऽहं करिष्यमाणकन्यादानप्रतिग्रहार्थं द्वारदेशागतस्य वरस्य पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये ।

तत्पूर्वाङ्गत्वेन वरकन्ययोः पाणिग्रहणकर्म्मणि आचार्यकर्म्म कर्त्तुम् आचार्यस्य पूजनं वरणं च करिष्ये । प्रथमम् आचार्याय भूमिर्देवाग्रेति मन्त्रेण अर्घं दत्त्वा गन्धद्वारामिति गन्धान् दत्त्वा ॐ नमोऽस्त्वनन्तायेति अक्षतपुष्पमालादिभिः सम्पूज्य अद्भिः क्षीरेण कुशाग्रैर्दध्ना तिलैः (तिलस्थाने बदरेण) तण्डुलैर्यवैः सर्षपैश्च सम्पादिताष्टाङ्गेनार्घेण आचार्यसम्मुखः अर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यताम् इति वदेत् । ॐ अहं प्रतिगृह्णामीत्याचार्यः प्रतिब्रूयात् । ततः कन्यापिता वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलयज्ञोपवीतद्रव्यवासोलङ्करणपुष्पमालाभिर्वरकन्ययोर्विवाहकर्म्मणि (आचार्यकर्म कर्त्तुम्) आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे इति ब्रूयात् । आचार्यश्च तत्प्रतिगृह्य वृतोऽस्मीति प्रतिब्रूयात् । 'आचार्यस्तु यथा स्वर्गे' इति सम्प्रार्थ्य कन्यापिता पुनरर्घं दद्यात् ॐ अर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यताम् इति । अहं प्रतिगृह्णामि इत्याचार्यः । ततः कन्यापिता पूर्ववत् सम्पादितमष्टाङ्गमर्घं हस्तयोः कृत्वा उत्थाय वराचार्याभिमुखस्तिष्ठेत् । ततः समाचारात् आचार्यप्रमुखाः वरशाखीया एतद् ब्राह्मणकण्डिकासप्तकं यथाश्रुतमुच्चैः पठेयुः ।

(१) ॐ अथ व्वरं व्वृणीते बलवद्ध वै देवाऽएतस्य ग्रहस्य होमं प्रेप्सन्ति तेऽस्माऽएतं व्वरँसमर्द्धयन्ति क्षिप्रे न ऽइमं ग्रहं जुहवदिति तस्माद्वरं व्वृणीते १ अथ व्वरं व्वृणीते यं ह वै कञ्च सुषुवाणो व्वरं व्वृणीते सोऽस्मै सर्वः समृध्यते तस्माद्वरं व्वृणीते २ अथ व्वाराहाऽउपानहाऽउपमुञ्चते । अग्नौ ह वै देवा घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुस्ततो व्वराहः सम्बभूव तस्माद्वराहो मेदुरो घृताद्धि सम्भूतस्तस्माद्वराहे गावः स-

(१) का. श्रौ. सू. ९ कं. ४ खं. ३६ वरं वृत्वा ददाति च।

अग्निष्टोमे सुत्यादिवसे उपांशुग्रहहोमात् पूर्वं यजमानो हविर्धानमण्डपान्निष्क्रान्तमध्वर्युमन्वारभ्य "पुत्रो मेऽस्तु स्वर्गो मेऽस्तु" इत्यादिवरं प्रार्थ्य अध्वर्यवे वरं गवादिरूपं ददाति। तस्यार्थवादोऽयम्—अथ व्वरं वृणीते इति (श. ब्रा. कां. ४ अ० १ ब्रा. १ कं. २१) अथ अध्वर्योः हविर्धानमण्डपान्निष्क्रमणानन्तरं यजमानो वरं वृणीते। #ह यतः देवाः #एतस्य ग्रहस्य उपांशुग्रहस्य होमं बलवत् बलेन युक्तं यथा स्यात्तथा प्रेप्सन्ति। यद्वा बलवत् बलमिव। बलं यथा इच्छन्ति तथा होममपीच्छन्ति। यद्वा बलवदिति होमविशेषणम्। छान्दसो विभक्तिलुक्। ते देवाः अस्मै यजमानाय एतं यजमानप्रार्थितं वरं समर्धयन्ति वर्धयन्ति—नः अस्माकमर्थे इमम् उपांशुग्रहं क्षिप्रे क्षिप्रताकरे भये जुहवत् जुहोतु इति हेतोः। तस्मात् अस्मिन् समये वरस्य देवैः समर्धनात् वरं वृणीते ॥ १ ॥

का. श्रौ. सू. १५ कं. ७ खं. ७ व्वरं व्वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते।

राजसूयेऽध्वर्य्वादिभिः आसन्द्यामुपवेशितो यजमानो वरं वृणीते तस्यार्थवादोऽयं—

यं हेति। (श० ब्रा० कां० ५ अ० ४ ब्रा० ४ कं० ८) अस्मिन्नवसरे सुषुवाणः सोमं कुर्वन् यजमानः यं कं च वरं वृणीते स वरः अस्मै अस्य यजमानस्य सर्वः समृध्यते, समृद्धो भवति तस्माद्वरं वृणीते ॥ २ ॥

जानते स्वमेवैतद्रसमभिसञ्जानते । तत्पशूनामेवैतद्रसे प्रतितिष्ठति । तस्माद्वाराह्या ऽउपानहा ऽउपमुञ्चते ३ स ऽआजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास । तस्मा ऽआसनमाहृत्योदकमाहारयाञ्चकाराथ हास्मा ऽअर्घं चकार ४ स होवाच वरं भवते गौतमाय दद्म, इति । स होवाच प्रतिज्ञातो म ऽएष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ५

का. श्रौ. सू. १५ कं. ६ सू. २४ पशूनाᳬरसोऽसीति वराहोपानहाऽऽउपमुञ्चते ।

राजसूये रथविमोचनीयहोमानन्तरं रथादवरोहणसमये वराहोपानद्धारणं विहितम्—तस्यार्थवादः—अग्नौ ह वै देवा इत्यादि । (श. ब्रा. कां. ५ अ. ४ ब्रा. ३ क. १९) देवा अग्नौ घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुः । ततोऽग्निनिहितात् घृतकुम्भात् वराहः सम्भूय सम्पन्नः । तस्मात् घृतकुम्भोत्पत्तिकत्वात् वराहो मेदुरः स्निग्धः । हि यतः घृतात् सम्भूतः समुत्पन्न इति उक्तस्यैव स्पष्टीकरणम् , श्रुतेरजामित्वात् । तस्मात् घृतोत्पन्नत्वात् गावः पशुश्रेष्ठाः वराहे सञ्जानते । कथमित्याकाङ्क्षायां श्रुतिरेवाह—स्वं स्वकीयं रसमेव एतद् वराहरूपमभिसञ्जानते । तस्माद्गवां तादृशसंज्ञानात् एतद् वराहरूपं पशूनां रसे प्रतितिष्ठति । सारत्वात् पशुश्रेष्ठ इति भावः । तस्मात् वाराह्यौ वराहचर्मनिर्मिते उपानहौ धारयेदिति विधिः ॥३॥

स आजगामेति । (श. ब्रा. कां. १४ अ. ९ ब्रा. १ कं ७–१०)

गौतमो गोत्रतः, आरुणिः । प्रवाहणस्य जैवलेरिति षष्ठीद्वयं प्रथमास्थाने । पञ्चालानां राजा प्रवाहणो जैवलिरासीदित्यर्थः । तस्मै गौतमाय आगताय आसनमनुरूपमाहार्यं उदकं भृत्यैराहारयाञ्चकार (आहरयेति का. पा.) । अथ अस्य अर्घं पूजां पुरोधसा कृतवान् ४

मन्त्रवन्मधुपर्कं कृत्वा स ह राजा "वरं गोऽश्वादिलक्षणं भगवते गौतमाय तुभ्यं दद्म" इत्युवाच । (तँ् हेति का. पा.)

स ह गौतमः "मे मम एष वरस्त्वया प्रतिज्ञातः । अस्यां प्रतिज्ञायां दृढीकुरु आत्मानम् । यां तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्य अन्ते

स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ६ स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोऽश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानानां मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽइति । उपैम्यहम्भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्वऽउपयन्ति ७ स होपायनकीर्त्त्याऽउवाच ॥

समीपे त्वमभाषथाः पञ्चमप्रश्नरूपां तामेव मे ब्रूहि । स एव नो वरः" इत्युवाच ॥ ५ ॥

स ह राजा "हे गौतम दैवेषु वरेषु तद्वै, यं वरं त्वं प्रार्थयसे, मानुषाणामन्यतमं ब्रूहि प्रार्थय" इत्युवाच ॥ ६ ॥

स ह गौतमः—"भवताऽपि विज्ञायते ह, ममास्ति सः, न तेन प्रार्थितेन मम कार्यं, यं मानुषं वरं त्वं दित्ससि । यस्मात् ममान्यच्चिन हिरण्यस्य प्रभूतस्य अपात्तं प्राप्तम् । गोऽश्वानां, दासीनां, प्रवाराणां—परिवाराणां, परिधानानां—परिधानयोग्यक्षौमादीनाञ्च अपात्तं प्राप्तम् । न च मम यद्विद्यमानं मया त्वत्तः प्रार्थनीयं, त्वया वा मह्यं देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया । त्वमेव जानीषे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणीया न वेति । मम पुनरयमभिप्रायः—नः अस्मानेव केवलान् प्रति भवान् सर्वत्र वदान्यो भूत्वाऽवदान्यो मा भूत् । कदर्यो माभूदित्यर्थः । बहोः प्रभूतस्य अनन्तस्य फलस्य अपर्यन्तस्य अपरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव अदाता मा भूत् भवान् । नचात्यन्तादेयमस्ति भवतः" इत्युवाच । एवं गौतमेनोक्ते स राजा आह—"हे गौतम स त्वं तीर्थेन उपसदनशास्त्रविहितेन मार्गेण विद्यामिच्छासै इच्छस्व आप्तुमिच्छस्व" इति । एवमुक्ते गौतम आह—"शिष्यत्वेनाहं भवन्तमुपैमि उपगच्छामि । पूर्वे ब्राह्मणा विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् वा उपयन्ति स्म आपदि शिष्यवृत्त्या नाचैव उपगच्छन्ति स्म । क्षत्रिया वा वैश्यान् आपदि शिष्यवृत्त्या वाचैव उपगच्छन्ति स्म नोपायनशुश्रूषादिभिः" ॥ ७ ॥

इति पठितवते वराय (१) अष्टाङ्गमर्घं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्निवेदयेत् । अष्टाङ्गानि तु—

नाभौ हस्ते प्रदातव्यं स्कन्धे शिरसि पादयोः ।
जानुनोरुदरे वक्षे अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥

अर्घदानमन्त्रः—

ॐ आगतोऽसि वरश्रेष्ठ सर्वकामार्थसिद्धये ।
प्रतिग्रहसमर्थोऽसि अर्घं गृह्ण नमोऽस्तु ते ॥

(२) ॐ असौ यस्ताम्रोऽअरुणऽउत बभ्रुः सुमङ्गलः । ये चैनꣳ रुद्राऽअभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैषाꣳ हेडऽईमहे १ ॐ असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उतैनङ्गोपाऽअदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्य्यः स

अतः स राजा उपायनं पादोपस्पर्शनं तस्य कीर्तौ कीर्तनमात्रे विद्यां वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच उक्तवान् नोपायनमकारयत् । सहोपायनकीर्त्या उवासेति काण्वशाखीयपाठे स गौतम उपायनकीर्त्या उपगमनकीर्तनमात्रेणैव उवास उषितवान् नोपगमनं चकारेत्यर्थः ।

सहोपायनकीर्तौ इति एकादशकण्डिकास्थं वाक्यं पूर्वाकाङ्क्षितार्थपूरणार्थं सङ्ग्रथितम् ।

पुरुषार्थचतुष्टयस्य भार्याधीनत्वात् भार्यात्वेन कन्यादातुः वरवरणसमये 'वरवृत्ताख्यानमितस्य पाठो वरस्य तत्पक्षीयाणां च दातृप्रोत्साहनार्थं समुचितः । वराहाख्यानपाठस्याभिप्रायस्तु उपानत्समर्पणस्य वरणे उक्तत्वात् धाराह्वस्तयोः प्रशस्ततरप्रबोधनमेव बुध्यते, न ज्ञायतेऽन्यो, शोधनीयो विद्वद्वरैरिति ॥

(१) हेमाद्रौ दानखण्डे तृ. प्र. भविष्यपुराणे—

आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षततिलास्तथा ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥ इति ॥

(२) य० सं० अ० १६ मं० ६ आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयन् आह—योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तोऽरुणोऽस्तकाले आरक्तः उत अपि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णः सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य एतादृशः, ये च रुद्रा एनम् अभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसङ्ख्याताः एषां हेडः क्रो·

दृष्टो मृडयाति नः २ एवमर्घं दत्त्वा नमोऽस्त्वनन्तायेति ग- न्धाक्षतपुष्पमालादिभिर्वरं सम्पूज्य वरणसामग्रीं हस्ते गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्ययज्ञोपवीतताम्बूलपादुकोपानहपु- ष्पमालोष्णीषकञ्चुककटिवेष्टोपसंव्यानहस्तभूषणकर्णवेष्टकवरमु- द्रिकादिभिः करिष्यमाणकन्यादानप्रतिग्रहार्थम् अमुकगोत्रम् अ- मुकप्रवरम् अमुकवेदाध्यायिनम् अमुकशाखिनम् अमुकशर्माणं विष्णुस्वरूपिणं कन्यार्थिनं वरत्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति वरः प्रतिवदेत् । ततो वरः वस्त्रयज्ञोपवीतभूषणपुष्पमालावरमुद्रि- काधारणं विधाय सुचक्षाम्मन्त्रं जपेत् । ॐसुचक्षाऽअहमक्षी- भ्यां (भूयासᳪ) सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूया- सम् (समावर्तने व्याख्यास्यते) इति । तत आचार्यः वरश्च वरधाय यजमानाय तिलकाशीर्दानादिकं कुर्याताम् ।

मन्त्राश्च-ॐअग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृत- त्वमशीयायुर्दात्रऽएधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥ १ ॥

ॐरुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वम- शीय प्राणो दात्रऽएधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥ २ ॥

ॐबृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय

यम् मत्समत्पराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेडः इति क्रोधनाम एनमिति अभित इत्यादिना द्वितीया ॥ १ ॥

य० सं० अ० १६ मं० ७ योऽसौ आदित्यरूपोऽवसर्पति उदया- स्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति, यश्च नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठो यस्य स नीलकण्ठो मयूरस्तत्सदृशोऽस्तमये मयूर इव लक्ष्यः, वि- लोहितः विशेषेण लोहितो रक्तोऽस्ति—एनं देवं गोपा उत गोपाला अपि अदृश्रन् पश्यन्ति, उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः जल- हारिण्यः योषितोऽपि अदृश्रन् पश्यन्ति । आगोपालाङ्गनं प्रसिद्ध इ- त्यर्थः । दृशेर्लुङ् इरितो वेत्यङ् । रुगागमश्छान्दसः । स दृष्टो रुद्रः नः अस्मान् मृडयाति सुखयतु । लेटोऽडाटौ इति आट् । मर्त्येऽपि आदित्यबुद्धिः कर्तव्येति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

त्वग्दात्रेऽएधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ३ ॥ ॐयमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्रे-ऽएधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४ ॥ ॐकोऽदात्कस्मा

य० सं० अ० ७ कं० ४७ हिरण्यप्रतिग्रहे विनियुक्तोऽयं कात्यायनेन—

हे हिरण्य वरुणः अग्नयेऽग्निरूपायस्माय मह्यम् त्वा त्वां ददातु। पूर्वं वरुणेन कनकादि अग्न्यादिभ्यो दत्तम्, अतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः। अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहम् अमृतत्वमारोग्यमशीय प्राप्नुयाम्। हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव। प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यम् मयः सुखम् ॥ सुखकरम् एधि भव। दाता आयुष्मान् भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः ॥ १ ॥

गोप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

हे गौः रुद्ररूपाय मह्यं वरुणस्त्वा त्वां ददातु। सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम्। हे गौः त्वं दात्रे यजमानाय प्राणरूपा एधि भव। मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयः अन्नं पशुर्वा भव—दुग्धदध्यादिरूपेण अन्नं सन्तति-द्वारा पशुश्च भव ॥ २ ॥

वस्त्रप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

हे वासः बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणस्त्वा त्वां ददातु। सोऽहम-मृतत्वमशीय प्राप्नुयाम्। त्वं च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारि भव। प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखकरं च भव ॥ ३ ॥

अश्वप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

हे अश्व यमरूपाय मह्यं वरुणस्त्वा त्वां ददातु। स यमरूपोऽ-हमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं प्राप्नुयाम्। हे अश्व त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव। मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयः अन्नं भोग्यं सन्ततिद्वारा पशुर्वा भव ॥ ४ ॥

य० सं० अ० ७ म० ४८॥ मन्थौदनतिलादिप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहे-न्द्रियात्मसङ्घाते कामं विविनक्ति—को नरोऽदात् दत्तवान्, कस्मै नराय अदात् दत्तवानिति प्रश्नद्वयम्। अस्योत्तरमाह-कामोऽदात् कामायादात् न त्वं दाताऽहं प्रतिग्रहीता, त्वत्कामाभिमानी देवः मत्कामाभिमानिने देवायादात्। एवं च काम एव दाता काम एव प्रति-ग्रहीता नान्यः। हे काम एतद् द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ५ ॥

ऽश्वदास्कामोऽदात् कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ५ ॥

इति मन्त्राशिषं प्रतिगृह्य कन्यापिता समाचारात् दास्यादिभिः सुवासिनीभिर्वरस्य महानीराजनं कारयेत् ।

इति द्वारागतवरस्य पूजनपूर्वकवरणविधिः ।

(इति वाग्दानपूज्यर्धविधिः) ॥

ततः कन्यापिता वरं पाण्डुकम्बलास्तृतस्थाने समुपवेश्य वराचार्ययोस्तिलकं कृत्वा सत्यवसरे वरविप्रादीनामन्येषां नैदिष्ठबान्धवानां च तिलकमालादिभिः पूजनं विधाय सुखोपविष्टान्कुर्यात् ।

अथ मधुपर्कपूर्वकविवाहप्रयोगः ।

तत उभयपक्षीया वाद्यघोषपुरस्सरं शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) पठन्तो विवाहस्थलं प्रविशेयुः । तत्र रक्तकम्बलादिना उदग्दशाम् अन्तःपटं विधाय प्राङ्मुखं वरं वरासमक्षं पश्चिमाभिमुखीं कन्यां समुपवेश्य स्वयं दाता उदङ्मुखो भूत्वा अपेक्षितां विवाहसामग्रीं यथास्थानमासाद्य स्वासन उपविश्य मधुपर्केण वरमर्चयेत् । दीपं प्रज्वाल्य आचम्य अर्घ संस्थाप्य प्राणायामं कृत्वा—

अद्येत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रः अमुकशाखिरमुकशर्माऽहं कन्यादानप्रतिग्रहार्थं गृहागतं स्नातकवरं मधुपर्केणार्चयिष्ये इति सङ्कल्पयेत् (द्वितीयविवाहे स्नातकमिति न वाच्यम्) । मधुपर्कविधिस्तु वरशाखोक्तः कार्यः ।

यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समाश्रयेत् ।
दुर्मेधाः स तु विज्ञेयो मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥ इति ।

अद्यर्वशाखया मधुपर्क इति च ।

अथ विवाहानुक्रमश्लोकाः—

अग्निप्रणयनं वस्त्रपरिधानं समञ्जनम् ।
गोत्रोच्चारो वरस्य प्राक्कन्यायाश्च ततोऽर्पणम् ॥ १ ॥
कन्यादानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं गौश्च दक्षिणा ।
गृहान्निष्क्रमणं चाग्निसमीपगमनं ततः ॥ २ ॥
कन्यापितुः प्रैषदानं समीक्षेथामिति स्फुटम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्योपविश्य कुशकण्डिका ॥ ३ ॥
होमे वधूर्दक्षिणतो हृदालम्भे तु वामतः ।
उपवेश्य वरश्चैनां स्विष्टकृद्धोममाचरेत् ॥ ४ ॥
संस्रवप्राशनं पूर्णपात्रमाचार्यदक्षिणा ।
विवाहानुक्रमश्लोकाः शितिकण्ठमुखोदिताः ॥५॥ इति ।

अथ यजमानः वारणादियज्ञियकाष्ठमयं हरिद्रादिरञ्जितं लेख्यालंकृतमनुपयुक्तमतिभव्यं दर्भास्तीर्णं चतुष्पादमासनं तदभावेऽन्यादृशं वा पीठासनमाहार्याहं "साधुभवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्" इति । ॐअर्चय इति वरस्योक्तिः । ततोऽर्चकपुरुषाः विष्टरद्वयं पाद्यार्थमुदकम् अर्घम् आचमनीयं मधुपर्क (दधिमधुघृतम्) अपिहितं कांस्येन न्यस्तं कांस्ये तत्समीपमानयन्ति ।

अथ यजमान एकं विष्टरमादाय तिष्ठति । यजमानपक्षीयोऽन्यः कश्चिद्ब्राह्मणो विष्टरो विष्टरो विष्टरः इति त्रिः श्रावयति । यजमानः प्रतिगृह्यतामिति सकृदुक्त्वा वरस्य हस्तयोर्ददाति । (हस्ते ददातीति गदाधरसंमतः क्वचित् पुस्तके पाठः) । वरश्च ॐप्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा उदगग्रं विष्टरं तूष्णीमादाय (वर्ष्मोऽस्मीत्याथर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्दो विष्टरो देवता उपवेशने विनियोगः) इति ऋष्यादीनि स्मृत्वा—

ॐ(१)वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्य्यः ।

---

(१) अस्यार्थः—अर्घ्यं आत्मानं स्तौति अर्घ्यस्याय । कुलज्ञाना·

इमं तमभि तिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति-अनेन मन्त्रेण विष्टरम् उदगग्रमासने निधाय तदुपरि उपविशति । ततः पाद्यम् ३ इति त्रिः अन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते वरः ॐ प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य तत्पात्रं भूमौ निधाय [विराजो दोहोऽसीति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः आपो देवताः पादप्रक्षालने विनियोगः] इति ऋष्यादीनि स्मृत्वा–

अञ्जलिना जलमादाय—

(१)ॐ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः–इति मन्त्रेण प्रथमं दक्षिणं पादं प्रक्षाल्य अनेनैव वामं पादं प्रक्षालयेत् । क्षत्रियादीनां तु वामप्रथमम् । अत्रावसरे समाचारात् वरो यथाशक्ति कलशद्रव्यं दद्यात् । तद्द्रव्यमानीय सम्प्रोक्ष्य सम्पूज्य अद्येहामुकोऽहं दशायामन्तर्दशायां गोचरेऽष्टकवर्गे सर्वतोभद्रे नैर्याणे वर्षफलेऽपि वा पत्रकुत्रस्थाने स्थितानामादित्यादिनवग्रहाणां दुष्टानां दुष्टदोषोपशान्त्यर्थं शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्क्रयीभूतं रजतद्रव्यं वा कन्यापक्षीयपुरोहिताय सम्प्रददे इति कलशद्रव्यं दत्त्वा पुनर्द्वितीयं विष्टरं प्रतिगृह्णीयात् । विष्टरो विष्टरो विष्टरः इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते

घारत्वपुर्वयोगुणैः महं समानानां सजातीयानां मध्ये धर्म्मः श्रेष्ठः अस्मि भवामि, उद्यताम् उदयं प्रकाशं कुर्वतां ग्रहनक्षत्रादीनां मध्ये सूर्य इव । किञ्च इमं विष्टरं तं पुरुषमुद्दिश्य विष्टरवत् पद्दम् अभिलक्ष्यीकृत्य तिष्ठामि अधः कृत्वा उपविशामि, यः कश्चन मा माम् अभिदासति उपक्षीणं कर्तुमिच्छति । दस्तु उपक्षये ॥

(१) अस्यार्थः—प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविधतया राजते इति विराडन्नं तस्य विराजः दोहः परिणामसारो रसः स त्वमसि भवसि । हे उदक तं त्वां विराजो दोहम् अशीय अश्नवै व्याप्नुयाम् । किञ्च मयि विषये या पाद्या पादयोः साध्वी सपर्या तस्यै तदर्थम् विराजो दोहः मन्त्रसंस्कृतं जलं, भवेति शेषः ॥

वरः ॐ प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य पूर्ववद्दर्भोऽस्मीति मन्त्रेण आसने उदगग्रं पादयोरधस्तान्निदधाति । ततो यजमानः अर्घो-ऽर्घोऽर्घः इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति वदेत् । वरः ॐ प्र-तिगृह्णामीत्युक्त्वा (आपः स्थेति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः आ-पो देवताः अर्घग्रहणे विनियोगः)।

(१)ॐ आपास्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानि-

इत्यर्घं(२)पाणिभ्यां प्रतिगृह्य शिरःपर्यन्तमानीय भूमौ ऐशान्यां निनयन् अभिमन्त्रयते अग्रिममन्त्रेण । यथा (समुद्रमित्याथर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्द आपो देवताः अर्घाभिमन्त्रणे विनियोगः)।

(३) ॐ समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छ-त । अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि मत् पयः-इति । अथान्येन आचमनीयम् ३ इत्युक्ते प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनो-क्ते वरः ॐ प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य (आमाग-न्निति परमेष्ठी ऋषिर्बृहती छन्दः आपो देवताः आचमने वि-नियोगः)।

(४)ॐ आऽमाऽगन्यशसा सꣳसृज वर्चसा । तम्मा

---

(१) अस्यार्थः—हे आपः यूयम् आपः स्थ आप्तिहेतवो भवथ । युष्माभिः सर्वान् कामानभीष्टार्थानवाप्नवानि लभेय ॥

(२) कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्घमञ्जलौ ।
इति शुभकर्मनिर्णये वचनात् ।

(३) अस्यार्थः—हे आपः वः युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि गमया-मि । अतः स्वां योनिम् स्वकारणभूतं समुद्रम् अभिलक्षीकृत्य गच्छ-त व्रजत । किञ्च युष्मत्प्रसादात् अस्माकं वीराः पुत्रा भ्रातरश्च अ-रिष्टा अनुपहताः सन्तु । अरिष्टास्माकमित्यत्र सन्धिरार्षः । मत् मत्तः पयः अर्घादिमङ्गलं जलं मा परासेचि अपगतं माऽस्तु । सदैव अ-स्त्वों भवत्वित्यर्थः ॥

(४) अस्यार्थः—हे वरुण जलेश तम् एकरूपेण त्वाम् आश्रितं मा मां यशसा मम सहभावं सामीप्यं वा आऽगन् आगमय । अ-

कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्- इति मन्त्रेण सकृदाचम्य ततः "त्रिः प्राश्याप" इत्याद्युक्तरीत्या स्मार्त्ताचमनं कुर्यात् । अथ मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः इत्यन्येनोक्ते यजमानः प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा दधिमधुघृतं कांस्यपात्रस्थापितं (१)वृहता कांस्यपात्रेण पिहितं वराय निवेदयति । वरश्च ॐ प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा यजमानहस्तस्थितमूर्ध्वपदं यजमानहस्तोवृपादितं मधुपर्कमीक्षमाणो मन्त्रं पठति (मित्रस्य त्वा इति प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो मित्रो देवता मधुपर्कप्रतीक्षणे विनियोगः) ।

(२)ॐ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे-इति प्रतीक्ष्य ।

(३)(देवस्यत्वेति वृहस्पतिराङ्गिरस ऋषिर्यजुश्छन्दः सविता देवता मधुपर्कग्रहणे विनियोगः) ।

मेत्यव्ययं सहार्थे । आङुपसर्गः मगन्निति क्रियार्थनिपातेन सम्बध्यते । यद्वा मा गन् इत्येव छेदः । गन्निति अन्तर्भूतण्यर्थस्य गमधातोर्लोङि छान्दसं रूपम् । मा मां यशसा आगन् आगमय यशस्विनं कुर्वित्यर्थः । तथा वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज संसृष्टं कुरु । किञ्च प्रजानां पुत्रपौत्रादीनां प्रियं, पशूनां गोऽश्वादीनाम् अधिपतिं स्वामिनं, तथा तनूनां देहावयवानां शरीराणां वा अरिष्टिम् अहिंसकं कुरु । अरिष्टिमिति अपराम्सम्मतः पाठः । हिंसाऽत्र "अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" इत्यादिना दर्शिता ॥

(१) वर्षीयसा पात्रेणापिधायेति हिरण्यकेशिगृह्यात् ।

(२) हे मधुपर्क त्वा त्वां मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा प्रतीक्षे पश्यामि । आदित्यानुग्रहेण पश्यामीति वाक्यार्थः ॥ का०श्रौ०भ० २ कं०२ सू०१५ ।

(३) "ग्रहात्वं प्रतिग्राभ्वं वृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यत्" इति सर्वानुक्रमसूत्रे प्राशित्रप्रतिग्रहणे विनियुक्तस्य देवस्य त्वेत्यस्य आङ्गिरसवृहस्पतिऋषिकत्वोक्तेः, "देवस्य त्वा सावित्रम्" इति तत्रैव सवितृदेवताकत्वोक्तेश्च मधुपर्कप्रतिग्रहेऽपि विनियुक्तस्य तथात्वमुचित-

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि–इत्युक्त्वा मधुपर्कपात्रं हस्ताभ्यां गृहीत्वा (अञ्जलिना प्रतिगृह्णीति आश्व. गृ.) स्ववामकरे निधाय दक्षिणहस्तानामिकया त्रिः प्रयौति मिश्रयति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण । (नमः श्यावेति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सविता देवता मिश्रणे विनियोगः) ।

(१)ॐ नमः श्यावास्यायान्नशने यत्तऽआविद्धं तत्ते निष्कृन्तामि—इति मन्त्रेण मधुपर्कं सकृत्प्रदक्षिणमालोड्य अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां सकृच्चूर्णां बहिर्निरस्यति प्रक्षिपति । एवं पुनर्द्विवारमालोडनं निरसनं च कृत्वा तस्य त्रिः प्राश्नाति । (यन्मधुन इति कुत्स ऋषिर्जगती छन्दो मधुपर्को देवता मधुपर्कप्राशने विनियोगः) ।

(२)ॐ यन्मधुनो मधव्यं परमꣳरूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानि–इति अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां प्राश्नाति । एवं पुनर्द्विवारम् उच्छिष्टस्यैव मन्त्रवत्प्राशनम् । शाम्बूकेक्षुफले इति पूर्वोक्तवचनात् (ॐमधु वाता ऋतायते इत्यादितिसृभिर्ऋग्भिःमधु । अन्यथालेपस्तु प्रामादिकः । य० सं० २।११। व्या० पृ० २३१ ।

(१) अस्यार्थः—हे अग्ने ते तुभ्यं नमः । किम्भूताय श्यावास्याय कपिशमुखाय । ते तव अन्नशने अन्नायने अयते इति अन्नं तस्य अशने अदनीये मधुपर्के, (हस्वश्छान्दसः) यद् द्रव्यम् आविद्धं संश्लिष्टं मनदनीयं तद् निष्कृन्तामि निरस्यामि ॥

(२) अस्यार्थः-देवाः मधुनो मकरन्दस्य यद् मधव्यं मधुनि साधु परमम् उत्कृष्टम् रूपयति प्रकाशयति देहसंघातमिति रूपम् अन्नाद्यं क्षीरादिवत् प्राणधारकम् अन्नोपादानकम् अन्नादिरसकदम्बं वा तेन सर्वरूपोपपन्नेन रसेन उत्कविशेषणविशिष्टेन अहं परमः सर्वेभ्यो गुणाधिकः मधव्यो मधुपर्कार्हः अन्नादः सदन्नभोक्ता च असानि भवानि ॥

ऋचं वा त्रिः प्राशनं कृत्वा) प्राशितशेषं पूर्वस्यां दिशि असं-चरे क्षिपेत् । ततः ॐ ऋग्वेदाय स्वाहा इत्यादिकात्यायनकृत-श्रौतसूत्रबोधितरीत्या द्विः स्मार्ताचमनं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा अङ्गा-न्युपस्पृशति(१) । यथा दक्षिणकराग्रेण संहताभिस्तिसृभिस्तर्जनी-मध्यमानामिकाभिः—

(२) 'वाङ्मऽआस्ये अस्तु' इति मुखं स्पृशेत् । हस्तौ प्रक्षाल्य जलं स्पृष्ट्वा अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां 'नसोर्मे प्राणः अस्तु' इति नासिकारन्ध्रद्वयम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् 'अ-क्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु' इति युगपत् चक्षुषी । तथैव 'कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु' इति मन्त्रावृत्त्या दक्षिणोत्तरौ कर्णौ । संहताङ्गु-ल्यग्रैः 'बाह्वोर्मे बलमस्तु' इति बाहुमूले । असंहताङ्गुलिभ्यां पाणिभ्याम् 'ऊर्वोर्मे ओजः अस्तु' इति युगपदूरू । 'अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्तु' इति शिरःप्रभृतिपादपर्यन्तम् पाणिभ्यामालभेत । ततो द्विराचामेत् । ततो यजमानः खड्गप्रतिनिधिं कुशतरुणपाशाय गौर्गौर्गौः इत्य-

---

(१) 'आसने प्राङ्मुखः' इत्यादिना आचमनप्रकारमुपदिश्य "ततः संहताभिस्तिसृभिरङ्गुलिभिरास्यमलोमकप्रदेशे स्पृष्ट्वा हस्तौ प्रक्षाल्याङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां घ्राणं स्पृष्ट्वाऽङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी श्रोत्रे च स्पृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिं, तलेन हृदयं, सर्वाङ्गु-लीभिः शिरः, सर्वाङ्गुलीभिर्बाहुमूले स्पृशेत् । सर्वत्र मध्येमध्ये हस्ताभ्यामपः स्पृशेत्" ॥ इति सजलहस्तेन आस्यादिस्पर्शः 'हस्ता ङ्गुलित्रयादिना विधानपारिजाते तृ. स्तबके आह्निकम्. योगीश्वरे-णोक्तः । यद्यप्यत्र संहताङ्गुलिभिर्बाहुमूले इति उक्तं तथापि मङ्गल्य-मेतद् ज्ञेयम् । आश्व. गृ. परिशिष्टादौ तथा दर्शनात् ।

(२) अस्यार्थः—मे मम वागिन्द्रियमास्येऽस्तु । नसोर्नासिक-योः प्राणः प्राणवायुः । अक्ष्णोर्नेत्रगोलकयोः चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् । कर्णयोः कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । बाह्वोः बलं शक्तिः । ऊर्वोः ओजस्तेजः । मे मम तनूः देहः तन्वा देहस्याङ्गानि च सह युग-पत् अरिष्टानि अनुपहतानि सन्तु ।

न्योक्ते आलभ्यतामित्याह । वरश्च माऽऽलभ्यतामित्युक्त्वा मन्त्रं पठेत् ।

(माता रुद्राणामिति ब्रह्मा ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो गौर्देवता गोरभिमन्त्रणे विनियोगः) (१)ॐमाता रुद्राणां दुहिता वसूनाᳬं स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट—मम चामुष्य यजमानस्य च पाप्मा हतः ॐमित्युपांशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्तु इत्युच्चैर्ब्रूयात् । ततः कुशपत्रस्योत्सर्जनमेव नालम्भनम् । कलौ गवालम्भनस्य निषिद्धत्वात् । अत्राचाराद्दक्षिणादानम् । अद्येहेत्यादि सं० अमुकोऽहं मधुपर्कोपयोगिनो गोरुत्सर्गकर्मणः साद्गुण्यार्थं गोमत्स्याम्नायीभूतं सुवर्णं तन्निष्क्रयीभूतं रजतद्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् इति सङ्कल्प ब्राह्मणाय दद्यात् ।

इति मधुपर्कविधिः ।

'अग्निमुपसमाधाय पाणिं गृह्णीयात्'इति पारस्करोक्तेः—अस्मिन्नवसरे वरानुमत्या कश्चिद्वरपक्षीयो ब्राह्मणो बहिःशालायामागत्य चतुरङ्गुलमुच्छ्रितायां चतुर्विंशत्यङ्गुलायतायां तावदेव विस्तृतायां गृह्यसंग्रहोक्तायां वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्व-

---

(१)अस्यार्थः—हे पूजकाः यत इयं गौः रुद्राणां माता जननी वसूनां दुहिता कन्या आदित्यानां स्वसा भगिनी अमृतस्य क्षीरस्य नाभिराश्रयः कारणम् । नु वितर्के । छन्दसि व्यवहिताश्चेत्युक्तेः प्रोपसर्गस्य वोचमित्यनान्वयः । अतः प्रवोचं ब्रवीमि, चिकितुषे चेतनावते जनाय मादृशाय यूयमिमां गां मा वधिष्ट मा हत किन्तु गोपशुं कुरुतेति तात्पर्यार्थः । किम्भूताम् ? अनागाम् अनपराधाम् अदितिं देवमातरं, पयोदानात् । अहं मम अमुष्य अर्घयितुश्च पाप्मानं गोस्थाने हनोमि हन्मीति ।

उत्सर्गपक्षे ममामुष्य च पाप्मा हतः ओम् इत्युपांशु उक्त्वा उत्सृजत तृणान्यत्तु इति उच्चैर्ब्रूयात् । कलावयमेव पक्षः सर्वैः स्वीकृतः

कर्मापि ताम्रपात्रेण संस्थापयेत् । ततः अग्नेः पश्चात्तृणपूलकं कटं वा स्थापयेत् । नारदोक्ता चतुर्हस्ता वेदिस्तु न पर्वतीयादिषु प्रचलति । अग्निस्थापनानन्तरं कन्यापिता वराय वस्त्रचतुष्टयं ददाति । तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहं कन्यादानकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन वराय सद्रव्यं वस्त्रचतुष्टयं सम्प्रददे—इति दद्यात् । वरश्च स्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य तेषु वस्त्रेषु वस्त्रयुग्मं कन्यायै परिधानार्थं प्रयच्छति वस्त्रद्वयं स्वयं परिधत्ते । तत्र प्रथमं कन्यायाः वस्त्रपरिधानम् । वरस्यैव मन्त्रपाठो विज्ञात् । (जराङ्गच्छेति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वासो देवता अधोवस्त्रपरिधापने विनियोगः)

(१)ॐ जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतञ्च जीव शरदः सुवर्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः-इत्यधोवस्त्रं परिधत्ते ।

अथोत्तरीयं (याऽअकृन्तन्निति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वासो देवता उत्तरीयपरिधापने विनियोगः) ।

(२)ॐ या ऽअकृन्तन्नवयन्या ऽअतन्वत याश्च देवी-

---

(१) अस्यार्थः—हे कन्ये त्वं जरां निर्दुष्टवृद्धत्वं मया सह गच्छ प्राप्नुहि । वासश्च मया सम्पादितं परिधेहि । भवकृष्टयस्ते कामादिभिरित्याकृष्टयो मनुष्याः तेषाम् अभिशस्तिः अभिशापः; शप्तु प्रमादे, तस्मात् पातीत्यभिशस्तिपावा भव । वनियन्तमेतत् । शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । सुवर्चाः तेजस्विनी भूत्वा रयिं च धनं पुत्रांश्च अनु पश्चात् संव्ययस्व अतिसंवृणीष्व उत्पाद्य राशिं कुरु, हे आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्व इत्यनुवादः मन्त्र पथात्र कारितार्थे ॥

(२) अस्यार्थः—या देवीः देव्यः इदं वासः अकृन्तन् कर्तितवत्यः, या अवयन् वीतवत्यः, वेञ् तन्तुसन्ताने, ओतवत्य इत्यर्थः । याः तन्तून् सूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक् तन्तून् विस्तारितवत्य इत्यर्थः । चकारात् या ओतान् प्रोतांश्च तन्तून् अभितः उभयपार्श्वे-

स्तन्तूनभितो ततन्थ । तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वा- युष्मतीदं परिधत्स्व वासः—इति ।

अथ समाचारात् वरः स्वयं परिधत्ते समावर्तनसूत्रोक्ताभ्यां मन्त्राभ्याम् । (परिधास्यै इत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो वासो देवता वासःपरिधाने विनियोगः) ।

ॐपरिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिर- स्मि । शतञ्च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभि- संव्ययिष्ये-इत्यधोवस्त्रं परिधाय ।

अथोत्तरीयं (यशसामेत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो लिङ्गो- क्ता देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ।

ॐयशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च माऽविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम्-इति । ततो द्विराचमनम् ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

इति विधानपारिजाते याज्ञवल्क्यवचनात् ।

अथ कन्यापिता कन्यावरौ परस्परं समञ्जेतामिति प्रेष्य स- म्मुखीकुर्यात् । ततो वरः सम्मुखीभूतः पश्यन्नेव मन्त्रं पठति (समञ्जन्त्विति आथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता पर- स्परसमञ्जने विनियोगः) ।

(१) ॐसमञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ ।

योऽपि ततन्थ तेनुः नुरोवेमादिव्यापारेण प्रथितवत्यः—ताः तत्- त्सामर्थ्यवत्यो देव्यः स्वकाय रूपवदिदं वासः त्वा त्वां जरसे दीर्घ- कालनिर्दुष्टजीवनाय संव्ययस्व परिधापयन्तु । सन्धिः पुरुषादिव्य- त्ययश्च छान्दसः । अतो हेतोः आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्व उत्त- रीयत्वेन वृणीष्व ॥

(१) अस्यार्थः—हे कन्यके नौ आवयोः हृदयानि मनांसि तत्रि-

सम्मातरिश्वा सन्धाता समुद्रेष्ट्री दधातु नौ—इति ॥

अथ वंशगोत्रप्रवरसापिण्ड्यनिश्चयार्थं गोत्राद्युच्चारः कर्त्तव्यः ।
तत्र क्रममाह कारिकाकारः—

उच्चारः प्रातिलोम्येन पितॄणां सर्वकर्म्मसु ।
कन्यादाने यज्ञसुतावानुलोम्येन स स्मृतः ॥ इति ।

तत्र प्रथमं कन्यापक्षीयः आशीर्वादश्लोकं पठति पृच्छति च—

जेतुं यस्त्रिपुरं हरेण, हरिणा व्याजाद्बलिं बध्नता,
स्रष्टुं वारिभवोद्भवेन भुवनं, शेषेण धर्तुं धराम् ।
पार्वत्या महिषासुरप्रमथने, सिद्धादिभिर्मुक्तये,
ध्यातः पञ्चशरेण विश्वविजये, नागाननः पातु वः ॥१॥

किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किं-शर्म्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवे-दाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्राय किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशा-खिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते कन्यार्थिने विष्णुस्वरूपिणे किन्नाम्ने वरायेति ।

ततो वरपक्षीयो ब्राह्मणः आशीर्वादं पठित्वोत्तरयति पृ-च्छति च—

कौपीनं परिधाय पन्नगपतिं गौरीपतौ श्रीपते-
रभ्यर्णं समुपागते कमलया सार्द्धं स्थितस्यासने ।
आयाते गरुडेऽथ पन्नगपतौ त्रासाद्बहिर्निर्गते
शम्भुं वीक्ष्य दिगम्बरं जलभुवः(१)स्मेरं स्मितं पातु वः ॥२॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदा-

व्यापारान् सङ्कल्पविकल्पात्मकान् विश्वेदेवाः सम्यग्भूता आपश्च समजन्तु गुणातिशयाधानेन संस्कुर्वन्तु । तथा सम्यग्भूतो मातरि-श्वा अनुकूलो वायुः तथा अनुकूलः प्रजापतिः तथा देष्ट्री धर्मोपदेष्ट्री देवता आवयोर्हृदयानि सन्दधातु, इत्यर्थः ॥

(१) इदं दिगम्बरस्य विशेषणम् ।

ध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकनाम्ने वराय। किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्रीं किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्रीं किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किन्नाम्नीं कन्याम्।

अथ कन्यापक्षीयः पठति उच्चरयति पृच्छति च—

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नं च वलयं
द्वयं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया।
अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः॥ ३॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीम् अमुकनाम्नीं कन्याम्। किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्राय किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने किन्नाम्ने वराय।

अथ वरपक्षीयो ब्राह्मणः आशीर्वादं पठित्वा उच्चरयेत् पृच्छेच्च—

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवाम्
अभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया ।
साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिः
व्याजाल्लिङ्गनचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥४॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकनाम्ने वराय । किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्रीं किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्रीं किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किन्नाम्नीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः पठेद् उत्तरपेऽप्युक्तेस्व—

देव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौलौ, कथं पावको
देव्यस्तद्धि विलोचनं, कथमहिर्देव्यः स चाङ्गे तव ।
तस्माद् पूतविधौ त्वयाऽद्य सुचितो हारः परित्यज्यताम्
इत्थं शैलसुता विहस्य कथितः शम्भुः शिवायास्तु वः ॥५॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीम् अमुकनाम्नीं कन्याम् । किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः

ध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकनाम्ने वराय । किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्रीं किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्रीं किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनाम्नीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः पठति उत्तरयति पृच्छति च—

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नं च वलयं
द्वयं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।
अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥ ३ ॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीम् अमुकनाम्नीं कन्याम् । किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्राय किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने किंनाम्ने वराय ।

अथ वरपक्षीयो ब्राह्मणः आशीर्वादं पठित्वा उत्तरयेत् पृच्छेच—

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवाम्
अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया।
साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिः
व्याजादुत्कटचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः॥४॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकनाम्ने वराय। किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्रीं किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्रीं किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनाम्नीं कन्याम्।

अथ कन्यापक्षीयः पठेत् उत्तरयेत्पृच्छेश्च—

देव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौलौ, कथं पावको
देव्यस्ताद्धि विलोचनं, कथमहिर्देव्यः स चाङ्गे तव।
तस्माद् द्यूतविधौ त्वयाऽद्य मुषितो हारः परित्यज्यताम्
इत्थं शैलसुता विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः॥५॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीम् अमुकनाम्नीं कन्याम्। किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः

किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्राय किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने किंनाम्ने वराय ।

अथ वरपक्षीयः पठेदुत्तरयेत्पृच्छेच्च—

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसङ्कोचभाजि ।
गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
र्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥६॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकनाम्ने वराय । किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्रीं किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्रीं किङ्गोत्रस्य किम्प्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनाम्नीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः केवलं प्रतिब्रूयात् । अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्याऽमुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनो ऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीम् अमुकनाम्नीं कन्याम् । एवं त्रिवारं गोत्राद्युच्चारं विधाय पक्षद्वयेऽप्याशीर्वादश्लोकपाठः ।

देवक्या यस्य मूर्ति-स्त्रिजगति विदिता रुक्मिणी धर्मपत्नी,
पुत्राः प्रद्युम्नमुख्याः सुरनरजयिनो, वाहनं पक्षिराजः ॥

वृन्दारण्यं विहारो, व्रजपुरवनिता वल्लभा राधिकाद्याः,
चक्रं विख्यातमस्त्रं स जयति जगतां स्वस्तये नन्दसूनुः ॥७॥
कौसल्याविशदालवालजनितः सीतालताश्लिङ्गितः
सिक्तः पङ्क्तिरथेन सोदरमहाशाखाभिसंवर्द्धितः ॥
रक्षस्तीव्रनिदाघपाटनपटुश्छायाश्रितानन्दकृद्
युष्माकं स विभूतयेऽस्तु भगवान् श्रीरामकल्पद्रुमः ॥ ८ ॥

इति पठित्वा कन्यापिता त्रिवारं ददानि ३ इति वरं प्रति वदेत् । ततः समाचारात् पक्षद्वये गोत्राद्युच्चारदक्षिणा । तत्र सङ्कल्पः—अद्येहेत्यादि सं. अमुकशर्म्माऽहं विवाहकर्मणि द्विजद्वारा कृतस्य गोत्राद्युच्चारकर्म्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् न मम । दक्षिणां दद्यात् । ततः शुभस-मागमनावकाशे कन्यां वस्त्रभूषणादिभिर्भूषयित्वा गन्धाक्षतपुष्पादिभिस्तां पूजयेत्—

ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणा-ऽमुम्म ऽइषाण सर्वलोकम्म ऽइषाण ॥ १ ॥ ॐ अम्बे ऽअम्बिके ऽम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥ २ ॥ ॐ समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽआयुः प्रमोषीर्मोऽअहं तव वीरं विदेय तव देवि सन्दृशि ॥ ३ ॥ इति मन्त्रैः कन्यां पूजयेत् ।

(अथ कन्यादानलग्नानुरोधेन कन्यादानात्पूर्वं पश्चाद्वा पर्वतीया आचाराच्छोलिकाभरणं कुर्वन्ति) । छोलिकेति 'बाली' इति प्रसिद्धाभरणस्य नाम (वि० को०) । सौभाग्यभूषणेषु नासिकाबालिकाया मुख्यत्वात् तां पुरस्कृत्यास्याचारस्य प्रवृत्तत्वात्तन्नाम्ना व्यवहारः । तत्र प्रथमं कन्यापक्षे । एकस्मिन्का-

स्यपात्रे शुक्लतण्डुललड्डुकफलेक्षुदण्डद्रव्याणि संस्थाप्य-फलानि द्राक्षा–दाडिम–पूगीफल जातीफल नारिङ्ग नारिकेल कदलीफल बीजपूर जम्बू जम्बीर निम्बूफलाम्रफल पनस मातुलुङ्गेक्षुदण्डोत्तराणि कांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि पतिपुत्रवतीनां स्त्रीणां हस्ते कुमारी छोलिकां दद्यात् । मन्त्रः—

ॐ याः फलिनीर्या ऽअफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वᳪहसः ॥ इति, ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳪसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ इति च मन्त्रं पाठयित्वा कन्या वराय प्रयच्छति । कन्यापिता वरपिता च आचारात् पञ्च सप्त लड्डुकान् कमलमुकुलाकारान् सद्रव्यान् ब्राह्मणेभ्यो दद्याताम् ।

ततो वरपक्षेऽपि आचारप्राप्तं छोलिकाभरणं कार्यम् । एकस्मिन् कांस्यपात्रे शुक्लतण्डुलनिर्मितं दूर्वाद्रव्यहरिद्रापूगीफलाक्षतादिगर्भं शिखराकारं सुगन्धिद्रव्यचूर्णसुवासितं स्थूललड्डुकं निधाय पात्रान्तरे तत्रैव वा यथाशक्ति सप्त पञ्च वा स्वच्छाः फेणिकाः अपूपादींश्च संस्थाप्य—शाल्यादिपिष्टघटित-लवङ्गैलामरिचकर्पूरजातीफलजातीपत्रादिसुगन्धिद्रव्यमिश्रित-पिष्टतिलमहालड्डुकादीनि अपूपशष्कुलीसोहालिकाफेणिकादिविविधपक्वान्नानि सद्योघृतपाचितानि कांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि पतिपुत्रवतीहस्तेन गृहीत्वा प्रयच्छेत् ।

मन्त्रः(१)ॐअन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः।

(१)य.सं.अ. ११ मं. ८३-हेअन्नपते अग्ने नः अस्मभ्यम् अन्नस्य देहि। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । अन्नं देहीत्यर्थः। यद्वा अन्नस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्य अन्नस्य । अनमीवस्य–अमीवा व्याधिः तद्रहितस्य, शुष्मिणः—शुष्मं बलं तद्युक्तस्य । रोगनाशकं बलहेतुमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः। किञ्च दातारं प्रतारिषः प्रकर्षेण वर्धय । प्रसमुपोद

प्रमदातारं तारिषऽऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥

ततो वासांसि संस्थाप्य हरितपीतश्वेतरक्तनीलमाञ्जिष्ठ-कौसुम्भकाश्मीरयक्षकर्दमादिनानारङ्गरञ्जितानि विचित्रकार्पास-कौशेयपट्टवस्त्राणि नूतनस्वर्णसूत्राञ्चितानि नानादिग्देशागतानि बहुमूल्यानि नानानामधेयानि दुकूलोत्तरीयकञ्चुकादीनि कां स्यादिपात्रोपरि स्थापितानि कुमारी छो० ।

मन्त्रः-ॐ यदश्वाय वासऽउपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै। सन्दानमर्वन्तं पड्वीशं प्रिया देवे-ष्वायामयन्ति ॥

परिधेयभूषणानि सं० मणिमौक्तिकहीरकगारुत्मतमरकत-पुष्परागनीलेन्द्रवैदूर्यगोमेदादिमहार्घविविधोपलशोभित-स्वर्णर-चित-कटक केयूर पादाङ्गुलीयक काञ्ची हार ग्रैवेयक नासिका-भरण तिलक ताटङ्क स्वर्णपुष्प कङ्कण कराङ्गुलीयक बाहुबन्ध किरीट शिरःपुष्पादीनि त्रिविधस्वर्णशृङ्खलापट्टसूत्रग्रथितानि नानानामधेयानि भूषणानि रौप्यकांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि कुमारी छो० ।

मन्त्रः-(१)ॐ रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश-

इति प्रोपसर्गस्य क्रियम्। किञ्च नः अस्माकं द्विपदे मनुष्यरूपे पुत्रादौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय ॥

(१) य. सं. अ. ७-मं. ४५—

पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः, देवाः स्वै रूपैस्तानुपागताः, ततस्ते स्वैः रूपैराजग्मुरिति मन्त्रस्य निदानम्। हे दक्षिणारूपा गावः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं रूपमहमभ्यागाम् अभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यम्। सर्वं हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः। किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिः वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु। किम्भूतस्तुथः। विश्वं सर्व वेदनं वेदो ज्ञानं यस्य स विश्ववेदास्सर्वज्ञः। किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य

यमुहूर्ते श्रीश्वेतवाराहनाम्नि प्रथमकल्पे स्वायम्भुवस्वारोचिषोच-मतामसरैवतचाक्षुषेतिषण्मनूनामतिक्रम्यमाणे सम्प्रति सप्तमे वैव-स्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमकलियुगस्य प्रथमचरणे बौद्धावतारे श्रीमन्नृपतिविक्रमार्कसमयात् संवत्सराणां समयेनातिक्रान्तानां प-ष्ट्यब्दानां मध्ये अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने अमुकर्त्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकनामदिवसनक्षत्रे अमुकना-मग्रहानक्षत्रे अमुकनामयोगे अमुकनामकरणे अमुकनाममुहूर्ते अमु-कस्थे सूर्ये अमुकस्थे चन्द्रे अमुकस्थे भौमे अमुकस्थे बुधे अमुकस्थे देवगुरौ अमुकस्थे शुक्रे अमुकस्थे शनौ अमुकस्थे राहौ अमुकस्थे केतौ एवङ्गुणविशेषविशिष्टायाम् अस्यां शुभावस्थायाम् अमुक-गोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकराशिरमुकशर्म्मा सपत्नीकोऽहम् अमुकगोत्र-स्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्म्मणः प्र-पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनः अमुकवेदाध्या-यिनः अमुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशा-खिनोऽमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते वि-ष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकगोत्रायामुकप्रवराय अमुकशर्मणे वराय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनो-ऽमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनो-ऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवर-स्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्रीम् आयुष्म-तीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीम् अमुकनाम्नीमिमां कन्यां यथाशक्त्यलंकृ-तां यथाशक्त्युपकल्पितयौतकयुतां प्रजापतिदैवतां(विधानपा.संव-र्त०) मम पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिपू-र्वकं, मम समस्तपितॄणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादि-फलावाप्तिपूर्वकं वा श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये (पू० मी० अ० ४ पा० ३ अधि० १२) तथा अनेन वरेणास्यां कन्यायाम्

उत्पादयिष्यमाणसन्तत्या (१)द्वादशावरान् द्वादश परान् पुरुषान् आत्मानं च पवित्रीकर्तुं देवाग्निगुरुब्राह्मणसन्निधौ अग्न्यादिसाक्षिकतया सहधर्माचरणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे प्रतिगृह्णातु भवान् इति दाता उत्थाय (२) सकुशाक्षतजलं कन्यादक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते समर्पयेत् ।

(कन्यादाने 'न मम' इति न वाच्यम् । उत्तरकालमपि यथापूर्वं ममेयं कन्येति व्यवहारादिति केचित् । आद्ययोरिति संमतिपत्तेरसत्त्वेन दानेन असाधारणस्वत्वनिवृत्तौ साधारणस्वत्वोत्पत्तेरयोगात् स्वत्वाभावप्रकाशनार्थमन्यत्रेवात्रापि 'न मम' इति वाच्यमेव ।

न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्तयेत् ।

इति हेमाद्र्यादौ वचनात् । ममेयं कन्येति व्यवहारस्तु जन्यजनकभावसम्बन्धमूलको न स्वत्वमूलक इत्यन्ये) ।

अथ दानवाक्यं पठेत् (विधानपा० वायुपु०)

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।
दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ १ ॥
विश्वम्भरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।
इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥२॥ इति ।

अथ प्रार्थनामन्त्रौ पठेत्—

गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ ३ ॥

---

(१) "अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः । तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः" इत्याश्वलायनगृह्यात् । (अ. १ खं. ६)

(२) विधानपा. बृहस्पतिः—

"चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं छत्रं रथं तरुम् ।
तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद् भूम्यादीनुपविश्य च ॥ इति ।

चयेत् । ततो वरो वध्वा अङ्गुष्ठं त्यजेत् । विवाहलग्नात्पूर्वमसम्भवे पूर्वोक्तविधिना अत्रावसरे वा छोलिकाभरणम् । ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य कन्यापिता कन्यादानसाद्गुण्याय भूयसीं कुर्यात् । अद्येत्यादि सं० अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं कन्यादानकर्मणः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तसाङ्गफलावाप्तिद्वारा श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यश्च विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् न मम इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयेत् । रात्रौ नाभिषेकः अत्रावसरे गायन्त्यो वृद्धाः पुरन्ध्रयो वरदत्तानि भूषणानि वासांसि च कन्यां परिधापयन्ति । सम्यक् शृङ्गारादिना भूषयन्ति च । इति कन्यादानम् ।

अथ वरः पित्रा दत्तामादाय (प्रतिगृह्य) स्वदक्षिणहस्तेन तस्यां वामहस्तं गृहीत्वा तामग्रतः कृत्वा गृहमध्यान्मण्डपादाग्निसमीपं गन्तुं निष्क्रामति । तत्र मन्त्रः (यदैषीत्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता निष्क्रमणे विनियोगः) ।

(१)ॐ यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा । हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोतु-हे अमुकि इत्यादि (असौ-पदस्थाने) संबुद्ध्यन्तं नाम गृह्णीयात् । अथाग्नेः समीपं गच्छन्तौ वधूवरौ कन्यापिता परस्परं समीक्षेथामिति प्रैषेण समीक्षयति । ततः प्रेषितो वरः समीक्षमाणां कन्याम् अनुरागेण समीक्षमाणः चतुरो मन्त्रान्पठति—

(१) अस्यार्थः—हेकन्यके यदा पथि गच्छसि मनसा चित्तेन दूरं दूरदेशं दिशः ककुभः अनु लक्षीकृत्य पवमानो वा पवमान इव, वायुवच्चित्तस्य चञ्चलत्वात्—तदा स वायुः, हिरण्यपर्णः सुवर्णपक्षः विकर्णापत्यं पुमान् वैकर्णः गरुत्मान् त्वा त्वां मन्मनसां मद्गतचित्तां करोतु ममायत्तां मय्यनुरागिणीं विदधातु ॥

(अघोरचक्षुरित्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः आद्यन्तयोस्त्रिष्टुब् मध्यमयोरनुष्टुप्छन्दः कुमारीदेवता परस्परसमीक्षणे विनियोगः) (१) ॐ अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदऽउत्तरः। तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ २ ॥ सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददद्ग्नये। रयिं च पुत्राँश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ३ ॥ सा नः पूषा शिवतमामैरय

(१) अस्यार्थः-हे कन्ये त्वम् अघोरचक्षुः सौम्यदृष्टिः अपापदृष्टिर्वा एधि भव, तथा अपतिघ्नी अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी मा भव, तथा पशुभ्यः पशुवशाश्रितेभ्यः शिवा हितैषिणी च भव, सुमनाः प्रसन्नचित्ता, सुवर्चाः सुप्रभायुक्ता, वीरसूः सत्पुत्रजननी, देवकामा देवान् अग्न्यादीन् कामयते तादृशी, स्योना सुखवती, नोऽस्माकं शं सुखहेतुः, तथा द्विपदे मनुष्यवर्गाय चतुष्पदे पशुवर्गाय शं सुखहेतुर्भव ॥ १ ॥

हे कन्ये सोमः चन्द्रः ते तव प्रथम आद्यः पतिः त्वां विविदे जन्मदिने लब्धवान्। विदॢ लाभे। ततः सार्धवर्षद्वयानन्तरं गन्धर्वः सूर्यः विविदे उत्तरः तव द्वितीयोऽयं पतिः। ततोऽग्निरपि तावता कालेन विविदे अतोऽयं तव तृतीयः। यथाहुः,

पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः। इति।

तथा ते तव यावज्जीवं भोगाय तुरीयश्चतुर्थः मनुष्यजाः मानुषः अहमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

किमिदानीं चतुर्णामपीयं पत्नी, नेत्याह। सोमश्चन्द्रः त्रिशन्मासान् भुक्त्वा गन्धर्वाय सूर्याय अददत् ददौ। सोऽपि तावत्कालं भुक्त्वा अग्नयेऽददत्। स चाग्निः मह्यमिमामदात् दत्तवान्। न केवलमिमां, किन्तु पुत्रान् रयिं धनं च चकाराद्धर्मादि च। अदादिति सम्बध्यते ॥ ३ ॥

या सर्वलोकसाक्षिणी पूषा देवता सा इमां शिवतमां कल्याणगुणशीलां कृत्वा नः अस्मान् प्रति एरय ईरयतु। आटो दर्शनं विभ-

सा न ऽऊरू ऽउशती व्विहर। यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्ट्यै ॥ ४ ॥ इति।

अथ निष्क्रमणप्रभृति आमूर्धाभिषेकात् कश्चिद् ब्राह्मणः जलपूर्णं कुम्भं स्कन्धे धृत्वा वाग्यतो दक्षिणतस्तिष्ठेत्। अथ वरो वध्वा सह बहिःशालायामागत्य वधूमग्रतः कृत्वाऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वधूं दक्षिणतः कृत्वा दक्षिणपादेन तृणपूलिकां कटं वा प्रवृत्योल्लङ्घ्य दक्षिणपादमग्रतः कृत्वा उपविशति। ततो वरस्त्रिराचम्य त्रिः प्राणानायम्य वधूं दक्षिणत उपवेश्य अर्घं संस्थाप्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्। अद्येत्यादि सं. अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माऽहं धर्मार्थकामसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये ब्राह्मविधिना पितृदत्तामिमां (गौरीं) कन्यां विवाहयिष्ये। तत्पूर्वाङ्गतया विवाहहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म्म कर्तुं ब्रह्मणः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य उत्तरतोऽपरमासनं संस्थाप्य तत्र ब्राह्मणमुपवेश्य भूमिदेवेति ब्रह्मणे अर्घं दत्त्वा ब्रह्मजज्ञानमिति गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करयोः कृत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यवासोभिः विवाहहोमकर्म्मणि कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म कर्तुम् अमुकशर्म्माणं (ब्रह्मत्वेन) त्वामहं वृणे।

केरदर्शनं च छान्दसम्। अस्मासु अनुरक्तां करोत्वित्यर्थः। साऽस्मत्तः सुखं पुत्रांश्च कामयमाना ऊरू सक्थिनी जानुनोरूर्ध्वभागखण्डौ विहर विहरताम् विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः। मध्यमपुरुषश्छान्दसः। प्रयोजनमाह, यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः सुखमिच्छन्तः शेपं शिश्नं प्रहराम, प्रवेशयाम वयम्। उ एवार्थे—यस्यामेव कन्यायां बहवः कामाः धर्मपुत्ररतिसुखरूपाः सन्तु निविष्ट्यै अग्निहोत्राद्युपासनयाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये। पुत्रस्य पितृऋणापाकरणार्थत्वेन, भार्यारतिसुखस्य विषयान्तरवैमुख्यकरणार्थत्वेन च सायुज्योपयोगित्वं बोध्यम् ॥ ४ ॥

ॐ वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः । ततः यथा चतुर्मुखो ब्रह्मेति ब्रह्माणं प्रार्थयेत् । एवमुत्तरासने ब्रह्माणं दत्वा अग्नेः पूर्वेण गमयित्वा पूर्वकल्पितदक्षिणासने उपवेशयेत् ।

ततः प्रतिनिधिभूत आचार्य आत्मासनं यजमानासनं च अग्नेः पश्चात् प्रागग्रकुशैः सम्पाद्यामेरुत्तरतः पश्चिमभागे एकमासनं, पूर्वभागे द्वितीयासनं प्रागग्रकुशैः कल्पयित्वा प्रणीतापात्रं सव्यहस्ते कृत्वा पात्रस्थजलेनापूर्य दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने निदध्यात् । पूर्वादिदिक्षु प्रागग्रैरुदगग्रैश्च कुशैः परिस्तरणम् । पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्रैः, दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्रैः । अथार्थवन्ति वस्तून्यासादयेत् । पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि, द्वे पवित्रे, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्थाली, सम्मार्जनकुशाः पञ्च, उपयमनकुशास्त्रयोदश, समिधास्तिस्रः, स्रुवः, आज्यं, पूर्णपात्रं, कर्मोपयोगिनी दक्षिणा, एतानि वस्तूनि अग्नेः पश्चात्स्थापयेत् । तत्र पात्राणि प्राग्बिलान्युदगग्राणि स्थापयेत् । विशेषोपकल्पनीयानि यथा—शमीपलाशमिश्रा लाजाः, अखण्डोऽश्मा, लोहितमानडुहं चर्म, तदभावे रक्तवस्त्रं, कुमारीभ्राता, तदभावेऽन्यो वा, नवीनं शूर्पम्, दृढपुरुषः, आचार्याय वरद्रव्यम् । ततः त्रिभिर्दर्भैः प्रच्छिद्य प्रादेशमात्रे पवित्रे कुर्यात् । प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासंनिधौ निधाय तत्र प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यां तज्जलमुत्क्षिप्य पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकस्य दक्षिणहस्तमध्यमाऽनामिकाङ्गुल्योर्मध्यपर्वभ्यामुच्छालनं कृत्वा प्रणीतोदकेन तज्जलं प्रोक्षेत् । प्रोक्षण्युदकेन पवित्राभ्याम् आज्यस्थालीं संमार्जनकुशान् उपयमनकुशान् समिधः स्रुवम् आज्यं दक्षिणां च प्रोक्षेत् । विशेषोपकल्पनीयानि न प्रोक्षेत् इति कर्कभाष्ये स्पष्टम् (का. श्रौ. अ.२

कं. ३ सू. ८)। आज्यमग्रावारोपयेत्। अर्द्धश्रित आज्ये ज्वलदुल्मुकं समन्तात् भ्रमयेत्। दक्षिणेन स्रुवमधोमुखं माञ्चं प्रतप्य सव्ये कृत्वा सम्मार्जनकुशाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तमन्तरतः सम्मार्ज्य, कुशमूलैरधस्ताद्भागेऽग्रादारभ्य मूलपर्यन्तं सम्मार्ज्य कुशान् ईशानकोणे (अग्नौ) प्रक्षिपेत्। ततः प्रणीतोदकेन स्रुवमभ्युक्ष्य पुनः पूर्ववत्प्रतप्य कराभ्यां सम्मार्ज्यात्मनो दक्षिणतः कुशोपरि निदध्यात्। आज्यम् उत्तरत उत्तार्याग्नेः पश्चादानयेत्। अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाभ्यां च धृताभ्यामुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामाज्यमुत्क्षिप्यावेक्ष्यापद्रव्यनिरसनं कृत्वा प्रोक्षणीश्च पवित्राभ्यामुत्क्षिप्य तासु पवित्रे निदध्यात्। उपयमनकुशान् दक्षिणेनादाय वामकरे कृत्वा तिष्ठन् तिस्रो घृताक्तास्समिधस्तूष्णीमग्नौ प्रक्षिपेत्। ततः सपवित्रेण प्रोक्षण्युदकेन ईशानादि उत्तरपर्यन्तं सम्प्रोक्ष्य पवित्रे प्रणीतासु निदध्यात्। संस्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात्।

इत्थं पर्युक्षणान्तं कर्म आचार्यद्वारा स्वयं वा कृत्वा वरो देवताभिध्यानं करोति—अथेह सवधूकोऽहं विवाहकर्मणा यक्ष्ये। तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं, वायुं, सूर्य्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, वरुणम्, १२-ऋतासाहम् ऋतधामानम् अग्निं गन्धर्वम्, ओषधीरप्सरसो मुदः, सꣳहितं विश्वसामानं सूर्य्यं गन्धर्वं, मरीचीरप्सरस आयुवः, सुषुम्णꣳसूर्य्यरश्मिं चन्द्रमसं गन्धर्वं, नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरीः, इषिरं विश्वव्यचसं वातं गन्धर्वम्, अपोऽप्सरस ऊर्जः, भुज्युꣳसुपर्णं यज्ञं गन्धर्वं, दक्षिणाऽप्सरस स्तावाः, प्रजापतिं विश्वकर्म्माणं मनो गन्धर्वम्, ऋक्सामान्यप्सरस एष्टीः, १२-चित्तं, चित्तिम्, आकूतम्, आकूतिम्, विज्ञातं, वि-

शान्तिं, मनः, शक्करीः, दर्शं, पौर्णमासम् , बृहत् , रथन्तरं, प्रजापतिम् , १३–अग्निम्भूतानामधिपतिम् , इन्द्रं ज्येष्ठानामधिपतिं, यमं पृथिव्या ऽअधिपतिं, वायुमन्तरिक्षस्याधिपतिं, सूर्यं दिवोऽधिपतिं, चन्द्रमसं नक्षत्राणामधिपतिं, बृहस्पतिं ब्रह्मणोऽधिपतिं, मित्रꣳसत्यानामधिपतिं, वरुणमपामधिपतिं, समुद्रꣳ स्रोत्यानामधिपतिम् , अन्नꣳसाम्राज्यानामधिपतिं, सोममोषधीनामधिपतिं, सवितारं प्रसवानामधिपतिं, रुद्रं पशूनामधिपतिं, त्वष्टारꣳ रूपाणामधिपतिं, विष्णुं पर्वतानामधिपतिं, मरुतो गणानामधिपतीन् , पितॄन् पितामहान् परान् अवरान् ततान् ततामहान् , १८–अग्निम् , अग्निम् , अग्निम् , वैश्वानरं, मृत्युं ५ चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

अत्रावसरे कन्या देवताभिध्यानं करोति—अर्यमणम् , अग्निम् , अग्निम् , अर्यमणम् , अग्निम् , अग्निम् , अर्यमणम् , अग्निम् , अग्निम् , भगं १० च लाजैरहं यक्ष्ये ।

पुनर्वरः प्रजापतिम् , अग्निꣳस्विष्टकृतं, चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(एवं देवताभिध्यानमात्रमस्मिन् समये कुर्यात् । विवाहहोमस्य यजमानमात्रकर्तृकत्वेन प्रत्याहुतित्यागस्य कर्तुं शक्यत्वादग्रे होमकाले एव ते निर्देक्ष्यन्ते । निर्दिष्टाश्च सर्वपुस्तकेषु इदं प्रजापतये न ममेत्यादयः । द्विवारं तदुल्लेखस्यानुचितत्वात्क्वचित्पुस्तकेऽत्र तदुल्लेखोऽनुचित एव सर्वथेति बोध्यम्) ।

अग्निं प्रज्वलय्य ॐ एतन्ते इत्यादि प. ॐ भूर्भुवःस्वः योजकनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति ('विवाहे योजकः स्मृतः' इति वचनात्) योजकनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य,

> ॐ अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
> सुवर्णवर्णमनघमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥
> सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।

विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥

ॐ चत्वारि शृङ्गा त्रयो ऽअस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो ऽअस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ २॥ आविवेश– इति मन्त्रैः अग्निं ध्यानादि नीराजनान्तं सम्पूज्य ॐ ब्रह्मणे नमः इति प्रथमरेखाम्, ॐ विष्णवे नमः इति मध्यरेखाम्, ॐ रुद्राय नमः इति उत्तररेखां सम्पूज्य उदकं स्पृष्ट्वा ॐ करालयै नमः ॐ धूमिन्यै नमः ॐ श्वेतायै नमः ॐ लोहितायै नमः ॐ महालोहितायै नमः ॐ सुवर्णायै नमः ॐ पद्मरागायै नमः इति सप्तजिह्वाश्च सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य कुशेन दक्षिणबाहौ ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात् ॐ प्रजापतये स्वाहा–इदं प्रजापतये न मम १ इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा, ॐ इन्द्राय स्वाहा–इदमिन्द्राय न मम २ इति माघारावाधारौ हुत्वा ॐअग्नये स्वाहा–इदमग्नये न मम ३ ॐ सोमाय स्वाहा–इदं सोमाय न मम ४ इत्याज्यभागौ जुहुयात् । सर्वत्र त्यागकाले अग्नौ प्रक्षिप्य हुतशेषं प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेत् । ततो महाव्याहृतिहोमः । (महाव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः होमे विनियोगः) ॐ भूः स्वाहा–इदमग्नये न मम १ ॐ भुवः स्वाहा—इदं वायवे न मम २ ॐ स्वः स्वाहा–इदं सूर्याय न मम ३ ।

(त्वन्नो ऽअग्ने इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ॐ त्वन्नो ऽअग्ने व्वरुणस्य व्विद्वान्देवस्य हेडो ऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो व्वह्नितमः शोशुचानो व्विश्वा द्वेषाᳬसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्–स्वाहा–इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ४ (सत्वन्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नी·

वरुणो देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)।

ॐ स त्वन्नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्या ऽउषसो व्व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो व्वरुणꣳ रराणो व्वीहि मृडीकꣳ सुहवो न ऽएधि—स्वाहा-इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ५ (अयाश्चाग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)।

ॐ अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया ऽअसि । अया नो यज्ञं व्वहास्यया नो धेहि भेषजꣳस्वाहा—इदमग्नये न मम ६ (येतेशतमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च देवताः सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ये ते शतं व्वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नोऽअद्य सवितोत व्विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः-स्वाहा-इदं व्वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम ७ (उदुत्तममिति शुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणो देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)।

ॐ उदुत्तमं व्वरुण पाशमस्मदवाधमं व्विमध्यमꣳश्रथाय । अथा व्वयमादित्य व्व्रते तवानागसो ऽअदितये स्याम-स्वाहा-इदं व्वरुणाय न मम ८

अन्वारम्भं त्यक्त्वा देशाचारतो दक्षिणासङ्कल्पः । अद्येह अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्माऽहं सपत्नीकोऽहम् आघाराज्यभागमहाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तहोमानां साङ्गतासिद्ध्यै इमां दक्षिणाम् आचार्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् न मम इति दद्यात् । आचार्यब्रह्माणौ च मन्त्राशिषं दद्याताम् । यथा—

उत्सर्गे वारुणे चैव वरुणो विष्णुना सह ।

तुष्टिपुष्टिकरो नित्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥ इति ।

अथ राष्ट्रभृद्धोमः । (ऋताषाडिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) ।

(१)ॐ ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स न ऽइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्—इदमृताषाडे ऋतधाम्नेऽग्नये गन्धर्वाय न मम । (पुनः ऋताषाडिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द ओषधयोऽप्सरसो मुदो देवताः होमे विनियोगः) ।

ॐ ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा—इदमोषधिभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्भ्यो न मम । (सꣳहित इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः सꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) ।

---

(१) य० सं० अ० १८ मं० ३८—

प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतः । व्यतिषक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः स्वाहाव्वाडित्यन्तः, उत्तरः ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः । ततो मन्त्रे यानि पुंलिङ्गानि तदन्वययोग्यानि च सनऽइदंब्रह्मेत्यादीनि तानि व्यवहितपठितान्यप्यपकृष्य पठित्वा पूर्वो मन्त्रः सम्पाद्यः । यानि च स्त्रीलिङ्गानि तदन्वययोग्यानि च तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तानि उत्कृष्योत्तरो मन्त्रः सम्पाद्यः । ऋताषाडित्यादीनि च द्वितीयमन्त्रे तस्येत्याकाङ्क्षापूरणाय योज्यानि । द्वादश यजूंषि गन्धर्वाप्सरोदेवतानि । स्वाहाव्वाडित्यन्तः ऋताषाडित्यादिनामकगन्धर्वदैवतः । ताभ्यःस्वाहेत्यन्तः ओषध्यादिनामकाप्सरोदैवतः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

अथ मन्त्रार्थः—योऽग्निर्गन्धर्वः ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहते इत्यृताषाट् तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम यस्य तादृशः सः नोऽस्माकम् इदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिम् इदं क्षत्रं क्षत्रियजातिं च पातु रक्षतु । तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा व्वाड् वषट्कारेण सुहुतमस्तु इत्येको मन्त्रः । तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो मोदाद्या मुदः मोदन्ते जना याभिस्ताः नाम नाम्नाऽप्सरसः स्त्रीत्वेन भोग्याः ताभ्य ओषधिभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु इति द्वितीयः ।

(१) ॐ सᳫँहितो विश्वसामा सूर्य्यो गन्धर्व्वः स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्त्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्–इदᳬँसᳫँहिताय विश्वसाम्ने सूर्य्याय गन्धर्व्वाय न मम । (पुनः सᳫँहित इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः मरीचयोऽप्सरसऽआयुवो देवताः होमे विनियोगः) ।

ॐ सᳫँहितो विश्वसामा सूर्य्यो गन्धर्व्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसऽआयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा—इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य ऽआयुभ्यो न मम । (सुषुम्ण इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व्वो देवता होमे विनियोगः) ।

(२) ॐ सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व्वः स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्त्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्—इदᳬँ सुषुम्णाय सूर्य्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्व्वाय न मम । (पुनः सुषुम्ण इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो देवताः होमे विनियोगः) ।

---

(१) अ० १८ मं० ३८—

यः सूर्यो गन्धर्वः, संहितः–सन्दधात्यहोरात्रे इति संहितः 'एष ह्यहोरात्रे सन्दधाति' इति श्रुतेः, विश्वसामा–विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपाद्यत्वेन यस्य स विश्वसामा सः, नोऽस्माकम् इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै सूर्याय स्वाहा वाट् । तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसस्तेजस्त्रसरेणवः, आयुवः—आ समन्ताद्युवन्ति मिश्रीभवन्ति इत्यायुवः, ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ।

(२) अ० १८ मं० ४०—

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः, सुषुम्णः—शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः, सूर्यरश्मिः—सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्यैतादृशः—स नोऽस्माकम् इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट् । तस्य चन्द्रमसो नक्षत्राणि नामाप्सरसः भेकुरयः—भां कान्तिं कुर्वन्ति इति भेकुरयः । पृषोदरादित्वात्साधुः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाहा । अवशिष्टं पूर्ववत् ॥

ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा—इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यो न मम। (इषिर इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द इषिरो विश्वव्यचा व्वातो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः)।

(१)ॐ इषिरो विश्वव्यचा व्वातो गन्धर्वः स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्त्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाट्—इदमिषिराय विश्वव्यचसे व्वाताय गन्धर्वाय न मम। (पुनरिषिर इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छदः आपोऽप्सरस ऊर्ज्जो देवता होमे विनियोगः)।

ॐ इषिरो विश्वव्यचा व्वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरस ऽऊर्ज्जो नाम ताभ्यः स्वाहा—इदमद्भ्योऽप्सरोभ्य ऽऊर्ग्भ्यो न मम। (भुज्युरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः)।

(२) ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्त्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाट्—इदं भुज्यवे सुप-

(१) अ० १८ मं० ४१—

यो वातो वायुर्गन्धर्वः, इषिरः-इष्यति गच्छतीति इषिरः शीघ्रगमनः, विश्वव्यचाः—विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः—स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै स्वाहा वाट्। तस्यापो नामाप्सरसः, ऊर्जः—ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः ताभ्योऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा॥

(२) अ० १८ मं० ४२—

यो यज्ञो गन्धर्वः, भुज्युः—भुनक्ति पालयति भूतानि इति भुज्युः, सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य स सुपर्णः-सः न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु। तस्मै स्वाहा वाट्। तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नामाप्सरसः, स्तावाः—स्तूयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः—ताभ्यो दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा॥

र्णाय यज्ञाय गन्धर्व्वाय न मम । (पुनः भुज्युरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दो दक्षिणा ऽप्सरस स्तावा देवताः होमे विनियोगः) ।

ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्व्वस्तस्य दक्षिणा ऽप्सरस स्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा—इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्य स्तावाभ्यो न मम । (प्रजापतिरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा मनो गन्धर्व्वो देवता होमे विनियोगः) ।

(१)ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा मनो गन्धर्व्वः स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्त्रं पातु तस्मै स्वाहा स्वाट्–इदं प्रजापतये विश्वकर्म्मणे मनसे गन्धर्व्वाय न मम । (पुनः प्रजापतिरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः ऋक्सामान्यप्सरस ऽएष्टयो देवताः होमे विनियोगः) ।

ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा मनो गन्धर्व्वस्तस्य ऽऋक्सामान्यप्सरस ऽएष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा—इदमृक्सामेभ्योऽप्सरोभ्य ऽएष्टिभ्यो न मम ॥ १२ ॥

अत्रापि दक्षिणा । अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं कृतैतद्राष्ट्रभृद्धोमस्य साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्य्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् । मन्त्रपाठः—

गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रयच्छन्तु यशः श्रियम् ।
दीर्घायुर्धनमारोग्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥

इति राष्ट्रभृद्धोमः ।

---

(१) अ० १८ मं० ४३—

यो मनोरूपो गन्धर्वः, प्रजापतिः—प्रजायाः पालकः, विश्वकर्मा–विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा—स न इदं ब्रह्म क्षत्त्रं च पातु । तस्मै स्वाहा स्वाट् । तस्य मनसः गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः, एष्टयः—इष्यते काङ्क्षतेऽभीष्टं याभिस्ता एष्टयस्ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥

अथ जयहोमः । (चित्तञ्चेत्यादीनां द्वादशमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिर्यजूंषि चित्तादयो मन्त्राम्नाता देवताः प्रतिमन्त्रं होमे विनियोगः) । (१)ॐ चित्तं च स्वाहा–इदं चित्ताय न मम १ ॐ चित्तिश्च स्वाहा–इदं चित्त्यै न मम २ ॐ आकूतं च स्वाहा–इदमाकूताय न मम ३ ॐ आकूतिश्च स्वाहा–इदमाकूत्यै न मम ४ ॐ विज्ञातं च स्वाहा–इदं विज्ञाताय न मम ५ ॐ विज्ञातिश्च स्वाहा–इदं विज्ञातये न मम ६ ॐ मनश्च स्वाहा–इदं मनसे न मम ७ ॐ शक्करीश्च स्वाहा–इदᳬ शक्करीभ्यो न मम ८ ॐ दर्शश्च स्वाहा–इदं दर्शाय न मम ९ ॐ पौर्णमासं च स्वाहा–इदं पौर्णमासाय न मम १० ॐ बृहच्च स्वाहा–इदं बृहते न मम ११ ॐ रथन्तरं च स्वाहा–इदᳬरथन्तराय न मम १२ (प्रजापतिरिति मन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता जयहोमे विनियोगः) ॐ प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु

---

(१) जयमन्त्रार्थः—प्रजापतिः यथा इन्द्राय जयान् प्रायच्छत् तथा चित्तादि च मह्यमपि प्रयच्छतु इति क्रियां विपरिणम्योत्तरत्र सम्बन्धः । तस्मै च सुहुतमस्तु । तत्र चित्तं ज्ञानाधारो हृदयं, चित्तिस्तत्रत्या चेतना । आकूतं चाभिमतम्, आकूतिश्चाभिमानः । यद्वा चित्तं ज्ञानेन्द्रियं ज्ञातविवेकवर्त्म, चित्तिस्तद्देवता । आकूतं कर्मेन्द्रियम्, आकूतिस्तद्देवता । विज्ञातं शिल्पादिज्ञानमपरोक्षम् , विज्ञातिस्तद्देवता । मनः प्रसिद्धम् , शक्करीः शक्वर्यः तच्छक्तयः, दर्शपूर्णमासौ तद्देवते, बृहद्रथन्तरे सामनी तद्देवते वा । सर्वत्र प्रथममन्त्रोक्तयार्थः सम्बध्यते । प्रजापतिः परमेश्वरः जयन्ति शत्रूनिति जयाः तान् जयान् मन्त्रान् इन्द्राय प्रायच्छत् ददौ, वृष्णे मनोरथवर्षणाय । इन्द्रविशेषणं वा वृष्णे इति । ततः स इन्द्रः पृतनाजयेषु असुरसेनाविजयाख्यकर्मसु उग्रः प्रचण्डो बभूव । किञ्च ततस्तस्मै इन्द्राय विशः प्रजाः समनमन्त सम्यङ् नेमुः । इ–चार्थे, स चेन्द्रः हव्यः हवनीयः इज्यः बभूव । स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥

तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स इह हव्यो बभूव स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम १३ उदकस्पर्शः । ततो दक्षिणा—अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं विवाहजयहोमकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् न मम । मन्त्रपाठः—

वैरञ्चीव्यं महातेजाश्चित्तायाश्च दिवौकसः ।
प्रयच्छन्तु करे वाञ्छामुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥

इति जयहोमः ॥

अथाभ्यातानहोमः । (अग्निर्भूतानामधिपतिरित्यादीनां पितरः पितामहा इत्यन्तानामष्टादशमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो मन्त्राम्नाता अग्न्यादिदेवताः प्रतिमन्त्रं होमे विनियोगः)

(१)ॐ अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्म्मण्यस्यां देवहूत्याᳬं स्वाहा-इदमग्नये भूतानामधिपतये न मम १

ॐ इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्म्मण्यस्यां देवहूत्याᳬं स्वाहा-इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये न मम २

ॐ यमः पृथिव्याऽअधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्र-

---

(१) अभ्यातानमन्त्रार्थः-अग्निः प्रजापतिः भूतानां स्थावरादीनामधिपतिः ईशः स मा माम् अवतु पातु । अस्मिन् ब्रह्मणि ब्रह्मकर्मणि होमादौ, पुनः अस्मिन् क्षत्त्रे क्षत्त्रकर्मणि प्रजापालनादौ, पुनः अस्यामाशिषि ब्राह्मणैः सम्पादितेष्टाशसने पुत्रादिसुखकामनायां वा अस्यां कन्यायाम् पुरोधायाम् पुरःस्थितायाम् , अस्मिन् कर्मणि विवाहे अस्यां देवहूत्यां देवताह्वाने देवतोद्देशेन होमे वा । स्वाहा सुहुतमस्तु । अयं च वाक्यार्थं उपरिष्टादपि सप्तदशसु मन्त्रेषु सम्बध्यते । शेषं स्पष्टम् ।

ह्मण्यस्मिन्चत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪस्वाहा-इदं यमाय पृथिव्याऽअधिपतये न मम ३, पित्र्यत्वादुदकस्पर्शः ।

ॐ वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪस्वाहा-इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये न मम ४

ॐ सूर्य्यो दिवोऽधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪस्वाहा-इदᳪसूर्य्याय दिवोऽधिपतये न मम ५

ॐ चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪस्वाहा-इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये न मम ६

ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् चत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪस्वाहा-इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये न मम ७

ॐ मित्रः सत्यानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪस्वाहा-इदं मित्राय सत्यानामधिपतये न मम ८

ॐ वरुणोऽपामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪस्वाहा-इदं वरुणायापामधिपतये न मम ९

ॐ समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्

कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬस्वाहा–इदᳬ समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये न मम १०

ॐ अन्नᳬ साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬ स्वाहा–इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये न मम ११

ॐ सोमऽओषधीनामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬस्वाहा–इदᳬसोमायौषधीनामधिपतये न मम १२

ॐ सविता प्रसवानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬस्वाहा–इदᳬसवित्रे प्रसवानामधिपतये न मम १३

ॐ रुद्रः पशूनामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬस्वाहा–इदᳬ रुद्राय पशूनामधिपतये न मम १४, प्रणीतोदकस्पर्शः ।

ॐ त्वष्टा रूपाणामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬस्वाहा—इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये न मम १५

ॐ विष्णुः पर्वतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬस्वाहा—इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये न मम १६

ॐ मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्त्वस्मिन्ब्रह्म-ण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬस्वाहा-इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यो न मम १७

ॐ पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः। इह माऽवन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬस्वाहा—इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यो न मम १८, प्रणीतोदकस्पर्शः। अत्रापि दक्षिणा—अद्येहेत्यादि सं० अमुकशर्मा सवधूकोऽहम् अभ्यातानहोमस्य साङ्गफलप्राप्तये तादृपुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्य्यब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये। मन्त्रपाठः—

उत्सर्गे च तुरीये च प्रयच्छन्त्वनकादयः।

पुत्रान् लक्ष्मीं तथा कामानुभयोः स्त्रीकुमारयोः॥

अथापरोऽग्न्यादिपञ्चकहोमः। (अग्निरैत्वित्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता आज्यहोमे विनियोगः।

(१)ॐ अग्निरैतुप्रथमो देवतानाᳬसोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात्। तदयᳬराजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयᳬस्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा-इदमग्नये न मम॥१॥

(१)मन्त्रार्थः—अग्निः ऐतु आगच्छतु देवतानां यज्ञभुजां प्रथमः आद्यः प्रधानत्वात्। स चाग्निः अस्यै-अस्याः कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां मुञ्चतु मोचयतु मृत्युपाशात्। यद्वा मृत्युपाशात् अग्निः अस्यै कन्यायै प्रजां मुञ्चतु ददातु। तच्च प्रजामोचनं राजा वरुणोऽनुमन्यताम् अनुजानातु। यथा येनानुज्ञानेन प्रकारेण वा इयं कन्या पौत्रं पुत्रभवमघं दुःखं न रोदात् शोकं प्राप्य न रोदिष्यति। कदाचिदपि अपत्यवियोगो मा भूदित्यर्थः॥ १॥

(१)ॐइमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियꣳस्वाहा—इदमग्नये न मम ॥ २ ॥
(२)ॐस्वस्ति नो ऽअग्ने दिव ऽआ पृथिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रꣳ स्वाहा-इदमग्नये न मम ॥३॥
(३)ॐसुगं नु पन्थाम्प्रदिशन्न ऽएहि ज्योतिष्मद्धेह्य-

---

(१) इमां कन्यां गार्हपत्योऽग्निस्त्रायतां गार्हपत्याभिधो भाव्यग्निः पालयतु—इमां पत्नीमग्निहोत्रिणीं कृत्वा रक्षतु । अस्यै-अस्याः कन्यायाः प्रजां दीर्घमायुः निर्दुष्टबहुकालजीवनं नयतु प्रापयतु । इयं चाशून्योपस्था सफलप्रसवा यद्वा नित्यं भर्तृसङ्गतोत्सङ्गा अस्तु भवतु, एवं जीवतां दीर्घायुषां माता चास्तु—जीवपुत्रा भवत्वित्यर्थः ॥ किञ्च पौत्रं पुत्रसम्बन्धजमानन्दं सुखम् अभि अधिगम्य, आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य विविधं बुध्यतां जानातु—सर्वज्ञाऽस्त्वित्यर्थः । यद्वा पौत्रमानन्दं विशिष्टतया बुध्यतां निद्रासुखापेक्षां त्यक्त्वा जागर्तु इत्यर्थः ॥ २ ॥

(२) हे अग्ने, यजन्तं त्रायत इति यजत्रः हे यजत्र, यस्मात् त्वं सर्वप्रयक् अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अयथा अन्यथा कृतानि कर्माणि स्वस्ति संपूर्णानि यथा स्युस्तथा धेहि अनुकूलानि कृत्वा स्थापय । किञ्च दिव आ स्वर्गं लोकमभिव्याप्य आपृथिव्याः पृथिवीमभिव्याप्य च यत् महि महिमा तदस्मासु धेहि स्थापय । किञ्च अस्यां पृथिव्यां जातं यद् द्रविणं वसु, चित्रं नानारूपं स्वर्णरत्नादिभेदेन, प्रशस्तं प्रशस्यं श्रेष्ठं यच्च दिवि स्वर्गे जातं तदप्यस्मासु धेहि ॥ ३ ॥

(३) हे अग्ने नोऽस्मान् एहि आगच्छ । अस्मद्गृहानागत्य नोऽस्माकं सुगं सुखगम्यं पन्थाम् पन्थानम् अर्चिरादिमार्गम् प्रदिशन् उपदिशन् सम्पादयन्निति यावत् ; आयुः निर्दुष्टजीवनं धेहि । कथं भूतमायुः, अजरं जरारोगादिपराभवरहितम् । अजरमित्यग्निविशेषणं वा विभक्तिव्यत्ययेन । पुनः कथम्भूतं, ज्योतिष्मत् प्रकाशकम् । तत्प्रतिबन्धको मृत्युरपि नोऽस्माकं भवत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु । अमृतमानन्द-

जरस ऽआयुः। अपैतु मृत्युरमृतम ऽआगाद्वैवस्वतो नो ऽअभयं कृणोतु स्वाहा- इदं वैवस्वताय न मम ॥ ४ ॥

अत्र शिष्टाचारात्, अनन्तर्धाने संस्कारभास्करे "रौद्रीं पैत्रीं तथा मृत्योः" इति कारिकायां दोषश्रवणाच्च वधूं वस्त्रेणान्तर्धाय मनसा मन्त्रं पठन् मृत्यवे जुहोति। (परं मृत्यविति सङ्कुसुकऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो मृत्युर्देवता होमे विनियोगः)।

(१)ॐपरं मृत्यो ऽअनु परेहि पन्थां यस्ते ऽअन्य ऽइतरो देवयानात्। चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाᳬरीरिषो मोत वीरान्-स्वाहा-इदं मृत्यवे न मम ॥५॥

प्रणीतोदकस्पर्शः। अत्रापि दक्षिणा। अद्येह अमुकशर्मा सवधूकोऽहं कृतैतदग्न्यादिपञ्चकहोमस्य साङ्गफलप्राप्तये तद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐतत्सत् न मम। मङ्गलपाठः—

गोविन्दो गोकुले तिष्ठन्गोपीभिर्विहरन्सह।
तुष्टिपुष्टिकरो नित्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः॥

अथ पाणिग्रहणाङ्गभूतो लाजहोमः। अत्र कन्यायाः कर्तृत्वम्। आयुष्मानस्तु मे पतिरिति मन्त्रलिङ्गात्। लाञ्जुहोति सꣳहितेन तिष्ठतीति वचनाच्च। ततस्तिष्ठन्ती कुमारी अञ्जलिं

श्च नोऽस्मान् आगात् आगच्छतु। वैवस्वतो यमश्च नोऽस्माकम् अभयं त्वत्सम्बन्धेन पापाभावाद्दुःखहेतुभयाभावं कृणोतु करोतु ॥४॥

(१) अ० ३५ मं० ७—

हे मृत्यो, परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानम् मार्गमन्विहि अनुगच्छ। तमेव दर्शयति—यस्ते तव पन्था देवयानात्पथ इतरः तुच्छोऽन्यः पितृयानाख्योऽस्ति। देवा यान्ति यस्मिन् स देवयानः। किञ्च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं हे मृत्यो किञ्चिद्ब्रवीमि वदामि। आदरार्थं वचनम्, नहि तस्यादृष्टमश्रुतं वाऽस्ति। हे मृत्यो नः अस्माकं प्रजां सन्तति वंशपरम्पराम् मा रीरिषः मा हिंसीः। उत अपि च वीरान् पुत्रान् मा हिंसीः ॥ ५ ॥

विदधाति । वरश्च अनुपृष्ठं परिक्रम्य उत्तराभिमुखो वध्वा दक्षिणतस्तिष्ठन्कुमार्य्यञ्जलिं यथासमाचारमञ्जलिना दक्षिणहस्तेन वाऽऽलभते । अथ कुमार्या ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता लौकिकाग्निसिद्धान् शमीपत्रमिश्रान् लाजान् (भृष्टान् व्रीहीन्) घृतेनाभिघार्य सम्प्रोक्ष्य नवीनशूर्पे चतुर्द्धा कृत्वा तेष्वेकं भागं प्रथमं कुमार्य्यञ्जलावावपति । कुमारी च तानञ्जलिना गृहीत्वा प्राङ्मुखी तिष्ठन्ती मन्त्रं पठन्ती जुहुयात् । (अर्यमणमित्यादिमन्त्राणामाथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता लाजहोमे विनियोगः) ।

(१)ॐअर्य्यमणं देवं कन्या ऽअग्निमयक्षत । स नो ऽअर्य्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा–ॐइदमर्यम्णे न ममेति वर एव ॐकारपूर्वकं त्यागं कुर्यात् इत्यञ्जलिस्थलाजानां तृतीयांशम् अञ्जलिवामपार्श्वेन जुहोति । नात्र संस्रवधारणम् । शेषस्य होष्यमाणत्वात् ।

(२)ॐइयं नार्य्युपब्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा–ॐइदमग्नये न मम इत्यर्द्धं जुहोति ।

---

(१) लाजहोममन्त्रार्थ –कन्याः पूर्वाः प्रथममर्यमणं सूर्यं देव कान्तम् अग्निमग्निस्वरूपम् वरलाभाय अयक्षत अयजन् । तदिदं छान्दसं रूपम् । स चार्यमा देवः ताभिरिष्टो यतोऽतो नोऽस्मान् इदानीं परिणीताः कन्याः इतः पितृकुलात् प्रमुञ्चतु प्रमोचयतु, मा पतेः—पत्युः कुलात् सहचरितत्वाद्वा मा प्रमोचयतु । यद्वा वरो ब्रूते कन्याः यम् अर्यमणम् अग्निरूपेणायजन् सोऽर्यमा देवः पतेः पत्युः मत्तः सकाशात् इमां नो प्रमुञ्चतु मा प्रमोचयतु, इतः अस्याः कन्यायाः सकाशात् मा मां नो प्रमुञ्चतु । अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्यैव वरपाठिता पठति ॥ १ ॥

(२) इयं नारी वधूः उप-पत्युः समीपे ब्रूते लाजान् भृष्टान् व्रीहीन् आवपन्तिका अग्नौ विभागशः प्रक्षिपन्ती । स्वार्थे कः । किं ब्रूते, तदाह—मम पतिः आयुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु, मम ज्ञातयः एधन्तां वर्धन्तामिति ॥ २ ॥

(१)ॐइमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव। मम तुभ्य च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियꣳस्वाहा- ॐइदमग्नये न मम इति सर्वानञ्जलिस्थलाजान् जुहोति।

अथ वरो वध्वाः साङ्गुष्ठं दक्षिणं हस्तमुत्तानं गृह्णाति। (गृभ्णामीत्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां याज्ञवल्क्यभरद्वाजायर्नेण· प्रजापतय ऋषयः त्रिष्टुबुष्णिगनुष्टुब्यजूंषि च्छन्दांसि भगार्यम· सवितृपुरन्ध्यो देवताः वधूपाणिग्रहणे विनियोगः)

(२)ॐगृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽऽसः। भगो ऽअर्यमा सविता पुर· न्धिर्मह्यन्त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः॥ १॥

(३)ॐ अमोऽहमस्मि सा त्वꣳ सा त्वमस्यमो·

---

(१) किं च हे पते इमान् लाजानग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि तव समृद्धिकरणं समृद्धिहेतवे। अतो मम कन्यायाः तुभ्य च तव च भर्तुः (मलोपश्छान्दसः) संवननं वशीकरणम् अन्योन्यमनुरागः तदयमग्निः अर्यमा अनुमन्यताम् अनुमोदनं कुरुताम्, इयं च स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम्॥ ३॥

(२) पाणिग्रहणमन्त्रार्थः—हे कन्ये ते तव हस्तं करं गृभ्णामि गृह्णामि। हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भत्वम्। यथा येन गृहीतहस्तेन मया पत्या भर्त्रा सह जरदष्टिः जरच्छरीरा वहुवर्षायुष्मती आसः। भव· सि इत्यर्थे निपातोऽयम्। हस्तमेव तावत्कुतः, तत्राह—भगादयश्च· यो देवाः पुरन्धिर्लक्ष्मीश्च त्वा त्वां मह्यम् अदुः दत्तवन्तः। यद्वा पुर· न्धिः-पुरन्धिम्। द्वितीयार्थे प्रथमा। श्रेष्ठां सुरूपवतीं वा। तथाच श्रुतिः, पुरन्धिर्योषेति, योषित्येव रूपं दधातीति च॥ किमर्थम्, गा· र्हपत्याय—गृहस्वामिनीत्वाय, आविगार्हपत्यं सेवितुं वा। किञ्च सौभगत्वाय सुभगानां समूहः सौभगं तस्य भावः सौभगत्वं तस्मै त· दर्थं निरतिशयानन्दाप्तये इत्यर्थः॥ १॥

(३) हे कन्ये यथा अमो विष्णुरहमस्मि। अमति सर्वत्र ग· च्छति सर्वं जानातीति वा न मिनोति हिनस्तीति वा अमः। तथा सौति सुवति सूते सा विश्वमिति सा लक्ष्मीः त्वमसि। किंच देवी

ऽअहम्। सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥२॥

(१)तावेव विवहावहै सह रेतो दधावहै। प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्दावहै बहून् ॥ ३ ॥

(२)ते सन्तु जरदष्टयः सं प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम् ॥ ४ ॥ इति।

असवर्णायां हस्तम् इत्यस्य स्थाने शरम् इत्याद्यूहः। अथैनामश्मानमारोहयति। अग्नेरुत्तरतः स्थितेऽश्मनि वरो वध्वाः दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण स्थापयेत्। (आरोहेमेमित्यस्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो वधूर्देवता अश्मारोहणे विनियोगः)।

(३) ॐ आरोहेममश्मानमश्मेव त्वꣳ स्थिरा भव।

त्रयीरूपा त्वमसि, अमो देवत्रयरूपोऽहमस्मि। किञ्च अहं सामास्मि त्वम् ऋगसि। अहं द्यौरस्मि त्वं पृथिव्यसि ॥ २ ॥

(१) तावेव आवां विवहावहै विवाहं करवावहै. सह—संयुक्तौ भूत्वा रेतः पुत्रदेहरूपं दधावहै धारयाव, ततः प्रजां स्त्रीरूपां सन्ततिं प्रजनयावहै उत्पादयाव, पुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् बहून् विन्दावहै लभावहै ॥ ३ ॥

(२) ते च पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः सन्तु। आवामपि संप्रियौ सम्यक् प्रीतौ परस्परं प्रेमशालिनौ, रोचिष्णू सुदीप्तौ शोभमानौ वा, सुमनस्यमानौ शोभनमनोवृत्तिं कुर्वाणौ—सुमनसो भावः सौमनस्यं तत्कुर्वाणावित्यर्थः। सन्निवतिक्रियां विपरिणमय्य असाव इति योज्यम्। इन्द्रियपाटवमाशास्ते—वयं च पुत्रादिसहिताः शतं शरदः वत्सरान् पश्येम रूपग्रहणसमर्थाः स्याम, तथा शतं शरदो जीवेम निरुपद्रवं प्राणान् धारयाम, तथैव शतं शरदः शृणुयाम निर्दुष्टं शब्दग्रहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियं भवत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) अश्मारोहणमन्त्रार्थः—हे कन्ये इमं पुरोवर्तिनमश्मानं प्रस्तरमारोह आक्राम अधितिष्ठेति यावत्। आरोहणेन संस्कृता त्वम् अश्मेव पाषाणवत् स्थिरा दृढा भव। किञ्च मभि अधिकृत्य आक्रम्य

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधराधस्व पृतनायतः-इति ताम-श्मन्यारोप्य तस्याः शिरसि हस्तं नीत्वा वरो गाथां गायति। (सरस्वति प्रेदमिति विश्वावसुऋषिरनुष्टुप्छन्दः। सरस्वती देवता गाथागाने विनियोगः)

(१) ॐसरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति। यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः ॥ १ ॥

(२) यस्यां भूत ँ समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत्। तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः॥२॥ इति

अथ वधूवरौ प्रदक्षिणमग्निं परिक्रामतः। वर एव मन्त्रं पठेत्। (तुभ्यमग्र इत्याथर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता परिक्रमणे विनियोगः)।

ॐतुभ्यमग्रे पर्य्यवहन्त्सूर्यां वहतु ना सह।

तिष्ठ। कान्, तत्राह—पृतनां समाममिच्छन्ति पृतन्यन्ति त एव पृतन्यन्तः तान् पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः। किञ्च पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्त इति पृतनायन्तः तान् पृतनायतः मम अधराधीनान् कृत्वा बाधस्व भग्नोद्यमान् कुरु॥

(१) गाथागानमन्त्रार्थः-हे सरस्वति वाग्देवते, सुभगे कल्याणि वाजिनीवति—वाजः अन्नं तदस्ति अस्यामिति वाजिनी अन्नशाला, यद्वा वाजाः पक्षाः सन्ति यस्या इति वाजिनी हंसी तद्वती वाजिनीवती हे वाजिनीवति, इदं युग्मं कर्म च प्राव प्रकृष्टतया अव रक्ष। त्वा त्वाम् अस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेर्वा प्रजायां प्रकृष्टां जनयित्रीमाहुः। किंभूताम्, अग्रतः-प्रथमाम्॥ १॥

(२) तदेव प्रपञ्चयति, यस्यां प्रकृतिरूपायां त्वयि इदं सर्वं विश्वं, तथा भूतं पृथिव्यादि सर्वं जगत्—अस्तं गच्छत् भाति। प्रलये लीनमित्यर्थः। पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सकाशात् समभवत् जातं तस्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनीं तां गाथां गुणप्रभावस्तुतिप्रकाशिकाम् अद्य गास्यामि, या श्रुता सती स्त्रीणामुत्तमं श्रेष्ठं यशः कीर्तिं ददाति॥ २॥

(३) परिक्रमणमन्त्रार्थः—हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थमेव सोमादयः अग्रे पूर्वं जन्मदिनादारभ्य पर्यवहन् परिगृहीतवन्तः अतः सूर्याम् सूर्यः

पुनः पतिभ्यो जायां दाऽग्ने प्रजया सह—इति पठन् वधूमग्रतः कृत्वा परिक्रमेत् । ('अग्रे तु शुभदा पत्नी माङ्गल्ये सर्वकर्मणि' इति सं. मा. कारिकावचनात्)। एवं पुनर्वारद्वयं लाजहोमपाणिग्रहणाश्मारोहणगाथागानपरिक्रमणानि कुर्यात् । तृतीयपरिक्रमणानन्तरं कुमार्या भ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वान् लाजान् कुमार्यञ्जलौ ददाति । सा च तिष्ठन्ती जुहोति (भगायेति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः भगो देवता लाजहोमे विनियोगः) ॐ भगाय स्वाहा—ॐ इदं भगाय न मम इति वरः । ततः समाचारात्तूष्णीं (१) चतुर्थं परिक्रमणं कृत्वा यथा-

---

सम्बन्धिनीं भार्यामिमां पतिभ्यः सोमादिभ्यो भवान् ददातु । किंभूतः, ना पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । ऊढ्वा तां जायां जायात्वेन पुनः पश्चात् स्वभोगानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह मह्यं दाः देहि । सन्धिरार्षः ॥

(१) समाचारात् क्रियमाणे चतुर्थपरिक्रमणे वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम् । अग्नेरिव मण्डपस्थानां ब्रह्मादीनामपि पूज्यबुद्ध्या प्रदक्षिणीकरणस्य 'मृदं गां दैवतं विप्रम्' इति मनुवचनसिद्धत्वात् ।

दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमो मृत्युश्च तिष्ठतः ।
तयोः संरक्षणार्थाय ब्रह्मा तिष्ठति याज्ञतः ॥

इत्यादिवचनैः "अथ परिक्रामतः" इतिविधियोधितेषु त्रिषु परिक्रमणेषु ब्रह्माग्न्योरन्तरागमनेऽपि चतुर्थे नान्तरा गमनम् । इतरथावृत्त्यैव पूर्वावृत्तिसाजात्यनियमसत्त्वात् । इतरथावृत्तिस्तु नात्र । तत्कारणस्य बहिरङ्गव्यवधानस्याभावात् । "आवृत्तिस्तु प्रदक्षिणम्" इतिसूत्रानन्तरमनुल्लिख्य 'गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात्' इतिव्यवधाननिषेधकसूत्रानन्तरं "विवृत्यावृत्य वा इतरथावृत्तिः" इतिसूत्रणात् इतरथावृत्तेर्व्यवायकारणकत्वावधारणात् । कात्यायनो हि गार्हपत्याहवनीययोर्व्यवधानं निषिध्य प्रदक्षिणीकरणादौ व्यवायावश्यंभावं मन्यमानो व्यवायकरणदोषपरिजिहीर्षया विवृत्येति इतरथाऽऽवृत्तिं विदधाति । ततश्च प्रकृते वधूवरयोः स्वामित्वेनान्तरङ्गत्वात् ब्रह्मणश्च ऋत्विक्त्वेन बहिरङ्गत्वात् वधूवरयोस्तदन्तरा गमने बहिरङ्गव्यवायाभावान्नेतरथाऽऽवृत्तिः । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावश्च 'हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजां

स्थानमागत्योपविश्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः ॐप्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा हुत्वा एनां वधूमुदीचीं सप्त पदानि प्रक्रमयति । तद्यथा—(एकमिषे इत्यादीनां सप्तानां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता सप्तपदीप्रक्रमणे विनियोगः)

(१)[1]ॐएकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु इति वरेणोक्ते वधूरेकं दक्षिणपदमुदग् ददाति वामन्त्वनन्तरं निरर्थकमेव दद्यात् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । ॐद्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु इति द्वितीयम् । ॐत्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु इति तृतीयम् । ॐचत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु इति चतुर्थम् । ॐ पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इति पञ्चमम् । ॐषड्ऋतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इति षष्ठम् । ॐसखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयतु—इति सप्तमम् । इतिरीत्या वर एकैकं मन्त्रमुच्चार्य सप्त पदानि दापयति उत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथाचारात् शुक्लश्वेताः सुपुष्टाः घृताक्ताः सप्त वर्त्तिकाः मण्डलस्य तण्डुलमध्ये संस्थाप्य तन्मध्यादेकैकां वर्त्तिकामुत्तरतः संस्था-

पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गम्' इति परिभाषायां कात्यायनेन प्रतिपादितः । एवं च चतुर्थपरिक्रमणाभिप्रायेण 'परिक्रमणं कुर्वन्तौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम्' इति हरिहरोक्तिः साधीयस्येवेति नात्र तत्खण्डनेऽभिनिवेष्टव्यमिति दिक् । सूत्रव्याख्यायां 'ब्रह्माग्न्योर्मध्ये गच्छेतामित्येव युक्तम्' इत्युल्लेखस्तु परिक्रमणत्रयाभिप्रायकः इति बोध्यम् ।

(१) सप्तपदीमन्त्रार्थः—हे कन्ये एकं प्रथमं पदम् इषे अन्नाय विष्णुस्त्वा नयतु । ऊर्जे बलाय द्वे पदे द्वितीयं पदं विष्णुस्त्वा नयतु । एवमुत्तरत्र सर्वत्र योज्यम् । रायस्पोषाय धनपुष्ट्यै, मायः सुखं तस्य भव उत्पत्तिः तदर्थे, पशुभ्यः पश्वादिभ्यः तत्तत्सुखाय, ऋतुभ्यः ऋतुजन्यार्थभोगार्थे, सखे इहामुत्र च मित्र सा त्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रदयाता भव, मामनुव्रता अनुवर्तिनी च भव ॥

प्य वधूस्तदुपरि दक्षिणपादं धृत्वैभिरेव मन्त्रैः पदवर्तिका निर्वा-प्य सप्तमीं ष्वक्रान्तीमेव स्थापयेत्। अथ वरः यथास्थानमागत्य निष्क्रमणप्रभृति सुरक्षितात् दक्षिणतो वाग्यतस्थितद्विजस्कन्ध-स्थितात् उदककुम्भादुदकमादाय दर्भपिञ्जूलेन दूर्वागुच्छया आम्रपल्लवेन वा वधूमूर्द्धन्यभिषिञ्चति। (आपः शिवा इति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः आपो देवताः वधूमूर्द्धाभिषेचने विनियोगः)

(१)ॐ आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्तत-मास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्-इति। पुनः (ॐ आपोहिष्ठेति त्र्यृचस्य सिन्धुद्वीपऋषिर्गायत्रीछन्द आपो देवताः वधूमूर्द्धाभि-षेके विनियोगः)।

ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता नऽऊर्ज्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः ॥२॥ तस्माऽअरङ्ग-माम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः ॥३॥ इति त्र्यृचेनाभिषिञ्चेत्। अथ दिवाविवाहे सूर्यमुदीक्षस्वेति वरेण प्रेषिता वधूः सूर्यमुदीक्षते। (तच्चक्षुरिति दध्यङ् आ-थर्वण ऋषिः (२) ब्राह्मी त्रिष्टुप् (पुरउष्णिक्) छन्दः सूर्यो देवता सूर्योदीक्षणे विनियोगः)

(३)ॐ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येम

---

(१) अभिषेकमन्त्रार्थः-या आपः शिवाः कल्याणहेतवः शिवत-माः(अतिशयाभ्युदयकारिण्यः शान्ताः सुखकर्त्र्यः शान्ततमाः परमान-न्ददाऽयः ता आपः ते तव भेषजमारोग्यं कृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥

(२) तच्चक्षुरिति ब्राह्मी त्रिष्टुप् सौरीत्येव युक्तः पाठः न तु पुरउष्णिगिति, तल्लक्षणाभावादिति सर्वानुक्रमभाष्ये स्पष्टम् ॥

(३) म. ३६ मं. २४—तत् प्रसिद्धं चक्षुः जगतां नेत्रभूतम् आदि-त्यरूपं पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति। कीदृशं तत्,

शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्—इति मन्त्रेण। अथ वरो वध्वाः दक्षिणांसस्योपरि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते। (मम व्रते त इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता वधूहृदयालम्भने विनियोगः)

(१) ॐ मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं तेऽअस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्-इतिमन्त्रेण। अथ वरो वधूमभिमन्त्रयते। (सुमङ्गलीरिति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता वध्वभिमन्त्रणे विनियोगः)

(२) ॐ सुमङ्गलीरियं वधूरिमाꣳ समेत पश्यत।

देवहितं देवैर्हितं स्थापितं शुक्रं शुक्लं पापासंस्पृष्टम्, तस्य प्रसादात् शतं शरदो वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तमव्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम। प्रार्थनायां लिङ्। शतं शरदो जीवेम अपराधीनजीवना भवेम शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम। शतं शरदोऽदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम। शताच्छरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च [illegible] कालं पश्येमेत्यादि योज्यम्।

(१) मन्त्रार्थः—हे कन्ये इत्यध्याहारः। मम व्रते शास्त्रविहितेः [illegible] धर्माद्दौ ते तव हृदयं मनः दधामि स्थापयामि। किञ्च मम चित्तम् मम चित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु। त्वं च मम वाचं वचनम् [illegible] मना अव्यभिचारिमनोवृत्तिः जुषस्व हर्षचित्तादरेण कुरुष्व। [illegible] त्वां स एव प्रजापतिः मह्यं मदर्थं मां प्रसादयितुं नियुनक्तु नियोजयः

(२) मन्त्रार्थः—हे विवाहदेवताः इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलरूपा (विसर्गश्छान्दसः) अत इमां कन्यां समेत संगच्छ संगत्य च इमां पश्यत मङ्गलदृष्ट्या विलोकयत। किञ्च अस्यै कन्यायै सौभाग्यं दत्त्वा अस्तं गृहं याथ यात, न विपरेत—न विरुद्धमुखतया परेत, न अपगच्छत। पुनरपि मङ्गलमाशास्य पुनरागमनाय व्रजतेत्यर्थः। यद्वा यदस्तं याथ तर्हि न विपरेतेति। अस्तं गृहा इति श्रुतेः

सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेत न-इति मन्त्रेण । वधूं पश्यन् मन्त्रं पठति । अत्रान्तरे "उत्तरतऽआयतना हि स्त्री" (श. ब्रा. कां. ८ अ. ४ ब्रा. ४ कं ११) इति श्रुतिलिङ्गानुमितात् शिष्टाचारात् वरस्य वामभागे वधूमुपवेशयन्ति तस्याः सीमन्ते वरेण सिन्दूरमपि दापयन्ति वृद्धाः । साऽपि वरस्याऽऽश्लं प्रतिगृह्य तं यथास्थानं दक्षिणभागे निवेशयति । अथाग्नेः प्रागुदग्वा पूर्वकल्पिते अनुगुप्ते (सर्वतः परिवृते) आगारे (गृहे) उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे आनडुहे चर्म्मणि आस्तीर्णे रक्तवस्त्रखण्डे वा कश्चन दृढपुरुषो, दृढो वर एव वा वधूमुत्थाप्योपवेशयति–(इह गाव इति प्रजापतिऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता वधूपवेशने विनियोगः)

(१)ॐइह गावो निषीदन्त्विहाश्वा ऽइह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ ऽइह पूषा निषीदतु—इति मन्त्रेण । ततो वरस्तस्मात्स्थानादागत्य तां वधूं यथास्थानमुपवेश्य स्वयं चोपविश्य ग्रामवचनं कुर्यात् । ग्रामेति स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः कथ्यन्ते । ततो वधूहस्तेन वरस्य पादप्रक्षालनम् , वरवध्वोः परस्परं तिलकाक्षतारोपणं, दधिगुडप्राशनं, परस्परोच्छिष्टप्राशनं च यथादेशकुलाचारं भवति । तस्माद्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतिवचनम् ॥ अत्रैकपादप्रक्षालनं कृत्वा द्वितीयपादप्रक्षालनं वरात् सुवर्णादिद्रव्यं गृहीत्वा वधूः करोतीति पर्वतीयसमाचारः । ततः हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा—इदमग्नये स्विष्टकृते न मम इति स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवं प्राश्याचम्य वाऽऽचम्य सजलप-

(१) मन्त्रार्थः—इह कन्यानिवेशने गावः अश्वाः पुरुषाश्च निषीदन्तु वसन्तु । इहपदावृत्तिः कर्तृभेदापेक्षया । किञ्च उ—पवार्थे इहैव सहस्रं गावो दक्षिणा यस्य स यज्ञः पूषा पुष्टिकरो निषीदतु । पूषा वै सहस्रदक्षिण आसेति श्रुतेः ॥

विप्राभ्यां कुशपार्जनं कृत्वा पवित्रप्रतिपत्तिमग्नौ स्वाहेति कृत्वा अग्नेः पश्चिमतः प्रणीताविमोकं कुर्यात् । ततः ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । अद्येत्यादि सं० अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं विवाहहोमकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं साद्गुण्यार्थं च इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे । ॐअकन्कर्म्म कर्म्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सचाभुवा:—इति मन्त्रपाठः ॥ पूर्णाहुतिस्तु नात्र ।

विवाहे व्रतबन्धे च शालायां चौलकर्मणि ।
गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत् ॥

इति गोभिलगृह्यभाष्ये गर्भाधानप्रकरणे वचनात् । अत्रैव स्वाचार्याय वरं ददाति । गौर्ब्राह्मणस्य वरः,ग्रामो राजन्यस्य, अश्वो वैश्यस्य । तत्तद्वराभावे विभवानुसारेण सुवर्णादिद्रव्यं दद्यात् । तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं विवाहहोमकर्मणः साद्गुण्यार्थं सम्पूर्णफलप्राप्त्यर्थं च इमां गां रुद्रदैवताम् इदं गोप्रत्याम्नायीभूतं सुवर्णादिद्रव्यं वा वरत्वेन आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे । इति सं० यज्ञसाधनभूता या इत्यादिमन्त्रेण आचार्याय गां तन्निष्क्रयभूतं सुवर्णादिकं वा समर्प्य भूयसीं सङ्कल्पयेत् । अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं विवाहकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो दीनाऽनाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये ॐतत्सत् इति सङ्कल्प्य भूयसीं विसृज्य त्र्यायुषाणि कृत्वा (प्र. भा. पृ. १८०) घृते छायां दृष्ट्वा अभिषेकतिलककरणरक्षासूत्रबन्धनमन्त्रपाठादिकं कारयेत् । चतुर्थीकर्म्महोमार्थमग्नेर्धारणीयत्वान्नात्र विसर्जनम् । अथ दिवा चेद्विवाहस्तदाऽस्तमिते ऽर्के, रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानन्तरं वधूं वरो ध्रुवं दर्शयति । अमुकि ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूर्ध्रुवं मन्त्रेण प्रेक्षते

(ध्रुवमसीति प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो ध्रुवो देवता ध्रुवोदीक्षणे विनियोगः)

(१) ॐध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये (पोष्या) मयि । मह्यं त्वाऽदाद् बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतम्—इति वरोच्चारितेन मन्त्रेण सह वधूः पश्येत् । सा यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येव ब्रूयात् ।

अथ वरवध्वोस्त्रिरात्रनियमाः । अक्षारालवणाशिनौ स्याताम्, अधः शयीयाताम्, संवत्सरं द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा न मिथुनीभावमुपेयाताम् इति ।

इति विवाहहोमप्रयोगः ॥

ततः पञ्चघोषपूर्वकं विवाहमण्डपादभ्यन्तरं गत्वा वक्ष्यमाणरीत्या द्वारमातॄः सम्पूज्य प्रविश्य जीवमातृपूजनं कुर्यात् । स्वासन उपविश्याचम्य अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य अद्येहेत्यादि सं० अमुकशर्मा सवधूकोऽहं विवाहकर्मण उत्तराङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयप्राप्तये पट्टलिखितानां कल्याण्यादिजीवमातॄणां पूजनं करिष्ये इति सं० एतन्ते इत्यादि ॐभूर्भुवः स्वः कल्याण्यादिजीवमातर इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्र० ।

ध्यानम्—

कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा ।

---

(१) मन्त्रार्थः—हे वधु त्वं ध्रुवं ध्रुवा शाश्वती असि भवसि । यतः त्वा त्वां ध्रुवं तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि (अन्तर्भूतो णिज् ज्ञेयः) अतः त्वमपि मयि ध्रुवा शाश्वती पोष्या इ इति च्छेदः इ—चार्थे मत्प्रजापोष्ट्री च मयि भव । एतदर्थमेव बृहस्पतिर्ब्रह्मा त्वा त्वां मह्यमदात् दत्तवान् । अतो मया पत्या भर्त्रा सह प्रजावती पुत्रपौत्रादियुक्ता शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥

जया च विजया चैव सप्तैता जीवमातरः ॥

इति ध्यात्वा नाममन्त्रैः पूजनम् ॐकल्याण्यै नमः ॐमङ्गलायै नमः ॐभद्रायै नमः ॐपुण्यायै नमः ॐपुण्यमुख्यै नमः ॐजयायै नमः ॐविजयायै नमः इति मन्त्रैः पाद्यादि नैवेद्यान्तं संपूज्य नाममन्त्रेण जपं विधाय 'ॐवसोः पवित्रमसि०' इति वसोर्धाराः पातयित्वा नीराजनं विधाय पुष्पाञ्जलिं दद्यात्—

ॐब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहेश्वरी लीलया
कौमारी रिपुदर्पनाशनकरा चक्रायुधा वैष्णवी।
वाराही घनघोरघर्घरमुखी ऐन्द्री च वज्रायुधा
चामुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥

इति पुष्पाञ्जलिः । अथ दक्षिणासङ्कल्पः—अद्येत्यादि सं० अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं विवाहकर्म्मणि उत्तराङ्गत्वेन कृतस्य जीवमातृपूजनकर्म्मणः साङ्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत्। दक्षिणां दत्त्वा समर्पये इति मन्त्रपाठः॥ ततः श्वश्र्वादिभिः सुवासिनीभिर्महानीराजनपूर्वकं कृतपिष्टातकादितिलकौ वधूवरौ दध्यादिकं प्राश्य करौ मुखं च प्रक्षाल्य आचम्याञ्चलग्रन्थिवस्त्रं स्ववध्वा एव समीपे निधाय धौतमुष्णीषं धौते वाससी च परिधाय स्वपक्षीयैः पुरुषैः सह श्वशुरगृहे बहुविधमोदनादि भक्ष्यं भुक्त्वा रात्रौ यथासुखं शयीत । ततः प्रभाते नित्यकर्म्म समाप्य द्वारपूजायां प्रथमवरणलब्धं कुण्डिकादार्वपीठादि वस्तु आप्तपुरुषद्वारा स्वगृहं प्रति सम्प्रेष्य मुकुटादि परिधाय सवधूको वरः श्वश्रूश्वशुरयोः पादावभिवन्द्य तन्निर्दिष्टानन्यांश्चाभिवन्द्य वध्वा देहलीपूजां कारयित्वा सोत्साहो गणेशादिदेवतानामान्युच्चरन् बहिरागत्य वधूं श्वशुरपुरुषद्वाराशिबिकादियानमारोप्य अग्रतः कृत्वा स्वयमपि यानान्तरमारुह्य श्वशुरादिदत्तं सर्वं यौतकजातं निजाप्तपुरुषायत्तं विधाय मङ्ग-

तूर्य्यघोषपुरस्सरम् अन्यैर्जन्यमनुजैः सह स्वगृहं प्रत्यागच्छेत् ।

अथ कन्यापिता 'यान्तु देवगणाः सर्वे०' इति स्थापितदेवता विसृज्य दीपविसर्जनं च कृत्वा तिलपात्रदानं कृत्वा अच्छिद्रविधानमाचरेत् । तद्यथा नित्यकर्मान्ते सुलिप्तायां भूमौ तिलपात्रसामग्रीं सम्भाय स्वासने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्याचम्य इष्टदेवाय पुष्पाञ्जलिं समर्प्य सामान्यार्घं संस्थाप्य सूर्यायार्घ्यन्दत्वा विशेषार्घं संस्थाप्य तेन जलेनात्मानं तिलपात्रसामग्रीं च सम्प्रोक्ष्य ॐ हिरण्यगर्भेत्यादिना तिलसुवर्णसहितं ताम्रपात्रं गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य पवित्रपाणिः सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐविष्णुः ३ अद्येहेत्यादि सं० अमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं यथाशक्ति कृतस्य कन्यादानकर्मणः साङ्गतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये ससुवर्णमिदं तिलपात्रं ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सन्न मम । ब्राह्मणम् अर्घादिभिः सम्पूज्य दद्यात् । दानवाक्यम्—

तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्वकामफलप्रदाः ।
शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥
तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः ।
विष्णोः प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छथ ॥

विप्रश्च ॐस्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य ॐकोदादित्यादिकामस्तुतिं पठेदिति ॥ अथाच्छिद्रविधिः पराशरस्मृत्युक्तः । तत्र सङ्कल्पः—ॐविष्णुः ३ अद्येहेत्यादि सं० सपत्नीकोऽहं कन्यादानाङ्गव्रतोपवासकर्मणि अच्छिद्रतासिद्धये न्यूनातिरिक्तपरिहारार्थम् अच्छिद्रविधानमाचरिष्यामि । श्रीविष्णुपादोदकं सतुलसीदलम् अर्घस्थितं करयोः कृत्वा प्रार्थयेत् । तत्र मन्त्राः—

ॐव्रतानां व्रतराजेदं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।

व्रतच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥
सर्व्वं भवतु मेऽच्छिद्रं ब्राह्मणा भवतां गिरा ।
ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥
सर्वदेवमयो विप्रो न तद्वचनमन्यथा ।
उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥
विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्पूर्णं भवति ध्रुवम् ।
अशक्त्यञ्जनपानेषु शय्यायां ताम्रभाजने ॥
यदि भुक्तमभुक्तं वा स्वप्नान्तरमथापि वा ।
दन्तान्तरविलग्नं वा सम्यतां मधुसूदन ॥
व्यासवाल्मीकिवचनात्पाराशर्यवसिष्ठयोः ।
गर्गगौतमधौम्यात्रिकश्यपाङ्गिरसां तथा ॥
वचनान्नारदादीनां सम्पूर्णं भवतु व्रतम् ।

एतत्कन्यादानाङ्गोपवासव्रतं मया विधिहीनं देशहीनं कालहीनं क्रियाहीनं श्रद्धाहीनं दक्षिणाहीनं यत्कृतं तत्सुकृतमस्तु, यन्न कृतं तच्छ्रीविष्णोः प्रसादाद्ब्राह्मणानां वचनाच्च सर्व्वं परिपूर्णमस्तु । ॐअस्तु परिपूर्णम् इतिब्राह्मणप्रतिवचनं प्रतिगृह्य सतुलसीदकं चरणामृतं पात्रान्तरेण पिबेत् । तत्र मन्त्रौ—

ॐअकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयाम्यहम् ॥
नैमिषाच्च प्रयागाच्च गङ्गासागरसङ्गमात् ।
कुरुक्षेत्राद्दशगुणं शालग्रामशिलोदकम् ॥

इति पीत्वा शेषं शिरसि धारयेत् ।

ॐप्रमादात्कुर्वतां कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

ॐविष्णवे नमः ३ ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

ॐअच्युताय नमः ३ । कृतं कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् ।

विष्ण्वर्पितानि कर्माणि सफलानि भवन्ति हि ।

अनर्पितानि कर्माणि भस्मनीव हुतं हविः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यन्मोक्षसाधनम् ।

विष्णोः समर्पितं सर्वं सात्त्विकं फलदं भवेत् ॥

इति संस्कारभास्करे बृहन्नारदीयात् ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मना वाऽऽनुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।

हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥

ॐकर्मसाक्षिणे श्रीनारायणाय नमः इत्यर्घोदकं देवदक्षिणहस्ते समर्प्य आचम्य शतं यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् सम्भोज्य स्वयमपि भुञ्जीतेति ॥

ततो वरो निजगृहाजिरमागत्य सजलकलशान् स्त्रीबालादीन् द्रव्येण सन्तोष्य यानात्स्वयमवतीर्य्य वधूं चावरोह्य पित्रोः चरणयुगलयोः स्वर्णादिमुद्रा निधायाभिवन्द्य पितृव्यादीन् उपेष्ठांश्चाभिवन्द्य छत्रमुकुटादिधारणो वधूमग्रतः कृत्वा बद्धाञ्जलिः पिष्टातकस्वस्तिकाङ्कितगोधूमशष्कुल्यलंकृतपटाच्छन्नगृहसोपानमधिरुह्य स्पर्शदोषापनोदाय मार्जनं कारयित्वा द्वाराद्बहिरासने समुपविश्य वधूं दक्षिणत उपवेश्याचम्य प्राणानायम्य अर्घं संस्थाप्य द्वारमातॄः पूजयेत् । तत्र तावत् अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं करिष्यमाणगृहप्रवेशकर्म्मणः पूर्वाङ्गत्वेन द्वारमातॄणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य—

कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गलाऽचला ।

पद्मा चैव समाख्याताः सप्तैता द्वारमातरः ॥

ॐकुमार्यै नमः ॐधनदायै नमः ॐनन्दायै नमः ॐवि-पुलायै नमः ॐमङ्गलायै नमः ॐअचलायै नमः ॐपद्मायै नमः इति ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य वसोर्धाराः पातयित्वा तासां यथावत्पूजां विधाय लक्षदानं कुर्यात् ।-अद्येह अमुकशर्म्मा सव-धूकोऽहं मम गृहप्रवेशप्रयाणयात्राकुत्रस्थाने स्थितानामादित्यादिनव-ग्रहाणां मध्ये शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये दुष्टानां दुष्टफलोप-शान्तिपूर्वकशुभफलप्राप्त्यर्थम् इदं सुवर्णादिद्रव्यं ज्योतिर्विदे पुरोहिताय वा। ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत्र मम इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्वा अन्येभ्यश्च दक्षिणां दत्वा स्वस्तिवाचन (शान्ति-पाठ)पूर्वकं गृहं प्रविश्य वधूं स्वासने स्वदक्षिणतः समुपवेश्य स्वयञ्च समुपविश्य गणेशादिभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य अर्घं स-म्पाद्य ततः कुशतिलयवजलान्यादाय प्राङ्मुख उदङ्मुखो ॥ अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं गृहप्रवेशकर्म्मणि उत्तराङ्गत्वेन उत्तरोत्तराभ्युदयप्राप्तये पट्टलिखितगणपतिसहितकल्याण्यादिस-प्तजीवमातॄणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य "ॐएतन्ते" इति प्रतिष्ठाप्य ध्यानं—

> कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा ।
> जया च विजया चैव सप्तैता जीवमातरः ॥

इति ध्यात्वा ॐकल्याण्यै नमः इत्यादिनाममन्त्रैरावाहनादि नीराजनान्तं सम्पूज्य गुडसर्पिषा वसोर्धाराः पातयित्वा ताः स-म्पूज्य ब्रह्माणीत्यादिना सम्प्रार्थ्य दक्षिणासङ्कल्पं कुर्यात्—अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं गृहप्रवेशकर्म्मणि उत्तराङ्गत्वेन कुड्या-दिलिखितगणपतिसहितकल्याण्यादिसप्तजीवमातृपूजनकर्म्मणः साङ्गतासिद्ध्यै साद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्याय दास्ये इति सङ्कल्प्य आचार्यं सम्पूज्य दक्षिणां दत्वा अन्येभ्यो भूयसीं च दत्वा आशिषं प्रतिगृह्णीयात् । तत्र वरमात्राद्याः सुवासि-

भ्यो वधूवरयोः नेदिष्ठानां बान्धवानां च महानीराजनपूर्वकं तिलकादि कुर्युः। ततोऽभिषेकमन्त्रपाठाज्यच्छायादर्शनादिकं कुर्यात्। ततो वधूवरौ सुहृद्गृहादिगमनं कुर्याताम्। ततो वरपिता सुवासिनीभ्यः स्वेष्टेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो वादकादिभ्यश्च यथारुचि यथाशक्ति पारितोषिकं द्रव्यवस्त्रभोजनादि दद्यात्।

इति वधूप्रवेशाद्युत्तराङ्गसहितो विवाहहोमप्रयोगः॥

अथ चतुर्थीकर्म्मप्रयोगः।

वरपिता विवाहचतुर्थदिवसे अपरात्रेऽरुणोदयतः प्राक् उद्वर्त्तनपूर्वकं वधूवरौ स्नापयित्वाऽलङ्कृतस्य वरस्य दक्षिणतोऽलंकृतां वधूं बध्वा उत्तरतो वरमुपवेशयेत्। अथ वरस्त्रिराचम्य अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य गणेशपूजनं कुर्यात्। तत्र सङ्कल्पः— अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं करिष्यमाणविवाहाङ्गचतुर्थीकर्मा ख्यकर्म्मणि निर्विघ्नतया कार्य्यसिद्ध्यै श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति। यथाविधि गणेशं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्। अद्येह अमुकोऽहं ममास्या बध्वाः सौभाग्यप्रसुक्तिदोषपरिहृत्यै विवाहाङ्गचतुर्थीकर्म्म करिष्ये। (१)तत्रादौ समाचारात् पूर्वाङ्गदिवसे स्थापितानां गणपतिसहितगौर्य्यादिषोडशमातॄणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि मातृः सम्पूज्य वसोर्धाराः पातयित्वा समाचारादेव कृतस्नानसन्ध्यावन्दनब्राह्मणद्वारा पुण्याहं च वाचयित्वा गृहाभ्यन्तरतो होमवेदीं सम्पाद्य तत्र पञ्चभूसंस्कारपूर्व्वकं विवाहाग्निं संस्थाप्य वेद्या ईशाने कलशे ग्रहानावाह्य सम्पूज्य च विवाहहोमसमये वृतस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वेऽन्यस्य ब्रह्मणो वरणं कुर्य्यात्। अद्येह अमुकशर्म्माऽहं करिष्यमाण-

(१) विवाहाग्नेर्नाशे तत्रादौ अनादिष्टप्रायश्चित्तं च करिष्ये इत्यपि सङ्कल्पनीयम्।

चतुर्थीकर्म्माङ्गहोमकर्म्मणि कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म्म कर्तुं ब्रह्मणः पूजनपूर्व्वकं वरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्रह्मजज्ञानमिति गन्धादिभिः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यैः करिष्यमाणचतुर्थीकर्म्माङ्गहोमकर्म्मणि कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकर्म्मकरणाय त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः। ततः स्थापिताग्नेः पश्चादुपविश्य दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य यथा चतुर्मुख इति प्रार्थ्य प्रणीतास्थानादुत्तरतस्ताम्राद्युदपात्रम् न्यादिप्रधानाहुतिसंस्रवधारणार्थं प्रतिष्ठाप्य प्रणीतास्थापनचर्व्वाज्याधिश्रयणादि पर्युक्षणान्तं कुशकण्डिकोक्तरीत्या विधाय आघारादिसंस्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निधाय देवताभिध्यानं कुर्यात् । अथेह वध्वाः सोमाद्युपभुक्तिदोषपरिहारार्थं चतुर्थीकर्म्मणा यक्ष्ये । तत्र (१) प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं, व्वायुं, सूर्य्यं, चन्द्रं, गन्धर्वं च आज्येन—प्रजापतिं चरुणा—अग्निं स्विष्टकृतं चर्व्वाज्येन—अग्निं, व्वायुं, सूर्य्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, व्वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्; व्वरुणं, प्रजापतिं चाज्येनाऽहं यक्ष्ये। "ॐएतन्ते" इति (चतुर्थ्यां तु शिखी नामेतिवचनात्) ॐ भूर्भुवः स्वः शिखिनामाग्ने इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति शिखिनामाग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐ सर्वतः पाणिपाद इति, ॐ चत्वारिशृङ्गा इति, ॐ शिखिनामाग्नये नम इति नाममन्त्रेण च ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा ब्रह्मणाऽन्वारब्धो आघारादि जुहुयात्(२)।

---

(१) अनादिष्टप्रायश्चित्तानुष्ठाने करिष्यमाणे अग्निं, व्वायुं, सूर्यं, प्रजापतिम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, व्वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणम्, इत्यभिध्याय प्रजापतिम् इत्याद्यभिध्येयम् ।

(२) अनादिष्टप्रायश्चित्तानुष्ठानकल्पे पूर्वं तदनुष्ठाय अनन्तरमन्वा-

ॐप्रजापतये स्वाहा–इदं प्रजापतये न मम इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा, ॐइन्द्राय स्वाहा–इदमिन्द्राय न मम। ॐअग्नये स्वाहा–इदमग्नये न मम। ॐसोमाय स्वाहा–इद१ँ सोमाय न मम। अन्वारम्भं त्यक्त्वा आज्येन प्रधानहोमः। (अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादीनां पञ्चानां मन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवताः चतुर्थीकर्माङ्गाज्यहोमे विनियोगः)।

(१)ॐअग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम ऽउपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा–इदमग्नये न मम इति हुत्वा, उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः १ ॐवायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां

रुद्धो भूत्वाऽऽघारादिहोमं कुर्यात्। तथाहि–व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐभूः स्वाहा–इदमग्नये न मम। ॐभुवः स्वाहा–इदं वायवे न मम। ॐ स्वः स्वाहा–इद१ँसूर्याय न मम। ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा–इदं प्रजापतये न मम–इति चतस्रः, अनुपदमेव निर्देक्ष्यमाणाः (१६७) त्वं नोऽअग्ने इत्याद्याः पञ्च वारुणीराहुतीराज्येन हुत्वा आघाराद्याहुतीर्जुहुयात्। यद्यपि प्रायश्चित्तानुष्ठानं चतुर्थीकर्मप्रयोगात्पूर्वमेवोचितं तथापि 'पशुः समानतन्त्रः स्यादिति बौधायनोऽब्रवीत्' इति बौधायनेन प्रायश्चित्तपशोः अग्नीषोमीयपशुसमानतन्त्रत्वबोधनात् माध्यन्दिनादिभिः सर्वैरपि तत्पक्षस्य स्वीकारात् अत्रापि चतुर्थीकर्महोमसमानतन्त्रत्वेन अनादिष्टविधिरुक्तः। प्रणीताप्रणयनादिपर्युक्षणान्तेतिकर्तव्यतायाः प्रायश्चित्तहोमे हरिहरेण गदाधरेण च राज्ञोऽश्वमेधे इति (कां०१कं०१०) व्याख्याने स्पष्टमभिहितत्वाद्गुचितत्वाच्चात्र तदनुष्ठानात्पूर्वं सोपदिष्टा। आघारयोराज्यभागयोश्च प्रायश्चित्तानुष्ठानेऽनावश्यकत्वाच्च तेषां पूर्वमुल्लेख इति बोध्यम्।

(१) हे अग्ने हे प्रायश्चित्ते सर्वदोषापहर्त्वात्, यतस्त्वं देवानामिन्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिर्दोषापहर्ताऽसि अतः अहं ब्राह्मणो भूत्वा त्वा त्वाम् उपधावामि–कीदृशोऽहं, नाथकामः आशीःकामः (नाथयाच्ञायां) स्वामिकामो वा। उपधावनप्रयोजनमाह येति। अस्यै अस्या वध्वाः या पतिघ्नी तनूरवयवोऽस्ति ताम् अस्यै एतस्या उप-

प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा—इदं वायवे न मम। उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः २ ॐसूर्य्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा-इद॑सूर्य्याय न मम। उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः ३ ॐचन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा—इदं चन्द्राय न मम। उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः ४ ॐगन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा—इदं गन्धर्वाय न मम। उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः ५

इत्याज्येन हुत्वा स्थालीपाकमाज्येनाभिघार्य स्रुवेणादाय मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा जुहोति ॐप्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम। उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः। तत आज्यचरुणी गृहीत्वा ब्रह्मणा अन्वारब्धो महाव्याहृतिहोमात् पूर्वं स्विष्टकृतं जुहुयात्। प्राङ् महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यचेदाज्याद्धविः इति वचनात्। ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा—इदमग्नये स्विष्टकृते न मम। ततो ब्रह्मणाऽन्वारब्ध एव भूराद्यनवाहुतीराज्येन जुहुयात्। (व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषि

र्तुं नाशय। स्वाहा सुहुतमस्तु। समुदायवाचकोऽपि तनूशब्दोऽत्रैकदेशपरः। गोभिः सन्नद्ध इतिवत्। तेन यद्दस्याः पतिनाशकमङ्गलक्षणं तदपाकृत्य स्वङ्गं कुरु इति वाक्यार्थः। एवमुपर्यपि व्याख्येयम् हे वायो पवमान प्रजाघ्नी या तनूः, हे सूर्य पशुघ्नी या तनूः, हे चन्द्र गृहघ्नी या तनूः, हे गन्धर्व यशोघ्नी या तनूः ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम। ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम। ॐ स्वः स्वाहा इदꣳसूर्याय न मम। (त्वन्नोऽअग्ने इत्यस्य वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ॐ त्वन्नो ऽअग्ने व्वरुणस्य व्विद्वान्देवस्य हेडो ऽअवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठो व्वह्नितमः शोशुचानो व्विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम। (सत्वन्न इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)।

ॐ स त्वन्नो ऽअग्ने ऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउषसो व्व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो व्वरुणꣳरराणो व्वीहि मृडीकꣳसुहवो न ऽएधि—स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम। (अयाश्चाग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)।

ॐ अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया ऽअसि। अया नो यज्ञं व्वहास्यया नो धेहि भेषजꣳ स्वाहा–इदमग्नये न मम। (ये ते शतमिति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो व्वरुणः सविता व्विष्णुर्व्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)।

ॐ ये ते शतं व्वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा व्वितता महान्तः। तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत व्विष्णुर्व्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा—इदं व्वरुणाय सवित्रे व्विष्णवे व्विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम। (उदुत्तममिति शुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो व्वरुणो

देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)।

ॐउदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं विमध्यमꣳ श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसोऽअदितये स्याम–स्वाहा–इदं वरुणाय न मम। मनसा ॐप्रजापतये स्वाहा–इदं प्रजापतये न मम। बर्हिर्होमः। ततः संस्रवप्राशनम्। पवित्रयोरग्नौ प्रतिपत्तिः। प्रणीताविमोकः पश्चिमतः। ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्–अद्येह अमुकशर्मा सवधूकोऽहं कृतस्य चतुर्थीकर्माङ्गहोमकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यमहं सम्प्रददे इति सङ्कल्प्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात्। अकर्कर्मेत्याशिषं प्रार्थयेत्।

अथ पूर्वस्थापितादुदपात्रादुदकमादाय वरो वधूमूर्द्धन्यभिषिञ्चति। (या त इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वधूर्देवता अभिषेचने विनियोगः)।

(१)ॐया ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूः। जारघ्नीं तत ऽएनां करोमि। सा जीर्य्य त्वं मया सह अमुकसुन्दरि इत्यनेन मन्त्रेण। अत्रैव वध्वाः आचारात्पत्या स्वनामाद्यवर्णाक्षरान्वितं सुन्दर्यादिपदान्तं द्वितीयं नाम करणीयम्। अथ वरो वधूं हुतशेषं स्थालीपाकं प्राशयति सकृत्। (प्राणैस्त इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दो वधूर्देवता वध्वाः स्थालीपाकप्राशने विनियोगः)।

(२)ॐप्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि मा·

---

(१) असौ इति वधूनामादेशः। हे कन्ये या ते पत्यादिघातिनी तनूर्निन्दिताऽस्ति ततोऽनेनाभिषेकेण तव एनां, तनूं जारघ्नीम् अपतिघातिनीं करोमि। सा त्वं मया पत्या सह जीर्य वृद्धा भव। जूष् वयोहानौ दैवादिकः॥

(२) बाह्यसंस्कारैः संस्कृतां वधूम् अन्तः संस्कारयति प्राणैरिति।

ᳪसैर्मांᳪसानि त्वचा त्वचम्–इति मन्त्रेण भर्ता हुतशेषं स्थालीपाकं वधूं सकृत्प्राशयेत्। अथ देशाचारात्स्थालीपाकस्य ग्रासपञ्चकं तूष्णीं वधूं प्राशयति वरः। अतः परं पत्नीशब्दः प्रयोक्तव्यः।

अत्रावसरे समाचारात् वध्वाः दक्षिणस्कन्धस्योपरि स्वदक्षिणभुजस्य पाणितलं निधाय मन्त्रं पठन् हृदयं स्पृशति वरः। (यत्त इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो हृदयं देवता हृदयालम्भने विनियोगः), (व्याख्यास्यते गर्भाधानप्र.)।

ॐ यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम्। वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतᳪशृणुयाम शरदः शतम्। इति।

अथाचारात्कलशं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य गजदन्तादिनिर्मितयाऽभिनवकङ्कतिकया वध्वाः सीमन्तोन्नयनं च विधाय अञ्चलग्रन्थिं कङ्कणञ्च मोचयेत्। परस्परं वरवध्वोः कङ्कणमोचनम्। कङ्कणविमोचने मन्त्रः—

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षोघ्नं रक्षणं मम।
मयि रक्षां स्थिरां कृत्वा स्वस्थानं गच्छ कङ्कण॥

ततः पाणिग्रहणाद्यङ्गालम्भान्तं कर्म समाप्य उत्तराङ्गभूतमग्निपूजनं कृत्वा दक्षिणासङ्कल्पं कुर्यात्। अद्येह अमुकगोत्रः सपत्नीकोऽहं कृतस्यास्य चतुर्थीकर्म्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थम् इमां होमदक्षिणाम् आचार्याय भूयसीं चाऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् न मम इति संकल्प्य आचार्याय होमदक्षिणां दत्वा सति सम्भवे (शतं विवाहसंस्कारे इतियज्ञ-

---

देवघु मम प्राणैस्ते तव प्राणान् सन्दधामि संयोजयामि। एवमस्थ्यादिभिः॥

पादवैपरिशिष्टवचनात्) शतब्राह्मणभोजनं संकल्प्य तदसम्भवे दशब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य भूयसीं च दत्त्वाऽग्निं विसृज्य त्र्यायुषरक्षाबन्धनघृतच्छायादर्शनाभिषेकतिलकमन्त्रपाठाशीर्ग्रहणादीनि विधाय आचम्य यस्य स्मृत्येति पठित्वा' ॐ अच्युताय नम इति त्रिरुच्चार्य द्विजान्प्रणम्य ॐ कायेन वाचेति कर्म ईश्वरार्पणं कृत्वा बहिरागत्य आकृष्णेनेति सूर्यं प्रणमेत् । ततो गृहं प्रविश्य इष्टैः सह यथासुखं विहरेत् । ततो वरपिता पूर्वाह्नदिवसे स्थापितानां मातॄणां ब्रह्मादीनां चोत्तराङ्गत्वेन पञ्चोपचारैः पूजनं विधाय यान्तु देवगणा इति विसर्जनं कुर्यात् ॥

ततो मध्याह्नादर्वाक् वरमाता सुभूषणाः सपरिवाराः गायन्तीः सुवासिनीरग्रतः कृत्वा तासूकाफलकमुत्थाप्य वंशपात्रे निधाय शुद्धरक्तवस्त्रेणाच्छाद्य दास्यादिमूर्द्धनि निधाय तामग्रतः मस्थाप्य शङ्खघण्टातूर्यादिवादकांश्चाग्रतः कृत्वा बद्धाञ्चलौ धृतमुकुटादिभूषणौ वधूवरौ वाप्यादिजलाशयं गमयित्वा तत्र गन्धादिना जलमातॄर्विलिख्य ताः पूजयेत् । तद्यथा "एतन्ते" इत्यादिना ताः प्रतिष्ठाप्य ॐ मत्स्यै नमः १ ॐ कूर्म्यै नमः २ ॐ वाराह्यै नमः ३ ॐ कुक्कुट्यै नमः ४ ॐ दर्दुर्यै नमः ५ ॐ जलवपै नमः ६ ॐ सोमायै नमः ७ इति नाममन्त्रैः ध्यानादि नीराजनान्तं सप्त जलमातॄः सम्पूज्य वरमाता अन्याभिः सुवासिनीभिः समं समातृकाफलकं वंशपात्रं पर्यायेण शिरसि निधाय सोत्साहं नृत्यं कुर्यात् । ततस्तं फलकं सवंशपात्रं गृहीत्वोत्थाप्य जलसमीपे निधाय तल्लिखितमातॄर्विसर्जयेत् । ततस्तत्रैव कस्यचित्क्षीरिवृक्षस्य समन्तात् प्रदक्षिणं प्रक्रममाणयोर्वधूवरयोः शिरसोर्मुकुटं अवरोप्य तस्य वृक्षस्य शाखायां वरमात्राद्या बध्नीयुः । अथ नानागीतानि गायन्त्यस्ताः स्त्रियो वधूवराभ्यां सह जलाशयाद् गृहं प्रत्यागच्छेयुः । ततस्ता वधूवरयोर्गृहाङ्गणे

उपविश्य तन्मध्ये गोमयोदकेनोपलिप्य तत्र तण्डुलपिष्टोदकेन श्यामां देवीं विलिख्य गायन्त्य एव तां सम्पूजयेयुः । ततो यथावृद्धाश्रुतं श्यावागाथाः कथयेयुः । ततो मङ्गलगानपुरस्सरं गृहं प्रविश्य देहलीमध्ये उपविश्य सम्बन्धिदत्तं-महालड्डुकयुग्मं पेषणाश्मादिना विभेद्य सोत्साहं मिथो विभजेयुः । ततः सर्वारम्भदिवसाऽधिवासितताम्रकटाहेऽपूपादिकं पक्त्वा मिथः सुवासिन्यो विभजेयुः । ततो वरस्य माता स्नुषाया विवाहमहपरिहितानि वासांसि सह्या ननान्द्रे दद्यात् । तदभावे स्वपुरोहिताय दद्यात् ।

इति चतुर्थीकर्मसहितो विवाहप्रयोगः ॥

अथ द्विरागमनविधिः ।

शुभेऽह्नि फेणिकादिकं पाचयित्वा पेटायां निधाय शिबिकायां यानमारुह्य श्वशुरगृहं गत्वा श्वशुरावभिवन्द्य सत्कृताचौं शुरीकृत्य भोजनं विधाय गणपतिं सम्पूज्य शुभे लग्ने वधूं प्रस्थाप्य श्वशुरावभिवन्द्य ताभ्यां कृततिलकः पुरस्कृततद्दत्तयौतकः सपत्नीको निजगृहमागत्य स्पर्शदोषापनोदाय मार्जनं कारयित्वा हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य स्वदेशरीत्या देहलीसमीपे मिथोऽञ्चलग्रन्थिं सम्पाद्य स्वासने समुपविश्य (१) स्ववामभागे पृथक्पीठे वधूमुपवेश्य आचम्य अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य संकल्पं कुर्यात् । अद्येह अमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं मम द्विरागमनाङ्गगृहप्रवेशकर्म्मणि निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं श्रीगणपतेर्द्वारमातृणाञ्च पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि गणेशं द्वारमातॄश्च सम्पूज्य लग्नदानं कुर्य्यात् । अद्येह अमुकशर्म्मा सपत्नीकोऽहं मम द्विरागमनाङ्गगृहप्रवेशलग्नाद्यनिष्टस्थाने स्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां मध्ये शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये दुष्टानां दुष्टदोषोपशान्त्यर्थम् इदं सुवर्णं तन्निष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा पुरोहितदैवज्ञादिब्राह्मणेभ्यो दास्ये ॐ तत्सत्प्रमेति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा (शान्तिपाठ) स्वस्तिवाचनपुरस्सरं गृहं प्रविश्य भित्तिलिखितजीवमातॄणां सविधे गत्वा विविधचारः सम्पूज्य आचारात्कलशं संस्थाप्य वध्वा सह तं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणासंकल्पं कुर्यात् । अद्येह अमुकशर्म्मा सपत्नीकोऽहं द्विरागमनाङ्गगृहप्रवेशकर्मण उत्तराङ्गत्वेन भित्तिलिखितकल्याण्यादिजीवमातृपूजाकर्म्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय

---

(१) संस्कारगणपतौ स्मृत्यन्तरे—

वामे सिन्दूरदाने च वामे चैव द्विरागमे ।
वामेऽशनैकशय्यायां भवेज्जाया प्रियार्थिनी ॥

इति अथैनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियं वधूरितिसूत्रव्याख्याने ॥

दास्ये ॐ तत्सत् न मम । दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि कारयित्वा अश्चलग्रन्थिं विमोच्य तत्रैव दधिगुडफेणिकादि भुक्त्वा मुखं प्रक्षाल्य वधूवरौ यथासुखं विहरेताम् । इति द्विरागमनम् ॥

अथाऽर्कविवाहप्रयोगः ॥

तृतीयविवाहात्प्राग् दिनचतुष्टयाधिकव्यवहिते रविवासरे शनिवासरे वा हस्तर्क्षेऽन्यस्मिन् शुभर्क्षे वा चन्द्रानुकूल्यादिसहिते ग्रामात् प्राच्यामुदीच्यां वा फलपुष्पादियुक्ताऽर्कसविधे गत्वा तदधस्तात्स्थण्डिलं निर्माय अर्कसमीपमुपविश्य अर्कवृक्षस्य समन्तात्प्रागाद्यष्टदिक्षु तण्डुलपिष्टोदकेनाष्टदलानि विरचय्य अर्कविवाहसामग्रीं सम्पाद्य दीपं प्रज्वाल्य आचम्य प्राणानायम्य शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा गणेशादिदेवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य गणेशं पूजयेत् । अद्येहाऽमुकोऽहम् अर्कविवाहकर्म्मणि निर्विघ्नताप्राप्त्यै भगवतो श्रीगणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्य्यात् । अद्येहेत्यादि सं० अमुकोऽहं मम तृतीयमानुषीपरिणयनदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् अर्कविवाहं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये । तदङ्गत्वेन आचार्यस्य पूजनं वरणं च करिष्ये इति संकल्प्य मातृपूजां, हेम्ना नान्दीश्राद्धं, पुण्याहवाचनं च यथाविधि विधाय कर्मोपदेशार्थं स्वेष्टाचार्यं वृत्वा, दानार्थम् अन्यस्याचार्य्यस्य पूजनम् , एभिर्गन्धादिभिः अर्ककन्यादानार्थं त्वामहं वृणे इति वरणं च कृत्वा प्रार्थयेत—

कन्यापिता यथा सूर्यो देवानां च प्रजापतिः ।
तथा त्वमर्कदानार्थमाचार्यत्वं कुरु द्विज ॥ इति ।

ततः दानाचार्यः वरं मधुपर्कयज्ञोपवीतालङ्कारादिभिः पू-

जपेत् । ततः पुभिर्गन्धादिभिः अर्ककन्याप्रतिग्रहार्थं त्वामहं वृणे इति वरं वृणुयात् । एवं वृतो वरः अर्कस्य पुरतस्तिष्ठन् सूर्यं प्रार्थयेत—

त्रिलोकव्यापिन्सप्ताश्व च्छायया सहितो रवे ।
तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

सूर्यमेवं सम्प्रार्थ्य ततोऽर्कवृक्षे एव वा, तदधस्तात् कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्राग्न्युत्तारणपूर्वकं सुवर्णप्रतिमां संस्थाप्य तत्र वा छायासहितमर्कम् आकृष्णेनेति आवाह्य श्वेतवस्त्रसूत्राभ्यामर्कमावेष्ट्य नाममन्त्रेण ध्यात्वा सम्पूज्य च आपोहिष्ठेत्यादिमन्त्रैरभिषिच्य गुडौदनं ताम्बूलं च समर्प्य प्रदक्षिणीकुर्वन्मन्त्रं पठेत्—

मम प्रीतिकरा चेयं मया सृष्टा पुरातनी ।
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं परिरक्षतु ॥

इति पठित्वा पुनः वक्ष्यमाणमन्त्रेण प्रदक्षिणीकुर्यात्—

नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।
त्राहि मां कृपया देवि पत्नीत्वं म इहागता ॥ इति ।

ततोऽर्कं प्रार्थयेत—

अर्क त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च ।
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ॥
तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय । इति ।

ततः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य वरः प्राङ्मुखः अर्कसमीपे तिष्ठेत् । अस्मिन् समये अन्तःपटं धृत्वा कर्मोपदेशकाचार्यादिब्राह्मणैः मङ्गलपद्यानां पाठोऽपि सति सम्भवे कार्यः । अथोत्तरतोऽन्तःपटमपसार्य अर्ककन्यावरयोः समञ्जनं कारयेत् दानाचार्यः । ततः कर्माचार्यादिब्राह्मणाः स्वस्तिन इत्यादिशान्तिपाठोक्तान् (स्वस्तिवाचनोक्तान्) मन्त्रान्पठेयुः ।

ततो दानाचार्यः काश्यपगोत्राम् काश्यपावत्सारनैध्रुवेतित्रिप्रवरान्वितामादित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीम् अर्कस्य पुत्रीम् इमां कन्याम् अमुकप्रपौत्राय अमुकपौत्राय अमुकपुत्राय अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकनाम्ने वराय इति गोत्रोच्चारं कुर्यात् । ततः सुमुहूर्ते वरः 'स्वस्ति न' इति सूक्तं पठित्वा कन्यां निरीक्षेत । अथ दानाचार्यो विप्रैः सहाशिषो दत्वा पूर्ववद्गोत्रोच्चारं कृत्वा दानं कुर्यात्-अद्येह काश्यपगोत्राम् आदित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीं ममार्कस्य कन्याम् अमुकशर्मणः प्रपौत्रायामुकशर्मणः पौत्रायामुकशर्मणः पुत्राय अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्मणे वराय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति वरहस्ते जलं दत्वा दानवाक्यं पठेत्—

> अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
> गोत्राय शर्म्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।

दानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं सुवर्णं दद्यात् । वरस्तु ॐयशो मे कामः समृद्ध्यताम्, ॐधर्मो मे कामः समृध्यताम्, ॐयशो मे कामः समृध्यताम् इति त्रीन् अक्षताञ्जलीन् अर्कोपरि क्षिपेत् । ततः गायत्र्या, (१)ॐ परित्वा गिर्वणो गिर ऽइमा भवन्तु विश्वतः ।

---

(१) गीर्भिः वननीयो भजनीयो मण्डपाभिमानी इन्द्रः गिर्वणाः दीर्घाभावश्छान्दसः । हेगिर्वणः हेइन्द्र इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः विश्वतः सर्वतः कटरूपेण त्वा त्वाम् परिभवन्तु परिगृह्णन्तु । कीदृशं त्वाम्, वृद्धायुम-वृद्धा आयुवो मनुष्या यस्य तम् । कीदृश्यो गिरः, अनुवृद्धयः-अनु प्रातःसवनादिक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः । किंच जुष्टयोऽस्मत्सेवाः तव जुष्टाः प्रिया भवन्तु ॥ प्रकृतेऽर्के इन्द्रत्वं समारोप्य मन्त्रः सगमनीयः ॥ य. सं. अ० ५ मं० २६ इत उत्तरम् इन्द्रस्य स्यूरसीत्यादयःतिर स्वाहेत्यन्ता नवान्ये मन्त्राः कचित्पद्धतौ, कचिच्च माहि ३ सीरित्यन्ता अन्ये पञ्च मन्त्राः परिवेष्टने उक्ताः तच्चोभयत्रापि दृढप्रमाणानुपलब्धेरस्माभिः प्रयोगे न स्थापिता इति बो-

बृद्धायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १ ॥ इतिम-न्त्रेण वा पञ्चवारमर्कवृक्षोपरि सूत्रमावेष्ट्य पुनः तत्सूत्रं पञ्चगुणं कृत्वा अर्कस्कन्धे बद्ध्वा (आश्वला.औ.सू.पू.प.अ.४खं. ११)

ॐ बृहत्साम क्षत्रभृद्वृद्धवृष्ण्यं त्रिष्टुभौजः शु-भितमुग्रवीरम् । इन्द्र स्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष—इति रक्षां प्रकल्पयेत् । ततो वरा अष्टदिक्षु कलशान्संस्थाप्य वस्त्रेण त्रिगुणसूत्रेण वा कलशकण्ठे आवेष्ट्य हरिद्रादि निक्षिप्य तेषु कलशेषु सुवर्णप्रतिमायाम् इदं विष्णुरिति विष्णुमावाहयेत् । ॐ इदं विष्णुर्विच-क्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाᳫं᳭सुरे–इत्यावा-ह्य अनेनैव पाद्यादिभिर्नैवेद्यान्तैरुपचारैः पूजयेत् । ततो ब्रह्म-वरणादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा अर्कस्योत्तरे स्थण्डिले पञ्चभूसं-स्कारपूर्वकं पूर्वे स्थापितमग्निम् "ॐएतन्ते" इत्यादिना (अर्क-विवाहस्य शान्तिस्वरूपत्वात्) वरदनामाग्ने इहागच्छेह ति-ष्ठेति प्रतिष्ठाप्य नाममन्त्रेण ध्यानादिभिः सम्पूज्य देवता-भिध्यानं कुर्यात् । अथेह अर्कविवाहकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमं, बृहस्पतिं, अग्निम्, अग्निं, ब्वायुं, सूर्यं, प्रजापतिम्, अग्निं, ब्वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, ब्वरुणᳫं᳭सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, ब्वरुणं, प्रजापतिम्, अग्निᳫं᳭स्विष्टकृतं चाज्ये-नाहं यक्ष्ये इति । अनन्तरं दक्षिणं जानु निपात्य मनसा प्रजाप-तिं ध्यात्वा ॐप्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न ममेति हु-त्वा ॐइन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐसोमाय स्वाहा-इदᳫं᳭सोमाय न ममेति

ष्यम् इति न न्यूनत्वं शङ्कनीयम्। गदाधरसंस्कारनृसिंहादिभि स्वीकाराच्च ॥

आघारादिहोमं कृत्वा (सङ्गोभिरित्यस्याङ्गिरा ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो बृहस्पतिर्देवता आज्यहोमे विनियोगः)।

ॐ सङ्गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगइवेदर्यमणं निनाय। जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाऽऽशूँरिवाजौ-स्वाहा (ऋ.सं.अ.८अ.२व.१७मं.२) इदं बृहस्पतये न मम। (यस्मै त्वेति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवताऽऽज्यहोमे विनियोगः)। (आश्वला.श्रौ.सू.उ.प.अ.२खं.१४)

ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सम्राड्यजामहे। त-मस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽथेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा—इदमग्नये न मम। (व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः आज्यहोमे विनियोगः)। ॐ भूः स्वाहा—इदमग्नये न मम। ॐ भुवः स्वाहा-इदं वायवे न मम। ॐ स्वः स्वाहा—इदँ सूर्याय न मम। ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम। इति षट् प्रधानाहुतीः हुत्वा ततो भूरादिनवाहुतिहोमं स्विष्टकृद्धोमं च विधाय पूर्णपात्रदानान्तं कर्म समापयेत्। विप्राः कुम्भोदकैर्वरमभिषिञ्चेयुः। वरः पुनः अर्कं प्रदक्षिणीकृत्य प्रार्थयेत्—

मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा।
अर्काऽपत्यानि मे देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि॥

इति सम्प्रार्थ्य शान्तिसूक्तं पठित्वा अर्कप्रतिष्ठितं सूर्यं विसृज्य कर्माचार्याय गोयुग्मं दक्षिणां दद्यात्। अन्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा पूजोपकरणानि आचार्याय दत्त्वा दिनचतुष्टयम् आदिम् अर्कं कुम्भाँश्च रक्षेत्। ततः पञ्चमे पूर्ववत्सम्पूज्य स्थाप्युपकरणतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयित्वा अग्न्यादीन् विसृज्य कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात्। ततो मानुषी-

मुद्वहेत् (१)। इत्यर्कविवाहप्रयोगः।

(१) तथार्कविवाहे मूलवाक्यानि प्रदर्श्यन्ते। संस्कारप्रकाशे। श्यपः—

तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीन्तु समुद्वहेत्। इति।

अत्र मानुषीं नोद्वहेदिति वदता मार्कीमुद्वहेदित्युक्तं भवति।

आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे।
शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम्॥

तत्रैव ब्रह्मपुराणे—

ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा सपुष्पफलसंयुतम्।
परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथाविधि॥
कृत्वाऽर्कं पुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत द्विजोत्तमः।
त्रिलोकवासिन्०...... सुखं कुरु॥
तत्राभ्यारोप्य देवेशं छायया सहितं रविम्।
वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत्॥

स्मृत्यन्तरे तत्रैव—

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः।
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य अब्लिङ्गैरभिषिच्य च॥
गुडौदनं च नैवेद्यं ताम्बूलं च समर्पयेत्।

तत्रैव व्यासः पूर्वोक्तं प्रकारमभिधाय विशेषमाह—

अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा।
अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत्॥
नान्दीश्राद्धे हिरण्येन अष्ट वर्गान् प्रपूजयेत्।
पूजयेन्मधुपर्केण वरं विप्रस्य हस्ततः॥
अर्कं प्रदक्षिणं कुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं पुनः।
मम प्रीतिकरा चेयम्० मृत्युं चाशु विनाशय॥
ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुच्चरेत्।

आदित्यः सविताऽऽचार्यः (वार्कः) पुत्री पौत्री च नप्त्रिका।
गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत्।
सुमुहूर्तेऽर्कं निरीक्षेत स्वस्तिसूक्तमुदीरयन्।
आशीर्भिः सहितैः कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः॥
अथाचार्यं समाहूय विधिना तन्मखाच्च ताम्।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥
(इति मन्त्रेण आचार्येण दत्तां प्रतिगृह्य)
अञ्जल्यक्षतकर्माणि कृत्वा कङ्कणपूर्वकम् ।
यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ॥
स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वाथवा जपेत् ।
पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ॥
वृहत्सामेति मन्त्रेण सुत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ।
अर्कस्य पुरतः पश्चात् दक्षिणोत्तरयोस्तथा ॥
कुम्भांश्च निक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये ।
सवस्त्रं प्रतिकुम्भं च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ॥
हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ।
प्रतिकुम्भं महाविष्णुं पूजयेत्परमेश्वरम् ॥
पाद्यार्घ्यादि निवेद्यान्तं कुर्यात्तास्तैव मन्त्रवित् । इति ।

होमप्रकारमाह शौनकः—

अर्कस्योत्तरदेशे तु समन्वारब्ध पत्नया ।
उल्लेखनादिकं कुर्यादाघारान्तमतः परम् ॥
आज्याहुतिं च जुहुयात्संगोभिरनयैकया ।
यस्मै त्वा काम कामायेत्येतयर्चा ततः परम् ॥
व्यस्ताभिश्च समस्ताभिस्ततश्च स्विष्टकृद्भवेत् । इति ।

प्रार्थनायां विशेषं व्यासः—

मया कृतमिदं कर्म० " ·······न्तुमर्हसि ॥
इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि जप्त्वा तं विसृजेत्पुनः ।
गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः ॥
इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तितः ।
तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥

अत्र पञ्चमदिनकृत्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे—

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तं प्रपूजयेत् ।
विसृज्य होममग्निं च विधिना मानुषीं पराम् ॥
उद्वहेदन्यथा नव पुत्रपौत्रादिवृद्धिमान् । इति ।

अथ कुम्भविवाहः ।

तत्र संस्कारप्रकाशे निर्णयसिन्धौ च मार्कण्डेयः—

बालवैधव्ययोगे तु कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः ।
कृत्वा लग्नं ततः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे ॥

द्रुर्द्रुमोऽश्वत्थः । प्रतिमा विष्णोः सौवर्णी शिरोऽश्वत्थादिसहिता ।

तत्प्रकारोऽभिहितः सूर्यारुणसंवादे तत्रैव—

विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रताराबलान्विते ।
विवाहोक्ते शुभे लग्ने कन्यां कुम्भेन चोद्वहेत् ॥
पिता सङ्कल्प्य वाद्यं च विवाहविधिपूर्वकम् ।
सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चाद् दशतन्तुविधानतः ॥
कुम्भमाऽलंकृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ।
ततः कुम्भं च निस्सार्य प्रभज्य सलिलाशये ॥
ततोऽभिषेचनं कुर्यात् पञ्चपल्लववारिभिः । इति ।

आसमन्ताच्चन्दनादिभिरलंकृतं कुम्भं कन्याया देहं च सूत्रेण वेष्टयेदित्यन्वयः ।

तत्र पुनर्भूदोषाभाव उक्तो विधानखण्डे तत्रैव—

स्वर्णाम्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी ।
तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न जायते ॥ इति ।

अत्राम्बुशब्देन जलपूर्णो घटो गृह्यते ।

अथ प्रयोगः । कन्यादानकर्ता पित्रादिः एकान्ते विष्णुमन्दिरं गत्वा स्वासने प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः कन्यामुपवेश्य दीपं प्रज्वलय्य आचम्य प्राणानायम्य शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य यथाविधि गणेशं पूजयित्वा प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । तद्यथा—देशकालौ सङ्कीर्त्य अद्येह अमुकगोत्राया अमुकराशेरस्याः कन्याया अमु·

कस्यामस्थितदुष्टग्रहसूचितवैधव्यदोषोपशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कुम्भविवाहं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजाऽभ्युदयिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपूजादिपुण्याहवाचनान्तं कर्म्म कृत्वा आचार्यं वृत्वा कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र कलशे नवग्रहानावाह्य सम्पूज्य विष्णुवरुणयोः सुवर्णप्रतिमे अग्न्युत्तारणपूर्वकं पञ्चामृतेन संस्नाप्य "एतन्ते" इत्यादिना ॐ भूर्भुवः स्वः सुवर्णप्रतिमायां वरुण इहागच्छ इह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठाप्य तथैव विष्णुं प्रतिष्ठाप्य प्रतिमे कलशे संस्थाप्य पूजासङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येह अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अस्याः कन्यायाः वैधव्यदोषपरिहारार्थं कलशे सुवर्णप्रतिमयोः विष्णुवरुणयोः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐवरुणाय नमः ॐविष्णवे नमः इति नाममन्त्राभ्याम्—

ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न ऽआयुः प्रमोषीः—इति, ॐ विष्णोरराटमसि विष्णोः श्नप्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा—इति च वैदिकमन्त्राभ्यां च ध्यानादिनीराजनान्तं विष्णुवरुणौ सम्पूज्य प्रार्थयेत—

वरुणाङ्गस्वरूपस्त्वं जीवनानां समाश्रय ।
पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥
देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ।
पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं देहि तथा सुखम् ॥

इति सम्प्रार्थ्य मधुपर्कवस्त्रालङ्कारान् समर्प्य कन्याकुम्भान्तरालेऽन्तःपटं धृत्वा मङ्गलपद्यानां पाठं कृत्वा कन्यया वस्त्रोपवस्त्रे परिधाप्योत्तरतः अन्तःपटमपसार्य समञ्जनं कारयित्वा ॐ विष्णुः ३ इत्यादि सं० अस्याः कन्याया वैधव्यदोषपरिहारद्वारा

श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं श्रीविष्णुवरुणस्वरूपिणे कुम्भाय इमां श्री-रूपिणीं वरार्थिनीं कन्यां सम्प्रददे इति सङ्कल्प्य—

गौरीं कन्यामिमां श्लक्ष्णां यथाशक्ति विभूषिताम् ।
ददामि विष्णवे तुभ्यं सौभाग्यं देहि सर्वदा ॥

इति दद्यात् । ततः—

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।
वृद्धायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥

इति मन्त्रेणाधस्तादुपरिष्टाच्च दशतन्तुकेन सूत्रेण कन्यां कुम्भञ्च मन्त्रावृत्त्या परिवेष्ट्य ततः वेष्टितसूत्रात् कुम्भं निःसार्य सलिलाशये विसृजेत् । ततः पञ्चपल्लवसहितेन जलेन स मुद्रज्येष्ठा इत्यादिमन्त्रैः स्वस्तिन इत्यादिमन्त्रैर्वा कन्यामभिषिच्य शुद्धे वाससी परिधाप्य दक्षिणासंकल्पं कुर्यात्—अद्येह अमुकराशेरस्याः कन्यायाः अमुकस्थानस्थितदुष्टग्रहसूचितवैधव्यदोषपरिहारद्वारा सौभाग्यफलप्राप्तये कृतस्य कुम्भविवाहकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इमे सुपूजिते विष्णुवरुणयोः प्रतिमे वैवाहवस्त्रादिकमिमां दक्षिणां च आचार्याय दास्ये । तथा इमां भूयसीं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये । तथा सिद्धान्नेन यथासंख्याकान् ब्राह्मणांश्च तर्पयिष्ये ॐ तत्सत् न मम इति सङ्कल्प्य आचार्य्याय प्रतिमां सदक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां विभज्य दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा कन्याविवाहं कुर्य्यात् । एवं कृते सति शुभं भवेत् ।

इति कुम्भविवाहप्रयोगः ॥

अथ विष्णुप्रतिमाविवाहपूर्वकदानविधिः ॥

तत्र कर्ता सुस्नातः स्वाचान्तः स्वासने प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणतः कन्यामुपवेश्य पूर्ववद् विष्णुप्रतिमाविवाहाङ्गत्वेन ग-

णेदं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्। अद्येहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुकराशेरस्याः कन्यायाः जन्मलग्नादिस्थानस्थितैर्ग्रहैः सूचितवैधव्यदोषनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये विष्णुप्रतिमया विवाहं करिष्ये। कन्यया तस्या दानं च करिष्ये। तत्प्रतिग्रहार्थम् आचार्यस्य पूजनपूर्व्वकं वरणं करिष्ये। इति संकल्प्य आचार्यं सम्पूज्य एभिर्गन्धादिभिः विष्णुमूर्तिप्रतिग्रहार्थं त्वामहं वृणे इति वृत्वा सति सम्भवे मातृपूजादिकं कृत्वा सुवर्णघटादिनिर्मितां चतुर्भुजां शङ्खाद्यायुधसहितां विष्णुप्रतिमाम् अग्न्युत्तारणपूर्व्वकं पञ्चामृतेन संस्नाप्य तण्डुलपूर्णताम्रपात्रे संस्थाप्य "एतन्ते" इति प० ॐ भूर्भुवः स्वः सुवर्णप्रतिमायां विष्णो इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्राणप्रतिष्ठां विधाय अद्येह अमुकगोत्राया शर्मास्याः कन्याया जन्मलग्नादिस्थितैर्ग्रहादिभिः सूचितवैधव्याद्यरिष्टनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यसमृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये सुवर्णप्रतिमायां श्रीविष्णोः षोडशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य—

> निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम्।
> दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम्॥

इति ध्यात्वा—

ॐ तद्विष्णोः परमं पदꣳसदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्॥ (य० सं० अ० ६ मं० ५) ॐ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा ऽअदाभ्यः। अतो धर्म्माणि धारयन्॥ (य० सं० अ० ३४ मं० ४३) ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाꣳसः समिन्धते। विष्णोर्य्यत्परमं पदम्॥ (य० सं० अ० ३४ मं० ४४) इति वैदिकैर्मन्त्रैः ॐ विष्णवे नम इति नाममन्त्रेण च ध्यानादि

नीराजनान्तं सम्पूज्य प्रार्थयेत—

> देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ।
> पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥

इति सम्प्रार्थ्य मधुपर्कादीन् समर्प्य कन्याप्रतिमान्तरालेऽन्तःपटं धृत्वा मङ्गलपद्यपाठं कारयित्वा उत्तरतोऽन्तःपटमपसार्य समञ्जनं कारयित्वा ॐ विष्णुः ३ इत्यादिपूर्ववत्सङ्कीर्त्य इमां कन्यां विष्णवे तुभ्यं समर्पयामि इति दत्त्वा परिस्वेति (१८२) पूर्वोक्तेन मन्त्रेण अधस्तादुपरिष्टाच्च दशतन्तुकेन सूत्रेण कन्यां प्रतिमां च मन्त्रावृत्त्या परिवेष्ट्य क्षणं विरमेत् । ततः प्रतिमां निस्सार्य वैधव्यदोषनिवृत्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कृतस्य विष्णुप्रतिमाविवाहकर्मणः साङ्गतासि० इमां सुवर्णदक्षिणां विष्णवे सम्प्रददे इति समर्पयेत् । तथैतत्कर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय इमां दक्षिणां भूयसीत्वेन नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये । तथाऽमुकसंख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । ॐ तत्सत् । ततो विष्णुप्रतिमादानं कुर्यात् । अद्येहेत्यादि सं० अमुकगोत्राऽमुकराशिरमुकदेव्यहं मम जन्मसमयवर्त्तिलग्नादौ स्थितैर्ग्रहादिभिः सूचितारिष्टनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये इमां सौवर्णीं सुपूजितां विष्णुप्रतिमां सर्वोपस्करयुताम् अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे आचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॐ तत्सत् न मम । दानवाक्यम्—

> यन्मया प्राचि जनुषि घ्नत्या पतिसमागमम् ।
> विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया ॥ १ ॥
> प्राप्यमाणं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ।
> वैधव्याद्यतिदुःखौघं तन्नाशाय सुखाप्तये ॥ २ ॥
> बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
> सौवर्णीं निर्मितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ॥ ३ ॥

इति द्विजकरे प्रतिमां दत्त्वा अनघाऽद्याहमस्मीति निर्वदेत् । ब्राह्मणश्च "द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु"—ॐ स्वस्ति इति प्रतिगृह्य कोऽदादिति पठित्वा ॐ अनघा भव इति निर्वदेत् । ततः कृतैतत्प्रतिमादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थम् इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे इति दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि कारयित्वा यथासुखं विहरेदिति ।

यद्यपि संस्कारकौस्तुभादौ दानमात्रमुक्तं तथापि—

स्वर्णाम्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी ।
तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न जायते ॥

इति विधानखण्डोक्तवचनसिद्धत्वात् संस्कारप्रकाशे उक्तत्वाच्च विष्णुप्रतिमाविवाहप्रकारोऽप्यभिहितः इति बोध्यम् ॥

इति वैधव्यहरविष्णुप्रतिमाविवाहपूर्वकदानविधिः ।
विवाहप्रयोगः समाप्तः ॥

अथ पारस्कराचार्य्येण "तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनम्"-इति सूत्रेण विवाहानन्तरं गर्भाधानसंस्कारस्योक्तत्वात्—

गर्भाधानसंस्कारो निरूप्यते ।

गर्भाधानं च,

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्येन रजोदर्शनमारभ्य षोडश दिनानि यावत् गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षिते ऋतुसंज्ञके काले आद्याश्चतस्रो रात्रीर्वर्जयित्वा अन्यासु रात्रिषु विहितम् । तत्र पुत्रकामनायां समासु तत् कर्त्तव्यतया चोदितम् । दुहितृकामनायान्तु विषमासु । तत्रापि षष्ठीसप्तम्यौ मध्यमे, एकादशीत्रयोदश्यौ अधमे । तिथिषु ४।६।८।१४।१५।३०। एताः गर्भाधाने वर्ज्याः ॥ वारेषु रविभौमशनिवाराः वर्ज्याः ॥ नक्षत्रेषु ४।१२।१३।१५।१७।१९। २१।२२।२४।२६।२७। एतानि शुभानि, १।५।७।८।१४।२३। एतानि मध्यमानि, २।३।६।९।१०।११।१६।१८।२०।२५। एतानि अधमानि । याज्ञवल्क्येन तु १९ मूलस्य अधमत्वमुक्तम् । कचित् रेवत्या अपि वर्ज्यत्वमुक्तम् ।

तत्र प्रथमरजोदर्शने मासादौ दुष्टे सति गर्भाधानस्य शान्तिपूर्वकमनुष्ठेयत्वात् शान्ति वक्तुं तत्र दुष्टमासादयभिधीयते । तत्र चैत्रज्येष्ठाषाढभाद्रपौषाः अशुभाः । आश्विनोर्जौ मध्यमौ । शेषाः शुभाः । शुक्लपक्षः शुभः । तिथिषु ३।४।६।८।९।१२। १४।१५।३०। एताः अशुभाः । वारेषु रविभौममन्दा अशुभाः । नक्षत्रेषु २।३।६।९।१०।११।१६।१८।२०।२५। अशुभानि, अन्यानि शुभानि । योगेषु परिघपूर्वार्धवैधृतिव्यतीपाता विशेषतो ऽशुभाः । वज्रं मध्यमम्, अन्ये शुभाः । भद्रां विना कर-

णानि शुभानि । लग्नेषु ३।५।६।७।८।१२। शुभानि, ९।१०।११। मध्यमानि, १।२।४। अधमानि । दिवसस्याद्यो भागः शुभः, द्वितीयो मध्यमः, तृतीयोऽधमः । सन्ध्ये अशुभे । रात्रिरपि अशुभा । निशीथस्तु विशेषतोऽशुभः । संक्रान्तिरविचन्द्रोपरागाः अशुभाः । मरणाशौचमशुभम् । भर्तुः भार्यायाश्च चतुर्थाष्टमद्वादशस्थः चन्द्रोऽशुभः । परिहितानि जीर्णरक्तनीलकृष्णवस्त्राणि अशुभानि । निद्रावस्थाऽशुभा । पित्रादिगृहं चाशुभम्—इत्यादि ॥

रजोदर्शनात्पूर्वं—

प्राक् रजोदर्शनात् पत्नीं नेयाम् गत्वा पतत्यधः ।
व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

इति निर्णयसिन्ध्वादौ आश्वलायनेन गमननिषेधात् रागौत्कट्यादिना गमने चान्द्रायणादिरूपप्रायश्चित्तं गवादिप्रत्याम्नायद्वारा अनुष्ठाय शान्त्यादिकं कार्यम् ।

रजस्वलाधर्म्मानाह व्यासः—

रजसो दर्शनान्नारी सर्व्वमेव परित्यजेत् ।
सर्वैरलक्षिता शीघ्रं लज्जिता स्वगृहे वसेत् ॥
एकाम्बरधरा दीना स्नानालङ्कारवर्जिता ।
मौनिन्यधोमुखी चक्षुष्पाणिपद्भिरचञ्चला ॥
अश्नीयात्केवलं नक्तं भक्तं मृन्मयभाजने ।
स्वपेद्भूमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहस्त्रयम् ॥
स्नायात्तु सा त्रिरात्रान्ते सचैलमुदिते रवौ ।
विलोक्य भर्तृवदनं शुद्धा भवति धर्म्मतः ॥ ४ ॥

निर्णयसिन्धौ मरीचिः—

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥ ५ ॥ इति ।

अथ पारस्कराचार्य्येण "तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनम्"-इति सूत्रेण विवाहानन्तरं गर्भाधानसंस्कारस्योक्तत्वात्—

गर्भाधानसंस्कारो निरूप्यते।

गर्भाधानं च,

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्।
ब्रह्मचार्य्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्॥

इति याज्ञवल्क्येन रजोदर्शनमारभ्य षोडश दिनानि यावत् गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षिते ऋतुसंज्ञके काले आद्याश्चतस्रो रात्रीर्वर्जयित्वा अन्यासु रात्रिषु विहितम्। तत्र पुत्रकामनायां समासु तत् कर्तव्यतया चोदितम्। दुहितृकामनायान्तु विषमासु। तत्रापि षष्ठीसप्तम्यौ मध्यमे, एकादशीत्रयोदश्यौ अधमे। तिथिषु ४।६।८।१४।१५।३०। एताः गर्भाधाने वर्ज्याः॥ वारेषु रविभौमशनिवाराः वर्ज्याः॥ नक्षत्रेषु ४।१२।१३।१५।१७।१९। २१।२२।२४।२६।२७। एतानि शुभानि, १।५।७।८।१४।२३। एतानि मध्यमानि, २।३।६।९।१०।११।१६।१८।२०।२५। एतानि अधमानि। याज्ञवल्क्येन तु १९-मूलस्य अधमत्वमुक्तम्। क्वचित् रेवत्या अपि वर्ज्यत्वमुक्तम्।

तत्र प्रथमरजोदर्शने मासादौ दुष्टे सति गर्भाधानस्य शान्तिपूर्वकमनुष्ठेयत्वात् शान्तिं वक्तुं तत्र दुष्टमासाद्यभिधीयते। तत्र चैत्रज्येष्ठाषाढभाद्रपौषाः अशुभाः। आश्विनोर्जौ मध्यमौ। शेषाः शुभाः। शुक्लपक्षः शुभः। तिथिषु १।४।६।८।९।१२। १४।१५।३०। एताः अशुभाः। वारेषु रविभौममन्दा अशुभाः। नक्षत्रेषु २।३।६।९।१०।११।१६।१८।२०।२५। अशुभानि, अन्यानि शुभानि। योगेषु परिघपूर्वार्धवैधृतिव्यतीपाता विशेषतो ऽशुभाः। वज्रं मध्यमम्, अन्ये शुभाः। भद्रां विना कर·

णानि शुभानि। लग्नेषु ३।५।६।७।८।१२। शुभानि, ९।१०।११। मध्यमानि, १।२।४। अधमानि। दिवसस्याद्यो भागः शुभः, द्वितीयो मध्यमः, तृतीयोऽधमः। सन्ध्ये अशुभे। रात्रिरपि अशुभा। निशीथस्तु विशेषतोऽशुभः। संक्रान्तिरविचन्द्रोपरागाः अशुभाः। मरणाशौचमशुभम्। भर्तुः भार्यायाश्च चतुर्थाष्टमद्वादशस्थः चन्द्रोऽशुभः। परिहितानि जीर्णरक्तनीलकृष्णवस्त्राणि अशुभानि। निद्रावस्थाऽशुभा। पित्रादिगृहं चाशुभम्—इत्यादि॥

रजोदर्शनात्पूर्वं—

प्राक् रजोदर्शनात् पत्नीं नेयाम् गत्वा पतत्यधः।
व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्॥

इति निर्णयसिन्ध्वादौ आश्वलायनेन गमननिषेधात् रागौत्कण्ठ्यादिना गमने चान्द्रायणादिरूपमायश्चित्तं गवादिमत्याम्नायद्वारा अनुष्ठाय शान्त्यादिकं कार्यम्।

रजस्वलाधर्मानाह व्यासः—

रजसो दर्शनान्नारी सर्व्वमेव परित्यजेत्।
सर्वैरलक्षिता शीघ्रं लज्जिता स्वगृहे वसेत्॥
एकाम्बरधरा दीना स्नानालङ्कारवर्जिता।
मौनिन्यधोमुखी चक्षुष्पाणिपद्भिरचञ्चला॥
अश्नीयात्केवलं नक्तं भक्तं मृन्मयभाजने।
स्वपेद्भूमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहस्त्रयम्॥
स्नायात्तु सा त्रिरात्रान्ते सचैलमुदिते रवौ।
विलोक्य भर्तृवदनं शुद्धा भवति धर्म्मतः॥ ४॥

निर्णयसिन्धौ मरीचिः—

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला।
दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति॥ ५॥ इति।

यश्वाह—

रजस्वला यदा स्नाता पुनरेव रजस्वला ।
अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते—'

इत्यादि, तत्तु प्रायोविंशतिदिनोत्तरभाविरजोदर्शनवतीवि-षयमिति मिताक्षरायां विस्तरः॥

शान्तिमाह नारदः—

निन्द्यर्क्षतिथिवारेषु यदि पुष्पं प्रदृश्यते ।
तत्र शान्तिः प्रकर्त्तव्या घृतदूर्वातिलाक्षतैः ॥
प्रत्येकमष्टशतं गायत्र्या जुहुयात् , ततः ।
स्वर्णगोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥ इति ।
अक्षता यवाः ।

अथ प्रथमरजोदर्शनशान्तिप्रयोगः ।

चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने भर्त्ता प्रातरभ्यङ्गपूर्वकं स्नात्वा, तत्पूर्वदिने सायङ्काले गोमयोदकेनोपलिप्तायां भूमौ धान्य-राशिं कृत्वा तत्र कथाविधि स्थापितकलशोदकेन ग्रहयागान्ते उक्तैः देवस्यत्वेत्यादिभिः, स्वस्तिन इत्यादिभिर्वा, द्यौः शान्ति-रित्यनेनैव मन्त्रेण वा ब्राह्मणद्वाराऽभिषेकपूर्वकं सुखोष्णोदकेन वधूं स्नापयित्वा शुभासन उपविश्य दक्षिणतः पत्नीमुपवेश्य (रजोदर्शनात्पूर्वं गमने कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तं विधाय) दीपं प्रज्व-ल्याचम्य स्वस्तिवाचनं (शान्तिपाठं) कृत्वा गणेशपूजनं कु-र्यात् । पूजनसामग्रीं सम्पाद्य अर्घं संस्थाप्य सङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येत्यादि सं० अमुकोऽहं ममास्याः पत्न्याः निन्द्यतिथ्यादिषु जातप्रथमरजोदर्शनदोषशान्त्यर्थं करिष्यमाणे शान्तिकर्मणि गर्भाधानाख्यसंस्कारकर्मणि च निर्विघ्नतासिद्धये श्रीभगवतो गणेश्वरस्य यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य य-थाविधि सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि सं०

अमुकोऽहं ममास्याः भार्यायाः प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वारा अ-
स्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा च
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानसंस्कारं, तत्रादौ ममास्याः पत्न्याः
मासर्क्षतिथिवारयोगकरणमुहूर्त्तसमयवस्त्रादिषु यत्रकुत्रचिद्दुष्टे
जातप्रथमरजोदर्शनसूचितारिष्टनिवृत्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
नारदसंहितोक्तशान्तिं चैकतन्त्रेण करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृ-
पूजा–नान्दीश्राद्ध–पुण्याहवाचनानि अग्निस्थापनं प्रधानदेवता-
स्थापनं कलशस्थापनं तत्र ब्रह्मवरणपूजनपूर्वकं ग्रहपू-
जनं, रक्षाविधानं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि मातृ-
पूजादि पुण्याहवाचनान्तं विधाय स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वक-
मग्निं संस्थाप्य आचार्यादीन् वृणुयात् । अद्येह करिष्यमाण-
प्रथमरजोदर्शनशान्तिकर्मणि आचार्यादीनां पूजनपूर्वकं वरणं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य नमोऽस्त्वनन्तायेति नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्या-
दिना च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करे गृही-
त्वा, एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यवासोभिः प्रथमरजोदर्शन-
शान्तिकर्मणि आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे इति उक्त्वा, आचा-
र्यस्त्वमिति तं प्रार्थयेत । ततः ब्रह्मवरणं कुर्यात् । पूर्ववत्संपूज्य
वरणसामग्रीं करे गृहीत्वा प्रथमरजोदर्शनशान्तिकर्मणि ब्रह्मत्वेन
त्वामहं वृणे इति उक्त्वा यथा चतुर्मुख इत्यादिना प्रार्थयेत ।
दूर्वा–तिल–यवहोमार्थं, मासादिषु बहुषु दुष्टेषु प्रथमरजोदर्शने
जाते सति रुद्राभिषेकार्थं नवचण्डीपाठार्थं शान्तिकाध्यायादि-
पाठार्थं च अन्यान् ब्राह्मणांश्चेत्थमेव वृणुयात् । ततो यजमानः
आचार्यो वा सुवर्णप्रतिमां देवस्यत्वेत्यृगुच्चारणपूर्वकं पञ्चा-
मृतेन संस्नाप्य अग्नेरीशाने कलशं संस्थाप्य तत्र वा, तण्डुल-
पूर्णताम्रादिपात्रे एव वा तां प्रतिमां संस्थाप्य तत्र सवितृरूप-
भुवनेश्वरीमावाह्य गायत्र्या; आकृष्णेनेति मन्त्रेण, ॐ भुवनेश्वर्यै

नम इतिनाममन्त्रेण च ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूजयेत्। भुवनेश्वरीत उत्तरे कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र उक्तरीत्या ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षाविधानेन रक्षासूत्रं चाभिमन्त्र्य कलशे संस्थापयेत्। तत आचार्यो ब्रह्मोपवेशनादि पर्य्युक्षणान्तं कर्म्म निर्वर्त्य "एतन्ते" इत्यादिना (तारण) वरदनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐ चत्वारि० इति ध्यात्वा ॐ अग्नेनयेति मन्त्रेण नाममन्त्रेण च नीराजनान्तं सम्पूज्य रेखा जिह्वाश्च पूजयेत्।

ततो यजमानो देवताभिध्यानपूर्वकं द्रव्यत्यागं कुर्यात्। अद्येह प्रथमरजोदर्शनशान्तिकर्म्मणाऽहं यक्ष्ये। तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निम्, सोमम्, आज्येन—सवितृरूपां भुवनेश्वरीम् आज्येन आज्याक्तैः दूर्वा–तिल–यवद्रव्यैश्च–अग्निंस्विष्टकृतमाज्यादिद्रव्यैः–अग्निं, वायुं, सूर्य्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणंसवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिम्, अग्निं वैश्वानरं चाज्येनाहं यक्ष्ये, इदमाज्यम् आधाराज्यभागदेवताभ्यः, तथेदं घृतं घृताक्तं दूर्वा-तिल–यवद्रव्यं च पृथक्पृथगष्टोत्तरशतसंख्यया सवितृरूपायै भुवनेश्वर्यै, अग्नयेस्विष्टकृते, इदमाज्यं महाव्याहृतिदेवताभ्यः सर्वप्रायश्चित्तदेवताभ्यः प्रजापतयेऽग्नये च मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु ॐ तत्सन्न मम इति। एवं यजमानेन कृते द्रव्यत्यागे आचार्यैः ब्रह्मणान्वारब्धः ॐ प्रजापतये स्वाहा इति मनसा हुत्वा, ॐइन्द्राय स्वाहा ॐअग्नये स्वाहा ॐसोमाय स्वाहा इति आधारावाज्यभागौ च हुत्वा अन्यैः सह प्रधानहोमं कुर्य्यात्। संस्रवं प्रणीताग्न्योर्मध्ये स्थापिते प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेत्। (इदं प्रजापतये न ममेत्यादिकं त्यागमदृष्टार्थं कुर्यात् इति केचित्। वस्तुवस्तु नैव कुर्यात्, यजमानेन पूर्वमेव त्यागस्य कृतत्वेन

प्रयोजनाभावादिति द्वैतनिर्णये वाचस्पतिमिश्राः)। (गायत्रीमन्त्रस्य विश्वामित्रऋषिः गायत्रीछन्दः सविता देवता आज्यादिहोमे विनियोगः) ॐ भूर्भुवः स्वः० प्रचोदयात् इति गायत्र्या आज्य-दूर्वा-तिल-यवैः १०८ प्रधानहोमानन्तरं ब्रह्मणाऽन्वारब्धः शेषैराज्यादिद्रव्यैः स्विष्टकृतं हुत्वा भूरादिव्याहृतिहोमं सर्वप्रायश्चित्तहोमं च कुर्यात्। ततः संस्रवप्राशनम्, पवित्राभ्यां मुखमार्जनम्, पवित्रयोरग्नौ प्रतिपत्तिः, प्रणीताविमोकः। यजमानः पूर्णपात्रदानं कुर्यात्। अद्येह अमुकोऽहं कृतस्य प्रथमरजोदर्शनशान्तिहोमकर्मणः साद्गुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं सहिरण्यं सदक्षिणं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे। अङ्कस्पर्शेतिमन्त्रपाठः) ॐ वसूपा ऽअसेऽसीत्यादिभिरङ्गान्यालभेत। ततः आचार्यः पूर्णाहुतिं जुहुयात्। त्र्यायुषं कृत्वा, यजमानः देशकालकीर्त्तनान्ते अमुकोऽहं ममास्याः वध्वाः मासतिथिनक्षत्रवारयोगकरणमुहूर्त्तसमयचक्रेषु यत्रकुत्रचिद्दुष्टे जातप्रथमरजोदर्शनसूचितारिष्टनिवृत्तिसकलसौभाग्यप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये कृतस्य भुवनेश्वरीशान्तिकर्म्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इदं सुवर्णं वह्निदैवतम्, इमां गां रुद्रदैवताम्, इमां भूमिं विष्णुदैवताम्, सोमदैवतम् इदं तिलपात्रं च तत्तन्निष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा तथा कलशे आवाहितानामादित्यादिग्रहाणां ब्रह्मवरुणयोश्च पूजनकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां, तथा सुपूजितामिमां सौवर्णीं भुवनेश्वरीप्रतिमां च आचार्यादिभ्यो होमकर्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये इति सङ्कल्पयेत्॥ शान्तिकाध्यायपाठादिकरणे तथा शान्तिकाध्यायपाठकर्म्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां, तथा नवाहचण्डीपाठकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्त्यै इमां दक्षिणां, तथा रुद्रैकादशिन्याः साङ्गतासिद्ध्यै इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये। तथा कृतैतच्छान्तिकर्म्मणः न्यूनातिरि-

क्तदोषपरिहारार्थमिमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दास्ये । तथा सकलकर्म्मणां साङ्गतासिद्ध्यै यथासंख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा क्षेत्रपालाय बलिं दत्वा अग्निं सम्पूज्य विसृजेत् । यजमानस्य गर्भाधानमन्त्राणामज्ञाने स रात्रौ कर्त्तव्यगर्भाधानमन्त्रान् वक्ष्यमाणान् आचार्यात् लिखित्वा "विराजिहीयं द्यावापृथिवी" इति मन्त्रम्, "इन्द्रियेण ते रेतसा रेत ऽआदधामि" इति मन्त्रम्, "विष्णुर्योनिम्" इत्यादीन् मन्त्रान्, "यत्ते सुसीमे" इति मन्त्रं च बद्ध्वा नाभिदेशे हस्तं स्थापयित्वा इदानीमेवापकृष्य पठित्वा देवता विसृजेत् । तत आचार्यादयः कुम्भजलेन स्वस्तिन इत्यादिवैदिकैः सुरास्त्वामभिषिञ्चन्त्वित्यादिपौराणैश्च मन्त्रैः सपत्नीकं यजमानमभिषिञ्चेयुः । तिलककरसूत्रबन्धनमन्त्रपाठादिकं च कुर्युः । यजमानश्च घृते छायादर्शनं सदानं च विधाय दत्त यथाशक्ति वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयं च इष्टैः सह भुञ्जीत ॥

(नारदसंहितायाम् इन्द्राण्याः इन्द्रस्य च भुवनस्यानुक्तत्वात् क्वचित् कचित् प्रयोगे उक्तमपि तत्पूजनादिकमस्माभिः प्रयोगे न स्थापितम् । यद्यपि तत्र "गायत्र्या जुहुयात्" इत्येव श्रुतं नतु भुवनेश्वरीनामोल्लेखः तथापि चिद्रूपायास्तस्याः सकलजगदुत्पादकस्वरूपसवितृत्वस्य सत्त्वात् गायत्रीमन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन पूज्यत्वात् तन्मन्त्रकरणहोमोद्देश्यत्वमुचितम्, संस्कारकौस्तुभे च सवितृत्वेन भुवनेश्वर्या एव होमोद्देश्यत्वमिति स्पष्टमेवोक्तम्, अतो नारदोक्तशान्तिप्रकारेऽस्माभिः भुवनेश्वर्येव पूज्यत्वेनोक्तेति बोध्यम् ॥ शौनकाद्युक्तप्रकारा अन्यशाखिनामिति नास्माभिः परिगृहीताः) ॥ इति भु. र. शान्तिः ॥

अथ सुलग्ने रात्रौ भर्त्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य गणेशादीन्

स्वलङ्कृतो द्विगुणानुरागः अनुरागिणीं स्वलङ्कृतां स्त्रियम् गच्छेत्। तद्यथा—"(१) विजिहीथां द्यावापृथिवी" मन्त्रेण भार्याया ऊरू विश्लिष्टौ कृत्वा स्त्रिया उपस्थे जननेन्द्रियं निक्षिप्य चुम्बनादिपूर्वकम् "इन्द्रियेण ते रेतसा रेत ऽआदधामि (२)" इति मन्त्रं पठित्वा (अपान्याभिप्राणयात्) विहरेत्। एवं ग्राम्यधर्मान्ते, (३) ॐ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु। आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते॥ १॥

(१) श० ब्रा० कां० १४ अ० ६ ब्रा० ४ कण्डिका २०-अथास्या ऊरू विहापयति 'विजिहीथां द्यावापृथिवी' इति तस्यामथ निष्ठाय मुखेन मुखᳬसन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिरिति।

'विजिहीथां द्यावापृथिवी' इत्यनेन अस्या भार्याया ऊरू सक्थिनी विहापयति विश्लेषयति। द्यावापृथिवी इत्यूर्वोः सम्बोधनम्। हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हे ऊरू युवां विजिहीथां विश्लिष्टे भवतमित्यर्थः।

(२) तस्याम् अर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाय निक्षिप्य मुखेन मुखं सन्धाय चुम्बित्वा पूर्वोक्तेन "इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि" इति मन्त्रेण (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डिकोक्तेन) रेतः सिञ्चेत्। स्वकीयप्रजननेन्द्रिये तदीयप्रजननेन्द्रियाद्रेतः स्वीकृत्य तत् पुत्रोत्पत्तिसमर्थं जातमिति मत्वा स्वकीयरेतसा सह तस्मिन्निक्षिपेत्। तदिदम् अपाननम्। प्राणनं च तत्पूर्वकं रेतःसेचनम्। एवं ग्राम्यधर्मान्ते कर्तव्यशेषमुपदिशति, त्रिरेनामिति। एतां योनौ प्रक्षिप्तरेतस्कां भार्याम् अनुलोमां मूर्द्धानमारभ्य पादान्तं मन्त्रमुच्चरन् त्रिवारं पाणिनाऽनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिमित्यादिभिः प्रतिमन्त्रम्। अन्ते नाम गृह्णाति असाविति।

(३) विष्णुः व्यापनशीलो भगवान् नारायणस्तव योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्तिसमर्थां करोतु। त्वष्टा सविता तव मम च सुतस्य रूपाणि अवयवान् पिंशतु विभागशः दर्शनयोग्यान् करोतु। प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थित्वा त्वयि रेतः समासिञ्चतु प्रक्षिपतु। धाता पुनःसूत्रात्मा ते स्वदीयकर्मं स्वदात्मना स्थित्वा दधातु पुष्णातु॥१॥

(१) गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके। गर्भं ते ऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २ ॥

(२) हिरण्मयी ऽअरणी याभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ। तं ते गर्भं दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥

(३) यथाऽग्निगर्भा पृथिवी द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी। वायुर्दिशां यथा गर्भ ऽएवं गर्भं दधामि ते अमुकदेवि३ इत्येतैः प्रतिमन्त्रं शिर आरभ्य पादपर्यन्तं योनौ प्रक्षिप्तरेतस्कां भार्यां पाणिनाऽनुमार्ष्टि। ततः—

ॐ रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ताह्यस्य हरयः शता दश—(ऋ. सं. अष्ट. ४ अ. ७. व. ३३ मं. २) इति मन्त्रं समाचारात् पठित्वा शौचं विधायाचम्य वधूं वामत उपवेश्य वध्वा दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा हृदयमालभेत—

---

(१) हे सिनीवालि भगवति पतत्संज्ञे या देवि त्वं निषिक्तगर्भं धारय। पृथुर्विस्तीर्णा स्तुका स्तुतिर्यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिहृपृथुष्टुके हेमहास्तुते त्वं गर्भं धारय। अश्विनौ च देवौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वकीयरश्मिमालिनौ पुष्करस्रजौ सुवर्णकमलाभरणौ तव गर्भं मद्वारमना स्थित्वा समाधत्ताम् ॥ २ ॥

(२) हिरण्मयी हिरण्मय्या ज्योतिर्मय्यौ अरणी, प्राग् यभूधतुरितिशेषः। याभ्यामरणिभ्यां पुराऽमृतरूपं गर्भमश्विनौ निर्मन्थताम् निर्मथितवन्तौ। तं तथाभूतं गर्भं ते तव जठरे दधामहे धारयामहे दशमे मासि सूतवे प्रसोतुम् (तुमर्थेसेसे इति सूत्रेण सूधातोस्तवेङ्प्रत्ययः) ॥

(३) यथा पृथिवी अग्निगर्भा, यथा द्यौः इन्द्रेण सूर्येण गर्भिणी, यथा वायुर्दिशां गर्भः तथा ते गर्भं दधामहे अमुकसुन्दरि इति भार्याया नामग्रहणम्। असाविति पत्युर्वा नामग्रहणम् ॥ ३ ॥

(१)ॐ यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम्। वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शत ँ शृणुयाम शरदः शतम्—इति। ततः ताम्बूलचर्वणं कृत्वा शयीत इति॥ एकस्यां रात्रौ सकृदेव गमनमिति याज्ञवल्क्यः। तत उत्तरेऽह्नि प्रातर्नित्यकर्म समाप्य स्थापितदेवता गन्धाद्युपचारैः सम्पूज्य प्रणम्य विसृज्याचम्य कृतं कर्मेश्वरायार्पयेत्॥ इति गर्भाधानप्रयोगः॥

(इदं च गर्भाधानं प्रथमर्तौ मलमासशुक्रास्तादावपि कार्यम्। द्वितीयादौ तु नेति निर्णयसिन्ध्वादौ स्पष्टम्। गर्भाधानसंस्कारं विना गर्भधारणे गां तन्निष्क्रयं वा दत्त्वा पुंसवनादिकं कार्यम्। पारस्कराचार्येण अमन्त्रकाभिगमनस्यैवोपदेशात् तदनन्तरमपि हृदयालम्भमात्रस्यैव विधानात् हरिहरपद्धतौ गदाधरपद्धतौ च तावन्मात्रमेव कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम्। अर्वाचीनेषु संस्कारभास्करादिषु पारस्करगृह्ये प्रक्षिप्तं शाखान्तरीयं खण्डं कात्यायनपरिशिष्टत्वेनोल्लिख्य तदुक्तेतिकर्तव्यता निर्दिष्टा। अस्माभिस्तु शतपथब्राह्मणे प्रत्यक्षमुपदिष्टेतिकर्तव्यतैव प्रदर्शिता। प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वादियमेव विद्वद्भिर्ग्राह्येति दिक्। केचित्तु गृह्यकारेण शतपथोक्तायाः समन्त्रिकाया अभिगमनेतिकर्तव्यताया अनुपदेशात् समन्त्रिकायाः कुशकण्डिकाया इव समन्त्रकाभिगमनेतिकर्तव्यताया अपि परित्याग एवोचितः स्मार्ते कर्मणि। शतपथोक्ता तु आरण्यकोपदिष्टत्वादुपासकानामुपासनाकर्मणि नियता। तस्मात् हरिहराद्युक्तैवेतिकर्तव्यता सुधीभिर्ग्राह्या, शाखान्तरीया तु सर्वथा न ग्राह्येत्याहुः)॥

---

(१) हे सुसीमे शोभनसीमन्तिनि यत् ते तव हृदयं मनः दिवि वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितं स्थितं मनसश्चन्द्राधिष्ठितत्वात् तदहं वेद जानीयां, तच्च मनः मां विद्यात्। एवं मिथोऽनुरक्तहृदया वयं शतं शरदो वर्षाणि पश्येमेत्यादि पूर्ववत्॥

(२)अथ पुंसवनम् ॥

गर्भधारणतो द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः पुन्नक्षत्रेण पुनर्वसुपुष्यश्रवणहस्तादिना युक्तः तस्मिन् चन्द्रताराऽनुकूले रिक्तापर्वाणि वर्जयित्वा सूर्यभौमगुरुवारेषु गर्भिणीं संस्नाप्य तत्पतिः स्वयं च स्नात्वा उभावप्युपोषितौ भूत्वा गर्भिणीमेव वोपवास्य अहते धौते वाससी परिधाप्य प्रथमं (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा दीपं प्रज्वाल्याचम्य प्राणानायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । अमुकोऽहं ममास्यां भार्यायाम् उत्पत्स्यमानापत्यगर्भस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हण—पुंरूपताज्ञानोदयप्रतिरोधिकर्म्मनिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनाख्यं कर्म करिष्ये । पुंसवनकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपूजादि विधाय अस्तमये वटवृक्षस्यावरोहान् अधोभागे जायमानानङ्कुरान् , शुङ्गान् अग्रपल्लवान्मुकुलाकारांश्च उदकं यथा स्यात् तथा पिष्ट्वा सूक्ष्मवस्त्रेण निष्पीड्य तद्रसं गर्भिण्या दक्षिणनासिकायामासिञ्चति—(हिरण्यगर्भः, अद्भ्यः सम्भृतः इत्यनयोः क्रमेण प्रजापत्युत्तरनारायणौ ऋषी त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिपुरुषौ देवते नासिकायां रसासेके विनियोगः) ।

(१) ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः

---

(१) य.सं.अ. १३ मं. ४—हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः समवर्त्तत समभवत् अग्रे प्रथमम् । यो हिरण्यगर्भो जातो जातमात्रो भूतस्य प्राणिजातस्य एकोऽद्वितीयः पतिरासीत् स्वामी बभूवेत्यर्थः । एवंभूतः स पृथिवीं दाधार धृतवान्, न केवलं पृथिवीम् उत अपि इमां द्याम् अन्तरिक्षम् । एवंभूताय कस्मै काय प्रजापतये देवाय हविषा हविर्विधेम दद्मः ॥

पतिरेक ऽआसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

(१)ॐ अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्म्मणः समवर्त्तताग्रे। तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ २ ॥

इतिमन्त्राभ्याम् उदरप्रान्तिममासिञ्चेत् ॥

स यदि "वीर्य्यवान् पुत्रः स्यात्" इति कामयेत तदा उदकपूर्णं शरावं भार्याया अङ्के धृत्वा गर्भाभिमन्त्रणं कुर्यात्। अनामिकाऽग्रेण गर्भाशयं स्पृशन्—(सुपर्णोऽसीति प्रजापतिर्ऋषिः कृतिश्छन्दः गरुत्मान् देवता गर्भाभिमन्त्रणे विनियोगः)।

(२) ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं

---

(१) य. सं. अ. ३१ मं. १७–यो विष्णुः अग्रे प्रथमम् अद्भ्यः जलात् पृथिव्यै च पृथिव्या अपि (चकारो भिन्नक्रमः) सम्भृतः समवर्त्तत उत्पन्नोऽभवत्। जलपृथिव्योरुपादानं पञ्चभूतोपलक्षणार्थम्। कुतो निमित्तकारणात्, विश्वकर्म्मणः–विश्वं सर्वं कर्म्म यस्य तस्य रसात्–कामात् सिसृक्षारूपात्। तस्य विष्णो रूपं मूर्तिं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः अग्रे पुरतः सर्वेषाम् अपरोक्षम् इत्यर्थः य एति आगच्छति तद्रूपं मर्त्यस्य मनुष्यस्य देवत्वेनैव भवति। किम्भूतम्, आजानं यावज्जीवम्। विष्णुः सृष्ट्यादौ पञ्चमहाभूतेभ्य उपादानकारणेभ्यः सिसृक्षां निमित्तकारणं प्राप्य उदपद्यत, तदनु आदित्यः तस्य विष्णोर्यद्रूपं तद् धारयन् गच्छतीति सर्वेषां प्रत्यक्षम्। तद्रूपं मनुष्यस्य देवत्वेन भवतीति वाक्यार्थः ॥

(२) (य. सं. अ. १२ मं. ४) अस्यार्थः—हे अग्ने त्वं सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् दूरगत्वादिगुणयोगेन प्रशस्तपक्षवान् असि। त्रिवृत् ॐकारः ते तव शिरो मस्तकं, गायत्रं साम ते चक्षुः, बृहद्रथन्तरे सामनी ते पक्षौ, स्तोमः स्तोमाख्यः पञ्चदशस्तवात्मा ते आत्मा मनः, छन्दांसि अनुष्टुबादीनि ते अङ्गानि, यजूंषि यजुर्वेदः ते नाम संज्ञा, वामदेव्यं साम ते तनूः शरीरं, यज्ञायज्ञियं साम ते पुच्छं लाङ्गूलं, धिष्ण्या अग्नयः ते शफाः खुराः। यतस्त्वं सुपर्णोऽसि गरुत्मांश्च यतः

चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ ॥ स्तोम ऽआत्मा छन्दाᳬंस्यङ्गानि यजूᳬंषि नाम ॥ साम ते तनूर्वामदेव्यं, यज्ञायज्ञियं पुच्छं, धिष्ण्याः शफाः ॥ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत ॥ इति मन्त्रं जपति । ततो दक्षिणासङ्कल्पः । अद्येहामुकोऽहं कृतस्यास्य पुंसवनकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐतत्सत् । तथा च यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । ततोऽभिषेकमन्त्रपाठादि कारयेत् ॥ इदं स्वकालेऽकृतं चेत् सीमन्तेन सहैव कार्यम् ।

इति पुंसवनकर्म्म ॥

(३) अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

तच्च प्रथमगर्भे गर्भधारणप्रभृति षष्ठेऽष्टमे वा मासे पुष्यादिपुन्नक्षत्रयुक्ते चन्द्रे चन्द्रतारानुकूले दिवसे कार्यम् । तत्र पूर्ववद्गणेशपूजनं कृत्वा प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्—अद्येहामुकोऽहम् अस्यां मम भार्यायां गर्भाभिवृद्धिपरिपन्थिपिशितप्रियाऽलक्ष्मीभूतराक्षसगणनिरसनक्षम—सकलसौभाग्यनिदान—महालक्ष्मीसमावेशनद्वारा प्रतिगर्भं बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपं सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म्म करिष्ये इति । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातॄणां पूजनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि मातृपूजनादि विधाय बहिःशालायां स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य तदीशाने कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य उक्तविधिना सम्पूज्य रक्षा-

---

दिवम् आकाशं गच्छ याहि, स्वः स्वर्गलोकं पत प्राप्नुहि । अयं वाक्यार्थः—सुपर्णत्वादिगरुडधर्म्ममारोप्य वेदरूपस्त्वमिति अग्निः स्तूयते। पुंसवने अग्निजलयोः कार्यकारणयोरभेदाश्रयणेनाग्निस्तुत्या जलमेव स्तुतं गर्भवीर्यवत्त्वं करोति ॥

सूत्रमभिमन्त्र्य कलशे संस्थाप्य अग्नेः पश्चादागत्योपविश्य स्वद-
क्षिणतो गर्भिणीं स्त्रियमुपवेश्य आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा ब्रह्मो-
पवेशनादिपरिस्तरणान्ते पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि, द्वे
पवित्रे, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्थाली, चरुस्थाली, संमार्जनकुशाः
पञ्च, उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः, समिधस्तिस्रः, स्रुवः खादिरः,
आज्यं, तण्डुलाः, मुद्गाः, तिलाः पृथक्पृथक्, पूर्णपात्रं, कर्मोप-
योगिनी दक्षिणा एतानि वस्तूनि अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि उद-
गग्राणि स्थापयेत् । अत्र विशेषोपकल्पनीयानि—मृदुपीठम्, अ-
पक्वश्लाद्युग्मफलवती औदुम्बरसमित्, पवित्रलक्षणास्तिस्रो
दर्भपिञ्जूल्यः, श्येनी शलली, शरेषीका अश्वत्थशङ्कुर्वा, सू-
त्रपूर्णं सूत्रकर्त्तनसाधनं, वीणागाथिनौ चेति । ततः त्रिभिर्दर्भैः
द्वे प्रच्छिद्य प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताया उत्तरतो निधाय तत्र दक्षिण-
हस्तेन त्रिः प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रो-
क्षणीषु निधाय प्रोक्षणीपात्रं दक्षिणेन सव्ये धृत्वा मध्यमानामि-
काग्रमध्यपर्वभ्यां तज्जलमुच्छाल्य प्रणीतोदकेन पवित्राभ्यां त-
ज्जलं प्रोक्ष्य तेन जलेन आज्यस्थाल्यादीन् प्रत्येकं प्रोक्ष्य विशे-
षोपकल्पनीयानि मृदुपीठादीनि न प्रोक्षेत् । तण्डुलादीन् त्रिस्त्रिः
प्रक्षाल्य आज्यस्थाल्यामाज्यमग्नावधिश्रित्य चरुस्थाल्यां प्रणी-
तोदकमासिच्य तत्र पूर्वं मुद्गान् प्रक्षिप्य अग्नावारोप्य ईषत्पक्वेषु
मुद्गेषु तिलतण्डुलान् प्रक्षिप्य अर्धश्राणे चरौ ज्वलदुल्मुकम्
आज्यस्य समन्ताद् भ्रमयित्वा चरोः समन्ताद् भ्रमयेत् । उदकं स्पृष्ट्वा
स्रुवं प्राञ्चं प्रतप्य उ. स्पृ. कुशाग्रैः इचान्तं मूलतोऽग्रपर्यन्तं, मूलैः
अधः अग्रतो मूलपर्यन्तं संमार्ज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य उ. स्पृ. द-
क्षिणेन संमार्ज्य दक्षिणतो निधाय अर्धश्राणेषु मुद्गेषु तिलमिश्र-
तण्डुलान् क्षिपेत् । एवं चरुं श्रपयित्वा आज्यं चरोः पूर्वेण
नीत्वा अग्नेरुत्तरतः संस्थाप्य चरुमाज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा-

ऽऽज्यस्थालीरस्तः संस्थाप्य तत आज्यमग्नेः पश्चान्निधाय तदुत्तरतश्चरुं निधाय आज्यमुत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्चोत्पूय पवित्रे तत्र निधाय उपयमनकुशानादाय घृताक्तास्तिस्रः समिधोऽग्नौ तूष्णीं तिष्ठन् प्रक्षिप्योपविश्य प्रोक्षणीजलेनेशानाद्युत्तरपर्यन्तमभ्युक्ष्य पवित्रे प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्रवधारणार्थं प्रणीताग्न्योर्मध्ये धारयेत् ।

ततो देवताभिध्यानं कुर्यात् । अथेह सीमन्तहोमकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम् आज्येन—प्रजापतिं तिलमिश्रितमुद्गस्थालीपाकेन—अग्निं स्विष्टकृतम् आज्यस्थालीपाकाभ्याम्—अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं चाज्येन यक्ष्ये इति । "ॐ एतन्ते" इति प० मङ्गलनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति अग्निं प्रतिष्ठाप्य चत्वारीति ध्यात्वा अग्ने नयेति ॐमङ्गलनामाग्नये नम इति च पाद्यादिभिः सम्पूज्य आघारावाज्यभागौ च हुत्वा स्थालीपाकेनाज्यमिश्रितेन जुहोति ॐप्रजापतये (इति मनसा) स्वाहा इदं प्रजापतये न मम। ततः ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । तत आज्येन भूरादिनवाहुतिहोमं कृत्वा संस्रवप्राशनादि पूर्णपात्रदानं च विधाय ततोऽग्नेः पश्चादुत्तरतो भद्रपीठोपरि भद्रासने स्थितायाः स्त्रियाः सीमन्तकेशे अपक्वोदुम्बरफलयुग्मवत्या समिधा, तिसृभिर्दर्भपिञ्जूलीभिः, त्र्येण्या शलल्या, वीरणेषीकया, सूत्रपूर्णतर्कुकेन च ललाटान्तरमारभ्य द्विधा करोति । तद्यथा (व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः विनयने विनियोगः)।

(१) ॐभूर्विनयामि ॐभुवर्विनयामि ॐस्वर्विनयामि इति त्रिर्विनयनं कृत्वा अथ औदुम्बरादिपञ्चकं पुञ्जीकृतं तस्या वेण्यामावध्नाति—(अयमूर्जावत इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः फलिनी देवता वेणीबन्धने विनियोगः) ।

(२) ॐ अयमूर्ज्जावतो व्वृक्ष ऽऊर्ज्जीव फलिनी भव इति मन्त्रेण बध्नीयात्—वेण्यां त्रिवृत्कुर्य्यात् । अथ वीणागाथिनौ प्रेषयति "सोमꣳराजानं गायताम्" इति । तौ च प्रेषितौ वीणामादाय (सोममित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः सोमो देवता गाने विनियोगः)। ॐ सोम ऽएव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र ऽआसीरंस्तीरे तुभ्यम् (३)-गङ्गे इति गायतः । गर्भिणी यस्या नद्याः समीपे स्थिता भवति तस्याः गङ्गे, यमुने इति वा सम्बुद्ध्यन्तं नाम सैव गृह्णीयादिति हरिहरः । ततो दक्षिणासङ्कल्पः । अद्येहामुकोऽहम् अस्या भार्यायाः सीमन्तोन्नयनकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणामाचार्यादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्वा दश यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इत्येवं सङ्कल्प्य अभिषेकतिलकरक्षाबन्धनघृतच्छायादर्श-

---

(१) हेस्त्रि भूरादिलोकत्रयम्, वेदत्रयम्, अग्नित्रयं, प्राणत्रयं वा तव सुखार्थं त्वत्सीमन्तं विनयामि प्रापयामि ॥

(२) हेस्त्रि यतोऽयं वृक्षः, ऊर्जावान् इति शेषः । हलन्ताट्टाप् निशादिशेतिवत् । अतोऽस्य ऊर्जावतो वृक्षस्य ऊर्जीव सफलशाखेव त्वमपि फलिनी फलवती भव ॥

(३) सोमश्चन्द्र एव नोऽस्माकं राजा प्रभुः, अतः इमाः प्रजाः मानुषीः मानुष्यः सौम्याः न तु राक्षस्यः । 'यथा राजा तथा प्रजा' इति स्मृतेः । हेगङ्गादिनदि तुभ्यं-तव सोमरूपायास्तीरे प्रजा आसीरन् । त्वामाश्रित्य स्थिताः । कीदृशे, अविमुक्तचक्रे अनुल्लङ्घितराजाज्ञे चक्रं रथाङ्गे व्यूहे च राजाज्ञायां प्रवर्तने' इत्यभिधानात् ॥

न्यायुपमन्त्रपाठादिकं कारयेत् । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ॥

इति सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ॥

(४) अथ क्रमप्राप्तं जातकर्मोच्यते ।

तत्र तावत्सुखप्रसवार्थं सोष्यन्तीकर्म । सोष्यन्तीं (प्रसवशूलवतीं) प्रसवोन्मुखीं स्त्रियम् अद्भिरभ्युक्षति । (एजत्विति प्रजापतिर्ऋषिः महापङ्क्तिश्छन्दः गर्भो देवता अभ्युक्षणे विनियोगः) ।

(१)ॐएजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथाऽयं वायुरेजति यथा समुद्रऽएजति । एवायं दशमास्योऽअस्रज्जरायुणा सह—इत्यभ्युक्ष्य (अवैत्विति प्रजापतिर्ऋषिः बृहती छन्दः अग्निर्देवता अवपाते विनियोगः) ।

(२) ॐ अवैतु पृश्नि शेवलꣳ शुने जराय्वत्तवे । नैवमाꣳसेन पीवरि । न कस्मिँश्चनायतमव जरायु पद्य·

---

(१) य. सं. अ. ८ मं. २८–दश मासा जाता यस्य स दशमास्यो गर्भः जरायुणा गर्भवेष्टनेन सह एजतु कम्पतां चलतु । तत्र दृष्टान्तः—यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति, यथा च समुद्रः सागर एजति, एव–एवम् अयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत्–स्रंसतां निर्गच्छतु । यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यः कदाचिन्न भवति तथापि संपूर्णस्यैव निर्गमनमाशास्यते इति भाष्ये विस्तरः ॥

(२) हेसोष्यन्ति तव जरायु पेशी अवैतु अधः पततु । किम्भूतं, पृश्नि पिङ्गलरूपम् । "आयं गौः पृश्निः" इत्यादौ तथा व्याख्यानात् । पुनः किम्भूतं शेवलं–पिच्छलं जलोपचितं वा । किमर्थं, शुने–शुनः (षष्ठ्यर्थे चतुर्थी) अत्तवे भक्षणाय । अद भक्षणेऽस्मात्तुमर्थे तवेप्रत्ययः । हेपीवरि गर्भधारणेन पुष्टाङ्गे तव जरायु मांसेनात्मरूपेण सह आयतं सम्बद्धं नैवावपद्यतां मा पततु, न कस्मिंश्चन गर्भोपघातके निमित्ते सत्यपीति । आयत्तमिति पाठे कस्मिंश्चन कार्ये निमित्ते आयत्तम् अधीनम् । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यभिधानात् । गर्भोपचयाधीनमित्यर्थः ॥

ताम्-इति मन्त्रं पठेत् । एतच्च गर्भमात्रविमोक्षणे कार्य्यम् ॥

अथ जातकर्म्मप्रयोगः ।

अथ पुत्रे जाते पिता पुत्रस्य मुखमवलोक्य नद्यादौ, स्वर्णयुक्तेनोद्धृतशीतजलेन वा शीघ्रं सचैलं स्नायात् । अद्येह अमुकोऽहं पुत्रजननानिमित्तकं सचैलं स्नानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नात्वा शुभे नवे धौते वाससी परिधाय प्राङ्मुख उपविश्याचम्य दीपं प्रज्वल्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा इष्टदेवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य नालच्छेदनात्पूर्वं गणेशपूजनं कुर्यात् । पूजासामग्रीं सम्पाद्य अद्येहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये करिष्यमाणजातकर्माख्यसंस्कारकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धये श्रीभगवतो गणेशस्य पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तप्रकारेण गणेशं सम्पूज्य—

प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अस्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिद्वारा बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्माख्यं संस्कारं करिष्ये इति । ततो मातृपूजासङ्कल्पः—अद्येहामुकोऽहं पुत्रजननानिमित्तकं गौर्यादिषोडशमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तासां पूजनं पूर्वोक्तप्रकारेण विधाय वसोर्धाराः पातयित्वा आभ्युदयिकश्राद्धं हेम्ना विदध्यात् ।

(तदाह रुद्रकल्पद्रुमे संवर्तः—

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् ।
न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥ इति ।
आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।
धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा-इति मरीचिः ।

आमश्राद्धे देयामात्रस्य चतुर्गुणं यावता हेम्ना लभ्यते

तावद्देव देयमित्यर्थः। अशक्तौ द्विगुणं, तत्राप्यशक्तौ सममेव देयम्। शूद्रश्राद्धे प्रतिगृहीतमपि हिरण्यं नित्यक्रियार्हं, धान्यं तु नेति रुद्रकल्पद्रुमे षट्त्रिंशन्मते)।

कर्मपात्रं पूर्वोक्तरीत्या संस्थाप्य प्रतिज्ञासङ्कल्पः—अद्येत्यादि सं० अमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकामुकदेवीनां नान्दीमुखानां तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाम् अमुकामुकदेवानां नान्दीमुखानां तथा अमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाम् अमुकामुकदेवानां सपत्नीकानां नान्दीमुखानां सत्यवसुसंज्ञकविश्वदेवपूर्वकं सङ्क्षिप्तसङ्कल्पविधानेन पुत्रजननिमित्तं(१) नान्दीश्राद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तविधानेन नान्दीश्राद्धं विदध्यात्। तत्रामान्नसङ्कल्पस्थाने युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्नसमर्थधान्यतश्चतुर्गुणं (चतुर्गुणधान्यलाभसमर्थं) द्विगुणं समं वा हिरण्यं ब्राह्मणाय दास्ये तद् वो नमो, नमो वृद्धि २ श्रियै इत्यूहः कार्यः।

ततः पुण्याहं वाचयेत्। तद्यथा—अमुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य करिष्यमाणजातकर्माख्यसंस्कारकर्मणि सकलमङ्गलाभिवृद्ध्यर्थं ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये तदङ्गत्वेन चतुर्णां ब्राह्मणानां पूजनं वरणं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य कृत्वा पुण्याहं वाच-

---

(१) नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम्।
पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्म समं नरैः॥

इति निर्णयसिन्ध्वादौ मार्कण्डेयपुराणवचनेन पुत्रजननिमित्तकस्यैव नान्दीश्राद्धस्य विधानात्,

न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन तत्रैव जातकर्मणि तन्निषेधाच्च न जातकर्माङ्गतया सङ्कल्पवाक्ये तदुल्लेख इति बोध्यम्। तुल्यन्यायात् मातृपूजने पुण्याहवाचने च तथैवोल्लेखः समाचारादिति दिक्।

यित्वा कलशे ब्रह्मवरुणसहितनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य पुत्रस्य मेधाजननाख्यं कर्म कुर्यात् ।

तत्र सुवर्णादितैजसे पात्रे मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं वा सुवर्णान्तर्हितयाऽनामिकयाऽऽदाय जातं कुमारं सकृत्प्राशयति । जातस्य जिह्वामनुमार्ष्टीत्यर्थः । (व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः प्राशने विनियोगः) ।

(१) ॐभूस्त्वयि दधामि ॐभुवस्त्वयि दधामि ॐ स्वस्त्वयि दधामि ॐभूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामि-इति सकृत्प्राशयेत् । इति मेधाजननम् ।

अथाऽऽयुष्यकरणम् । तद्यथा—जातस्य कुमारस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपति—(अग्निरायुष्मानित्यादीनामष्टानां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः लिङ्गोक्ता देवताः आयुष्यकरणे विनियोगः) । (त्र्यायुषमित्यस्य नारायण ऋषिः उष्णिक् छन्दः शिवो देवता आयुष्यकरणे विनियोगः) ।

(२) ॐअग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतीभिरायुष्माँस्ते-

---

(१) हे कुमार भूरादिलोकत्रयं वेदत्रयं प्राणत्रयं वा त्वयि त्वदधीनं दधामि स्थापयामि । मेधाजननार्थमिति शेषः ॥

(२) स प्रसिद्धोऽग्निरायुष्मान् अस्ति । कथं, वनस्पतीभिरिध्मादिभिः (छान्दसो दीर्घः) काष्ठैरिह आयुष्मान् भवति । तेनाग्न्यायुषा हेकुमार त्वा त्वाम् आयुष्मन्तं निर्दोषदीर्घायुषं करोमि-इति वाक्यार्थं उत्तरमन्त्रेष्वपि सम्बध्यते । सोम ओषधीभिः फलपाकान्तैर्व्रीह्यादिभिः तदधिपत्वात् (सौषधीभिरित्यत्र संधिरार्षः) । ब्रह्म वेदो ब्राह्मणैरध्येतृभिः । देवा इन्द्रादयोऽमृतेन सुधया । ऋषयो व्रतैः कृच्छ्रादिभिः । पितरः स्वधाभिः श्राद्धैः । यज्ञो दक्षिणादिभिः । समुद्रः स्रवन्तीभिर्नदीभिः—इत्येतावान् विशेषः ॥

न त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ १ ॥ ॐ सोमऽआयुष्मान्त्सौषधीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ २ ॥ ॐ ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥ ॐ देवाऽआयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ४ ॥ ॐ ऋषयऽआयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ५ ॥ ॐ पितरऽआयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ६ ॥ ॐ यज्ञऽआयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ७ ॥ ॐ समुद्रऽआयुष्मान्त्स स्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ८ ॥ इति त्रिर्वा सकृद्वा जपेत् ॥ ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् ॥ इति च त्रिर्वा सकृद्वा जपेत् इति ॥

एतदायुष्यकरणम् ॥

अथ यदि पितुः कुमारस्य सर्वायुष्याप्तिकामना स्यात्तदा दिवस्परीत्येकादशभिर्मन्त्रैः कुमारं सर्वाङ्गेष्वभिमृशति—

(दिवस्परीत्येकादशानां मन्त्राणां वत्सप्रीभालन्दनऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता जाताभिमर्शने विनियोगः)

ॐ दिवस्परि प्रथमं जज्ञेऽअग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणाऽअजस्रमिन्धान ऽएनं

जरते स्वाधीः ॥ १ ॥ विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा । विद्मा ते नाम परमं गुहा यद् विद्मा तमुत्सं यतऽआजगन्थ ॥ २ ॥ समुद्रे त्वा नृमणाऽअप्स्वन्तर्नृचक्षाऽईधे दिवो ऽअग्नऽऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाᳬंसमपामुपस्थे महिषाऽअवर्द्धन् ॥ ३ ॥ १अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः

य. सं. अ. १२ मं. १८-२८-अग्निः प्रथमं दिवस्परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारम् अस्मत्परि अस्मत्सकाशात् ब्राह्मणो जज्ञे जातः । नृषु मनो यस्य सः नृमणाः प्रजापतिः (छान्दसं गत्वम्) अजस्रम् अनुपक्षीणमग्निम् अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये अवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् । एवं बहुजन्माऽग्निः । स्वाधीः शोभना आहिताः धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमानः एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् सन् जरते जीर्यति । अग्निः प्रथमं द्युलोकस्योपरि सूर्यरूपेण उत्पन्नः । द्वितीयवारमस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि प्रसिद्धवह्निरूपेण जातः । तृतीयवारं समुद्रे वडवानलरूपेण जातः । त्रिष्वपि जन्मसु अग्निं पुरोडाशादिना दीपयन् यजमानः जरते जीर्यति जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वं त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते त्वत्संबन्धीनि रूपाणि वयं विद्म-विद्म जानामः । किञ्च ते तव पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयादिषु विभृता विभृतानि धाम धामानि स्थानान्यपि वयं विद्म । किञ्च ते तव परममुत्कृष्टं गुहा गुहायां व्यवस्थितं गोप्यं नाम यदस्ति तदपि विद्म । किञ्च यतः उत्सात् जलरूपात्स्थानात् त्वमाजगन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि तमुत्सम् उत्स्यन्दनं जलरूपं स्थानं वयं विद्म ॥ २ ॥

हे अग्ने नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयाञ्चकार । तथा नृचक्षाः-नृषु पठत्सु वष्टे मन्त्रानित्यपष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर् मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधस्थानीये तृतीये समुद्रपृथ्व्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रञ्जनात्मके ज्योतिर्मण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे । किञ्च म-

क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्। सद्यो जज्ञानो वि ही-मिद्धोऽअख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥४॥ श्री-णामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगो-पाः। वसुः सूनुः सहसोऽअप्सु राजा विभात्यग्र-ऽउषसामिधानः ॥ ५ ॥ विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ-ऽआ रोदसी ऽअपृणाज्जायमानः। वीडुञ्चिदद्रिमभिन-त्परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥ उशिक्पा-

द्विधाः महान्तः प्राणाः अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाड्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् ॥ ३ ॥

द्यौरिव मेघ इव स्तनयन् गर्जन् शब्दं कुर्वाणः, क्षामा-क्षामां क्षमां पृथिवीं रेरिहत्—लेलिहत् अत्यन्तं लिहन् भूमिमतिव्याप्नुवन्, वीरुधः ओषधीः स्वकीयज्वालासमूहेन व्याप्नुवन् अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति। वर्तमाने लङ्। किञ्च हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्य एव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यख्यत् विख्याति विख्यापयति इदं सर्वं त्रिविधं प्रकाशयति। किञ्च अयमग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते। हि ईम् इति-च्छेदः ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ४ ॥

श्रीणां गवाश्वादिसम्पदामुदारः अत्यर्थं दाता, रयीणां धनानां धरुणो धारयिता, मनीषाणां मनोऽभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता, सोमगोपाः-सोमं गोपायतीति सोमगोपाः यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता, वसुः सर्वस्य निवासहेतुः, सहसः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य सूनुः पुत्रः मन्थनोत्पद्यमानत्वात्, अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः, उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः-एवंविधः अग्निः विभाति ॥ ५ ॥

यत् यम् अग्निं पञ्च जनाः विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्च अयजन्त यजन्ते सोऽग्निः जायमानः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतः अग्न्यात्मना, भुवनस्य भूतजातस्य गर्भः गर्भवत् अन्तरवस्थितो वाय्वात्मना, जायमानः सूर्यात्मना प्रकाशमानः रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतः तेजसा पूरयति। किञ्च यः परायन् इन्द्ररूपेण परागतो गच्छन् वीडुं चित् दृढमपि (वीडुशब्दो दृढार्थः चिच्छब्दोऽप्यर्थः) अद्रिम् अदारणीयम् मेघम् अभिनत् भिनत्ति विदारयति ॥ ६ ॥

वको ऽरतिः सुमेधा मर्त्येष्वग्निरमृतो निधायि ।
इयर्त्ति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिन-
क्षन् ॥७॥ दृशानो रुक्म ऽउर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः
श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो ऽअभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौ-
रजनयत्सुरेताः ॥ ८ ॥ यस्ते ऽअद्य कृणवद्भद्रशोचे-
ऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरं वस्यो ऽअ-
च्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥९॥ आ तं भज सौश्र-
वसेष्वग्न ऽउक्थउक्थ ऽआभज शस्यमाने । प्रियः सूर्ये
प्रियो ऽअग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥१०॥

योऽग्निः मर्त्येषु मरणधर्मसु देवैः निधायि निहितः । कीदृशः, उशिक्-वश्यते काम्यते इति उशिक् कान्तः, पावकः पावयिता, अरतिः दुष्टेषु प्रीतिरहितः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः, अमृतः अमरणधर्मा, भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन्, शुक्रेण शोचिषा निर्मलतेजसा प्रभारूपेण द्याम् आकाशम् इनक्षन् व्याप्नुवन्—एवंभूतोऽग्निः अरुषम् अरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितं धूमम् इयर्ति उद्गमयति ॥ ७ ॥

दृशानः दृश्यमानः, श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुं दुर्मर्षमनपखण्डित-मायुः जीवनं रुचानः प्रकाशन् रुक्मः आभरणविशेषः उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते । सोऽयमग्निः वयोभिः अन्नैः पुरोडाशप्रभृतिभिः अमृतोऽमृतधर्माऽभवत्, यत् यस्मात् कारणात् सुरेताः शोभनं रेतः अग्निरूपं यस्याः सा सुरेता द्यौः द्युलोकवासी देवगणः एतमग्निम् अजनयत् ॥ ८ ॥

हे भद्रशोचे हे कल्याणदीप्ते हे देव अग्ने अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव घृतवन्तं घृतयुक्तमपूपं पुरोडाशं कृणवत् कृणोति करोति—हे यविष्ठ युवतम तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं वस्यः स्थानमुत्तम-लोकम् प्रनय प्रणय । अच्छाभिमुख्येन देवभक्तं देवैः सेवितं सुम्नं सुखञ्चाभिनय प्रापय ॥ ९ ॥

सौश्रवसेषु शोभनकीर्तिहेतुषु यज्ञकर्मसु उक्थे उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने हे अग्ने त्वं तं यजमानमाभज सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये

त्वामग्ने यजमाना ऽअनुद्यून्विश्वा व्वसु दधिरे व्वार्य्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्व्रजं गोमन्तमुशिजो व्विवव्रुः ॥ ११ ॥ इति एकादश ऋचः पठित्वा अस्त्वाश्मिरिति द्वादशीमृचमनुवाकान्तर्गतामपि न पठेत् । दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टीति पारस्करसूत्रात् ॥

अथ कुमारस्य पूर्वादिचतुर्दिक्षु मध्ये च एवं पञ्च ब्राह्मणान्संस्थापयेत् । पञ्चमो मध्ये नैर्ऋत्यां वा स्थाप्यः । "इममनुप्राणित" इति प्रैषं श्राव्यित्वा ब्रूयात् । ततः पूर्वदिक्स्थितो विप्रः कुमारसम्मुखास्तिष्ठन् तं लक्षीकृत्य *प्राण इति तारस्वरं ब्रूयात् । ततः दक्षिणदिक्स्थतोऽपि तथा तिष्ठन् *व्यान इति तथा ब्रूयात् । ततः पश्चिमदिक्स्थतोऽपि तथैव *अपान इति ब्रूयात् । उदक्संस्थित *उदान इति ब्रूयात् । मध्यमस्तूपरिष्टादवेक्षमाणः *समान इति ब्रूयात् । पञ्चब्राह्मणाभावे स्वयमेव

सूर्यस्य प्रियो भवति भवतु । अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु । तथा जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उज्जिगदत् उदुमेदम् उदयं वृद्धिमाप्नोतु । तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुज्जिगदत् । भविष्यदर्थे औणादिक इत्वप्रत्ययः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वामनुवर्तमानाः त्वां सेवमाना यजमानाः द्यून् दिनानि दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि वसु वसूनि धनानि हिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया सह स्थितास्ते यजमानाः द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजो मेधाविनो विद्याकर्मसमुच्चयकारिणः गोमन्तं रविमण्डलमध्यगं देवयानमार्गं व्रजं विवव्रुः विभिदुः ॥ ११ ॥

इत्थं स्तुतोऽग्निः कुमारं दीर्घायुषं करोत्विति प्रार्थनावाक्यार्थः॥

*भोः कुमार त्वं प्राणः हृदि सुस्थितप्राणो भव, तव सर्वाङ्गेषु सुस्थो व्यानः, गुदे सुस्थोऽपानः, कण्ठे सुस्थ उदानः, नाभौ सुस्थः समानः । एवमेते वायवोऽस्य सुजीवनं कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः ॥

तत्रतत्र गत्वा कुमाराभिमुखः प्राण इत्यादि ब्रूयात् । अस्मिन्पक्षे प्रैषो न भवति।

अथ यस्मिन्देशे कुमारो जातो भवति तं देशम् अनामिकया स्पृशन् एतं मन्त्रं पठति—(व्वेद ते भूमि हृदयम् इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः भूमिर्देवता जन्मभूम्यभिमन्त्रणे विनियोगः)।

(१)ॐ व्वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । व्वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम् ॥ इति भूमिमभिमन्त्र्य कुमारं सर्वशरीरे स्पृशति-(अश्मा भवेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता अभिमर्शने विनियोगः)।

(२)ॐ अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम् ॥ इति । (जातकर्म स्वकालेऽकृतं चेत् आयुष्यकरणादि अश्माभवेत्येतन्मन्त्राभिमर्शनान्तं कालान्तरेऽपि भवति ।

अनुप्राणनवारस्मा भिमर्शनानुमन्त्रणे ।
कालान्तरेऽपि कुर्वीत आयुष्यकरणं तथा ॥

---

(१) हेभूमि हेभूमे (गुणाभाव आर्षः) ते तव हृद्-हृदयम् अयं प्रत्यगात्मा सूर्यो वेद । कीदृशं हृत्, दिवि वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितं प्रसादरूपेण स्थितं, यद्वा कलङ्करूपेण चन्द्रमसि श्रितं 'तच्चन्द्रमसि स्यदधत्' इति श्रुतेः । अहमपि तत्ते हृदयं वेद । तच्च कर्तृभूतं मां विद्यादुपकर्तुं जानातु । अतस्त्वद्दत्तपुत्रेण सह वयं पश्येम शरदः शतमित्याद्युक्तार्थम् ॥

(२) हे कुमार त्वमश्मा वज्रपाषाण इव भव । दृढत्वप्रियत्वाभ्यां सादृश्यम् । परशुः कुठार इवापकर्तृनाशको भव । किञ्च अस्रुतम् अक्षीणं हिरण्यं भव-यथा धात्वन्तरासम्मिश्रं सुवर्णं शुद्धं तथा निर्दोषस्त्वं भवेत्यर्थः । यतस्त्वं पुत्रनामा आत्माऽसि अतः स त्वं वै निश्चयेन शरदः शतं जीव प्राणिहि ॥

इति हद्धोक्तेः । संस्कारत्वपत्वाच्च । मेधाजननं तु न भवतीति पूर्वं (४९) निर्णीतम्)

अथास्य मातरं दृष्ट्वा पठति—(इडासीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः इडा देवता अभिमन्त्रणे विनियोगः)।

(१)ॐ इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः। सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरत्—इति । अथ मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य कुमाराय प्रयच्छति—(इमᳪं स्तनमूर्जस्वन्तमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता स्तनप्रदाने विनियोगः) ।

(२)ॐ इमᳪंस्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सञ्जुषस्व मधुमन्तमर्वन्त्समुद्रियᳪं सदनमाविशस्व—इति । तथो वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति—(यस्ते स्तन इति दीर्घतमा ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वाग्देवता स्तनदाने विनियोगः) ।

(३)ॐ यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा

---

(१) हे वीरे आरब्धान्तगामिनि त्वम् इडा—मानवी यज्ञपात्री वाऽसि, मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोरंशोत्पन्ना चासि । यथा इडायां पुरूरवा उत्पन्नो ।यथा वा यज्ञपात्र्यां पुरोडाशो भवति,यथा च मित्रावरुणयोरगस्त्यो वसिष्ठश्चोत्पन्नस्तथा त्वय्ययं पुत्र इति भावः । यतस्त्वं वीरं पुत्रम् अजीजनथाः अजीजनः अतः सा त्वं वीरवती जीवत्पतिपुत्रा भव, या त्वमस्मान् वीरवतः जीवद्बहुपुत्रानकरत् अकरोः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः ॥

(२) हे अग्ने सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वम् ऊर्जस्वन्तं विशिष्टरसयुक्तम्, अपाम् अद्भिः दुग्धैः (अप्शब्देन लक्षणया दुग्धमुच्यते) प्रपीनं पूर्णम् इमं स्तनं धय पिब पायय स्तनपाने बालकं प्रेरयेत्यर्थः । हे अर्वन् सर्वतोगमन हे कुमार मधुमन्तं मधुस्वादयुक्तमुत्सं मुत्स्यन्दनं मातृस्तनं जुषस्व सेवस्व । किञ्च समुद्रियं समुद्रमिव मक्षोभ्यं सदनं मातृशरीरं तृप्तः सन् आविशस्व सेवस्वेत्यर्थः ॥

(३) हे सरस्वति यस्ते तव स्तनः शशयः सुप्त इवास्ते अन्यैरनु-

र्वसुविद्यः सुदत्रः। येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः—इति ॐइमᳬस्तनमिति च द्वाभ्यां वामं प्रयच्छति ॥

अथ सूतिकायाः शिरःप्रदेशे खट्वाऽधोभूमौ जलपूर्णं कुम्भं निदधाति। तं च दशदिनपर्यन्तं तत्रैव संरक्षेत्। (आपोदेवेष्वित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्द आपो देवताः सूतिकायाः शिरःप्रदेशे रक्षार्थोदककुम्भस्थापने विनियोगः)।

(१)ॐआपो देवेषु जाग्रथ, यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्याᳬ सूतिकायाᳬ सपुत्रिकायां जाग्रथ—इति।

ततः सूतिकाद्वारदेशे वेदीं कृत्वा पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं स्थापयेत्। अत्र प्रणीताप्रणयनादयो न भवन्ति। "एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः" इत्यनेन होमोपदेशे एव तस्या इतिकर्तव्यताया विधानेन अत्र च आवसथ्यइत्यनेनावापोपदेशेन प्रणयनादीनामप्राप्तेः। परिसमूहनादयस्तु भवन्त्येव। तेषां भूसंस्कारार्थत्वात्। स्थापितमग्निम् "एतन्ते" इति ("प्रगल्भो जातकर्मणि" इति वचनात्) ॐभूर्भुवः स्वरिति प्रगल्भत्वेनावाह्य ॐ प्रगल्भनामाग्नये नम इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य होमं कुर्यात् तण्डुलक-

---

पत्नुक्तत्वात्, यश्च स्तनः मयोभूः सर्वभूतानां सुखोत्पादकः, यश्च रत्नधाः रत्नानां रमणीयधनानां धारयिता, यश्च वसुविद् धनप्रापकः, यश्च सुदत्रः अन्यदानाशक्यधनदाता, येन च स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्णासि—तं स्तनं बालकस्य धातवे पानाय (धाधातोस्तवेङ्प्रत्ययः) अकः कुरु प्रयच्छेत्यर्थः। सरस्वत्यनुग्रहान्मातुः स्तनः एवङ्गुणविशिष्टो भूत्वा बालकं सम्यक् पुष्णात्विति याचनावाक्यार्थः॥

(१) हे आपः यूयं देवेषु देवकार्यनिमित्तं जाग्रथ तदेकनिष्ठाः स्थ। एवं वस्तुस्थितिमुक्त्वा तद्दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमाह—यथा देवेषु जाग्रथ एवं—तथा सपुत्रिकायां सपुत्रैव सपुत्रिका तस्यामस्यां सूतिकायां प्रसविन्यां हिते जागृतेत्यर्थः॥

णामिधान्सर्षपान्गृहीत्वा । (शण्डामर्का इति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता सूतिकाद्वाराग्नौ तण्डुलकणमिश्रसर्षपहोमे विनियोगः)।

(१)ॐ शण्डा मर्का ऽउपवीरः शौण्डिकेय ऽउलूखलः। मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा—इदमग्नये न मम । (आलिखन्निति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता सूतिकाद्वाराग्नौ तण्डुलकणमिश्रसर्षपहोमे विनियोगः)।

(२)ॐआलिखन्ननिमिषः किंवदन्त ऽउपश्रुतिः। हर्य्यक्षः कुम्भी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिः । हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा—इदमग्नये न मम ॥

(इदं शण्डमर्कोपवीरशौण्डिकेयोलूखलमलिम्लुचद्रोणास-

---

(१) शण्डाः शण्डः, मर्काः मर्कः । वचनव्यत्यय आर्षः । शृणातीति शण्डः । मारयतीति मर्कः । उपघाते घोर उपवीरः । शौण्डिकेयः शौण्डे कुशलः । उलूखलवदाध्मितधातुत्वादुलूखलः । मलिम्लुचः अतिमलिनाशयः । द्रोणासः वृक्षकोटरवदास्या नासिका यस्य सः । क्षुद्रमागधकाशिन इत्यभिधानम् । शुत्व आर्षः । च्यावयतीन्द्रियाणीति च्यवनः । अयं सर्वः इतः—सूतिकागृहहोमान्नश्यतात् नश्यतु इति प्रत्येकमन्वयः । तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति तातङादेशः ॥

(२) आ समन्ताल्लिखतीत्यालिखन् तक्षन् । अनिमिषदृष्टित्वादनिमिषः । अपकर्त्तुमुपशृणोतीत्युपश्रुतिः । किंवदन्ती विद्यते यस्य स किंवदन्तः । अर्शआदिभ्योऽच् । किंवदन्ती जनश्रुतिरित्यभिधानम् । हर्यक्षः पिङ्गलाक्षः । कुम्भयति स्तम्भयतीति कुम्भी । मन्त्रिग्रहीति इनिप्रत्ययः । धार्त्तं शातयतीति शत्रुः । पात्रपाणिः खर्परहस्तः । नॄन्मिनोति हिनस्तीति नृमणिः । हन्त्री हिंसैव मुखे यस्य स हन्त्रीमुखः । सर्षपवदरुणः धूसर उग्रो वा । येनोपद्रुतश्च्यवतीति च्यवनः प्रकृतिध्वंसकः । अयं सर्वोऽपि बालग्रह इतो नश्यतादित्यन्वयः ॥

च्यवनेभ्यो न मम इति प्रथमाहुतौ त्यागः, इदमालिखदनिमिष-किंवदन्तोपश्रुतिहर्य्यक्षकुम्भिशत्रुपात्रपाणिनृमणिहन्त्रीमुखसर्षपारुणच्यवनेभ्यो न मम इति द्वितीयाहुतौ त्याग इत्यपि केचित्)

स चाग्निरुत्थापनपर्यन्तं दशदिनावधि यथा निर्वापितो न भवति तथा कार्य्यम्। उत्थापनं च दशमदिने एव। एता आहुतयो दशदिनपर्यन्तं प्रत्यहं सायम्प्रातराहुतिद्वयेन चत्वारिंशत्संख्याका भवन्ति। खड्गाद्यःकुम्भधारणादि द्वारहोमान्तं तु कालान्तरे न भवति, नियतकालत्वात्।

अथ यदि कुमारनामा बालग्रहो रोदनादिना कुमारमुपद्रुतं कुर्यात्तदा तदुपद्रवनिवृत्तये तं बालं मत्स्यजालेनोत्तरीयेण वा प्रच्छाद्याङ्के निधायेमं जपेत्—(कूर्कुर इत्यादीनां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः शुनको देवता जपे विनियोगः)।

(१)ॐ कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः॥ चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते ऽअस्तु सीसरो लपेतापह्वर॥१॥ तत्सत्यं यत्ते देवा वरमदद्वुः स त्वं कुमारमेव वाऽवृणीथाः। चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते ऽअस्तु सीसरो लपेतापह्वर॥२॥

---

(१) कूर्कुरः भषणात्मको बालग्रहः। सुकूर्कुरः अतिभषणः। कूर्कुरः कर्कशः। बालान्बध्नातीति बालबन्धनः। सीसरोऽलसकारकः। हेशुनक तुभ्यं नमोऽस्तु। अतः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्त्वं सृज एनं कुमारं विसृज। सृज विसर्गे। लपेत लापन रोदकेति यावत्, अपह्वर गात्रसंकोचक, ह्वृ कौटिल्ये, चेचेत् तुच्छ्यन्दं कुर्वन्नित्यामन्त्रणविशेषणानि॥१॥

हेशुनक देवदूत तत्सत्यम्-तत्किंसत्यं, कुमारमेव यावृणीथाः धृतवानसि हिंसाविहारार्थं, देवाश्च ते तुभ्यं तदेव वरमदद्वुः। शेषमुक्तार्थम्॥२॥

(१)तत्तथ्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्याम-शबलौ भ्रातरौ । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते ऽअस्तु सीसरो लपेतापह्वर ॥ ३ ॥ इति । जपान्ते पिता बालकमभिमृशति—(न नामयतीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः वायुर्देवता अभिमर्शने विनियोगः) ।

(२)न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति ।

यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसि—इति मन्त्रेणाभिमृश्य दक्षिणासङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य कृतैतज्जातकर्माख्यसंस्कारकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यै साद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐतत्सन्न मम । ततो भूयसीं सङ्कल्प्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । दश यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य सूतकान्ते ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयम् ।

इति (नि० सि) व्यासोक्ते रात्रावपि स्नानदानादिकं भवत्येव ।

प्रथमेऽह्नि तथा षष्ठे दाता नाप्नोति सूतकम् ।

इतिवचनाच्चात्र दानप्रतिग्रहो न दोषायेति । ततोऽष्टाङ्गुलं परित्यज्य नालच्छेदनं कुर्यात् । अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि च कारयेत् ॥

इति जातकर्मप्रयोगः ॥

---

(१) किञ्च यत्ते तव सरमा देवशुनी माता, सीसरश्च देवश्वा पिता, श्यामशबलौ भ्रातरौ तदपि सत्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

(२) यत्र यस्मिन्कुमारे वयं वदामः जपामः । मन्त्रमिति शेषः । यत्र च अभिमृशामसि अभिमृशामः अभितः स्पर्शनं कुर्मः—स कुमारो न नामयत्यङ्गानि, न रुदति, न च भूताविष्टो हृष्यति, न च ग्लानो भवति ॥

अथ षष्ठीमहोत्सवः।

जन्मादिनतः षष्ठदिने पिता प्रातरुत्थाय शुचिं शान्तं श्रौतस्मार्तक्रियापरं सपत्नीकं ब्राह्मणं विनयेनोपसृत्य "अद्य षष्ठीमहोत्सवार्थं युवामहं निमन्त्रये" इति तावुक्त्वा तथाऽस्त्विति ताभ्यामुक्ते स्वगृहमागच्छेत्। तौ चोपोषितौ तिष्ठेताम्। ताभ्यां षष्ठीमहोत्सवं कारयेत्। विशिष्टदक्षिणादानाशक्तौ उपवासपूर्वक उत्सवः स्वयं कार्यः। ततोऽपराह्णसमये ब्राह्मणो गोमयेन काष्ठपीठे पार्श्वयोः स्कन्दप्रद्युम्नयोः, मध्ये षष्ठीदेव्या एवं तिस्रः प्रतिमाः विधाय शुक्लतण्डुलैर्यवैर्वा पूरयित्वा षष्ठ्याः कर्णप्रदेशे दूर्वापल्लवैः कुण्डले, सर्वाङ्गेषु षोडश कपर्दिका दद्यात्। ततः प्रदोषसमये पुत्रपिता स्नात्वा सन्ध्यादि विधाय पूजासामग्रीं सम्पाद्य द्वारसमीपमागत्य द्वारमातृपूजनं कुर्यात्। आचम्य अर्घं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः—अद्येहामुकगोत्रोऽमुकशर्माहममुकोऽहम् अमुकराशेर्बालकस्य करिष्यमाणषष्ठीमहोत्सवकर्मणि पूर्वाङ्गत्वेन द्वारमातॄणां पूजनं करिष्ये इति। "एतन्ते"इति प० ॐ भूर्भुवः स्वः द्वारमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य ध्यानम्—

> कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गलाऽचला।
> पद्मा चैव तु नाम्नोक्ताः सप्तैवा द्वारमातरः॥

इति ध्यात्वा ॐकुमार्यै नमः ॐधनदायै नमः ॐनन्दायै नमः ॐविपुलायै नमः ॐमङ्गलायै नमः ॐअचलायै नमः ॐ पद्मायै नमः इति नाममन्त्रैः आवाहनासनपाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तिवाचनं पठन् अभ्यन्तरं गच्छेत्। तत्र प्रथमं गन्धघृतसर्षपसैन्धवनिम्बपत्रादिस्वग्निः सूतिकासमीपे धूपो देयः।

ततो गणेशं पूजयेत्। तद्यथा-दीपं प्रज्वलय्याचम्य प्राणा-

नायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य अर्घं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः—अथेहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्माऽहं जातस्य पुत्रस्य करिष्यमाणषष्ठीमहोत्सवकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धये भगवतः श्रीगणेशस्य पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तप्रकारेण गणेशं सम्पूज्य दक्षिणां दत्वा प्रार्थयेत—

सर्वविघ्नहरो देव एकदन्त गजानन ।
भवत्या संपूजितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥
लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥ इति ।

अथ प्रधानसंकल्पः—अथेहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेः बालकस्य सर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकदीर्घायुरारोग्यावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं षष्ठीमहोत्सवं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयप्राप्तये गणपतिसहितगौर्य्यादिषोडशमातॄणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तप्रकारेण मातॄः पूजयित्वा वसोर्धाराः पातयित्वा दक्षिणां दद्यात् । ततः पुण्याहवाचनसंकल्पः—अथेहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य षष्ठीमहोत्सवकर्मणि सर्वाभ्युदयप्राप्तये ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन चतुर्णां ब्राह्मणानां पूजनं वरणं च करिष्ये इति संकल्प्य वरणं कृत्वा उक्तप्रकारेण पुण्याहं वाचयित्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य दक्षिणां दत्वा स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदाषष्ठीदेवीनां पूजनं कुर्य्यात् । अर्घं संस्थाप्य पूजासंकल्पः । अथेहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य सर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकायुरारोग्यावाप्तये गोमयप्रतिमयोः स्कन्दप्रद्युम्नयोः षोडशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य "एतन्ते" इति प० ॐ भूर्भुवःस्वः गोमयप्रतिमयोः स्कन्ददेव तथा प्रद्युम्नदेव

इहागच्छतम् इह तिष्ठतं सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतमिति प्र-
तिष्ठापयेत् ।

अथ स्कन्दध्यानम्—

मयूरवरमारूढो द्विभुजो बालरूपधृक् ।
मुद्गरं वामहस्ते तु शक्तिं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
वराभयकरः साक्षाद्विभुजः शिखिवाहनः ।
किरीटी कुण्डली देवो दिव्याभरणभूषितः ।

अथ प्रद्युम्नध्यानम्—

प्रद्युम्नस्तु चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ।
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य वामहस्ते धनुस्तथा ॥
शङ्खं च दक्षिणे दद्यान्मुद्गरं वामे प्रदापयेत् ।
प्रद्युम्नं कारयेदेवं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥
स्त्रियौ चैवास्य कर्तव्ये सर्वलक्षणसंयुते ।

इति ध्यात्वा ॐस्कन्दाय नमः इति नाममन्त्रेण—
(१)ॐ द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनि-
मनुयश्च पूर्वः । समानं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रप्सं जुहो-
म्यनु सप्त होत्राः—(य० सं० अ० १३ मं० ५) इतिवेदमन्त्रेण
च स्कन्दमावाह्य ॐप्रद्युम्नाय नमः इतिप्रद्युम्नं चावाह्य वक्ष्यमा-
णमन्त्रैः स्कन्दप्रद्युम्नाभ्यां नमः इति नाममन्त्रेण च पूजयेत् ।

आसनम्—

षण्मुखाय नमस्तुभ्यं सेनाधिपतये नमः ।
पुष्पासनेन देवेश प्रसीद परमेश्वर ॥

---

(१) यद्यपि स्कन्ददेवस्य एतन्मन्त्रवाक्यार्थे समन्वयो नास्ति तथापि एतन्मन्त्रघटकस्कन्दपदादुपस्थितिर्भवितुमर्हत्येव । तावतैव च वैदिकमन्त्रेण देवतास्मरणादिदृष्टविशेषसिद्धिः । दृष्टा च अग्न्यादिता-त्पर्येण प्रयुक्ताऽनलादिपदघटकनलादिपदेभ्यः दमयन्त्यादीनां नलरा-जाद्युपस्थितिः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

पाद्यम्—

गङ्गाजलं समानीतं सुवर्णकलशे स्थितम् ।
पाद्यार्थं ते मया दत्तं गृह्यतां परमेश्वर ॥

अर्घ्यम्—

पञ्चरत्नसमायुक्तं सर्षपैः परिपूरितम् ।
पञ्चपल्लवसंयुक्तमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ॥

आचमनीयं नाममन्त्रेण । स्नानम्—

नर्मदाचन्द्रभागादिगङ्गासङ्गमजैर्जलैः ॥
स्नापितोऽसि मया देव प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

आचमनीयम्—

गङ्गाजलं समानीतं सुवर्णकलशे स्थितम् ।
आचमनं स्कन्ददेव प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

वस्त्रोपवस्त्रम्—

वेदसूत्रसमायुक्ते यज्ञतानसमन्विते ।
सर्ववर्णप्रभे देव वाससी प्रतिगृह्यताम् ॥

वस्त्रान्तमाचमनीयं नाममन्त्रेण । गन्धम्—

मलयाद्रिसमुद्भूतं नानागन्धसमन्वितम् ।
सुरासुरनरानन्दं गन्धं मे प्रतिगृह्यताम् ॥

अक्षताः—

शुक्लांश्चातीव हृद्यांश्च सुगन्धांश्च विशेषतः ।
अक्षतांश्च प्रयच्छामि गृहाण परमेश्वर ॥

पुष्पाणि—

जलजं स्थलजं वापि पुष्पं कालर्तुसम्भवम् ।
भक्त्या निवेदितं देव पुष्पं मे प्रतिगृह्यताम् ॥

धूपं—

गुग्गुलं घृतसंयुक्तं दशाङ्गेन समन्वितम् ॥
धूपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यानन्ददायकम् ॥

दीपम्—

सद्वर्त्तिघृतसंयुक्तमन्धकारविनाशनम् ।
मया निवेदितं देव गृहाण परमेश्वर ।

नैवेद्यम्—

सत्पात्रसिद्धं सुहविर्विविधानन्दलक्षणम् ॥
भोजनार्थं मया दत्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

आचमनीयं, भूषणार्थं द्रव्यं च समर्प्य नाममन्त्रेण जपं कृत्वा समर्प्य—ताम्बूलम्—

मण्डनं सर्वभूतानां द्रव्यैः सौगन्धिकादिभिः ॥
ताम्बूलं गृह्यतां देव प्रीतोऽस्माकं भव प्रभो ॥

अन्तस्तेजो बहिस्तेज०इति नीराजनं कृत्वा ध्यानमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं समर्प्य प्रार्थयेत । तत्र प्रथमं स्कन्दप्रार्थना—

ॐनमः कुमाराय महाप्रभाय स्कन्दाय ते स्कन्दितदानवाय ।
नवार्कबिम्बद्युतये नमोऽस्तु नमोऽस्त्वमोघोद्यतशक्तिपाणये ॥१॥
नमो विशाखाय विचारिणेऽस्तु नमोऽस्तु ते षण्मुख कामरूपिणे ।
गुहाय गूढाभरणाय भूम्ने नमोऽस्तु ते दानवदारणाय ॥ २ ॥
नमोऽस्तु तेऽर्कप्रतिमप्रभाय नमोऽस्तु गुह्याय गुहाय तुभ्यम् ।
नमोऽस्तु ते लोकभयापहाय नमोऽस्तु ते बालपराक्रमाय ॥ ३ ॥
नमो विशालायतलोचनाय नमो विशालाय महाव्रताय ।
नमो नमस्तेऽस्तु मनोरमाय नमो नमस्तेऽस्तु करोत्कटाय ॥ ४ ॥
नमो मयूरोज्ज्वलवाहनाय नमो धृतोदग्रपताकिनेऽस्तु ।
नमोऽस्तु केयूरधराय तुभ्यं नमः प्रभावप्रणताय तुभ्यम् ॥ ५ ॥
सेनान्ये पावकिने नमोऽस्तु क्रियापरीतामलदिव्यमूर्त्तये ।
कृपामयो यक्ष इवामलस्त्वं नमोऽस्तु षष्ठीश नमो नमस्ते ॥ ६ ॥

एवं द्वात्रिंशन्नामभिः स्कन्दं सम्प्रार्थ्य—

ॐकाण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवा

नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च-इति मन्त्रेण स्कन्दोपरि दूर्वां समर्प्य-प्रद्युम्नं प्रार्थयेत—

भोः प्रद्युम्न महाबाहो लक्ष्मीहृदयनन्दन ।
कुमारं रक्ष मे भीतेः प्रद्युम्नाय नमो नमः ॥ १ ॥
त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान्सदा विजयवर्द्धनः ।
शान्तिं कुरु गदापाणे प्रद्युम्नाय नमो नमः ॥ २ ॥

इति प्रद्युम्नं सम्प्रार्थ्य-षट्कृत्तिकाः पूजयेत् । तत्र पूजा-संकल्पः—अद्येह जातस्य पुत्रस्य षष्ठीमहोत्सवे सर्वोपद्रवशान्त्यर्थं दध्यक्षतपुञ्जेषु षट्कृत्तिकानां पूजनं करिष्ये । "एतन्ते" इति प० ॐभूर्भुवःस्वः शिवे इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठिता वरदा भव, ॐभू० सम्भूते इ०, ॐभू० सन्नते इ०, ॐभू० प्रीते इ०, ॐभू० अनसूये इ०, ॐभू० क्षमे इ०, इति प्रतिष्ठाप्य नाममन्त्रैर्गन्धादिभिः पूजनम् । ॐ शिवायै नमः ॐ सम्भूत्यै नमः ॐ सन्नत्यै नमः ॐ प्रीत्यै नमः—ॐ अनसूयायै नमः ॐ क्षमायै नमः इति सम्पूज्य प्रार्थयेत्—

जगन्मातर्जगद्धात्रि जगदानन्दकारिणि ।
नमस्ते देवि कल्याणि प्रसीद मम कृत्तिके ॥

इति प्राध्य ॐ कार्त्तिकेयाय नमः—

ॐ कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।
कुमारं रक्ष मे भीतेः कार्त्तिकेय नमोऽस्तु ते ॥

इति कार्त्तिकेयं च प्रार्थ्य विष्णुं प्रार्थयेत—

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान्सदा विजयवर्द्धनः ।
शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥ इति ।

ॐ खड्गाय नमः ॐ शङ्खाय नमः ॐ मन्यनार्य नमः ॐ वंशाय नमः इति खड्गाद्यायुधानि च सम्पूज्य दक्षिणां दद्यात् । अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारो-

ग्यावाप्तये कृतायाः स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदानां पूजायाः साद्गुण्यार्थं श्रीस्कन्दप्रद्युम्नजन्मदानां प्रीतये इमां सुवर्णनिष्क्रयिणीं दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये। ॐ तत्सत् इति ॥

अथ षष्ठीपूजनम्—अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य पूजासङ्कल्पः—अद्येहामुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये सर्वोपद्रवशान्त्यर्थं च गोमयनिर्मितप्रतिमायां षष्ठीदेव्याः षोडशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य "एतन्ते" इति प० ॐ भूर्भुवःस्वः गोमयप्रतिमायां षष्ठीदेवि इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठिता वरदा भव ॐ आँह्रींक्रौं· यँरँलँवँशँषँसँहँसँ हंसः सोऽहं षष्ठीदेव्याः प्राणा इहागत्य सुखं चिरन्तिष्ठन्तु जीव इह तिष्ठतु सर्वेन्द्रियाणीह तिष्ठन्तु इति प्राणप्रतिष्ठां च विधाय आत्मनि देवे च न्यासं कुर्यात्—ॐषाँ हृदयाय नमः ॐषीँ शिरसे स्वाहा ॐषूँ शिखायै वषट् ॐषैँ कवचाय हुम् ॐषौँ नेत्रत्रयाय वौषट् ॐषः अस्त्राय फट् इति न्यासं विधाय ध्यायेत्—

चतुर्भुजां महादेवीं तुङ्गपीनस्तनीं शिवाम्।
मयूरवरमारूढां रक्तवस्त्रधरां शुभाम्॥
शूलशक्तिवराभीतिहस्तां ध्यायेन्महेश्वरीम्।
प्रफुल्लपद्मवदनामब्जपद्मासनस्थिताम्॥
सर्वाङ्गभूषितां देवीं पीनोन्नतपयोधराम्।
स्रवत्पीयूषवदनां पीतकौशेयवाससाम्॥
चतुर्भुजां दक्षिणेन घृतपन्थानवंशकाम्।
नीलोत्पलं तु वामेन स्कन्दं तु दधतीं तथा॥
अधःस्थितकराभ्यां तु महाषष्ठीं विचिन्तयेत्।

आवाहनम्—

आयाहि पूज्यसे देवि महाषष्ठीति विश्रुते।

शक्तिरूपेण मे बालं रक्ष जागरवासरे ॥

ॐ अम्बे ऽअम्बिके ऽम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥

ॐ षष्ठीदेव्यै नमः इति नाममन्त्रेण च आसनं पाद्यञ्च समर्प्य अर्घ्यं दद्यात् । अर्घ्यमन्त्रः—

पत्रपुष्पफलाम्भोभी रत्नैश्च बहुभिर्युतम् ।
षष्ठि देवि मया दत्तमर्घ्यं गृह्ण नमोऽस्तु ते ।

ततो वैदिकपूर्वोक्तमन्त्रेण नाममन्त्रेण च आचमनीयं स्नानं स्नानोत्तराङ्गमाचमनीयं च समर्प्य वस्त्रम्—

तन्तुसन्तानसंयुक्तं कलाकौशेयकल्पितम् ।
सर्वाङ्गावरणं श्रेष्ठं वसनं परिधीयताम् ॥

वस्त्राङ्गमाचमनीयम् । गन्धम्—

कुङ्कुमं चन्दनं चैव सुगन्धं सुमनोहरम् ।
षष्ठि देवि मया दत्तं गन्धं गृह्ण नमोऽस्तु ते ॥

अक्षताः—

सुगन्धा अतिशुभ्राश्च तण्डुलाः सुमनोहराः ।
अक्षतार्थं मया दत्ताः षष्ठि देवि नमोऽस्तु ते ॥

पुष्पाणि—

चतुर्वर्णानि पुष्पाणि सुगन्धीनि विशेषतः ।
मयाऽऽनीतानि पूजार्थं गृहाण परमेश्वरि ॥

ॐ समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽआयुः प्रमोषीर्मोऽअहं तव वीरं विदेय तव देवि संदृशि ॥ १ ॥ ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुम्म ऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण ॥ २ ॥ ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवा नो

दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ २ ॥ इति मन्त्रैः दूर्वा समर्प्य धूपं समर्पयेत्—

गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं दशाङ्गेन समन्वितम्
षष्ठि देवि नमस्तुभ्यं धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

अष्टौ दीपान्प्रज्वलय्य—

गव्येनाज्येन संयुक्तान् वर्त्या कर्पूरगर्भया ।
दीपान्देवि मया दत्तानिमान् गृह्ण नमोऽस्तु ते ॥

ततो द्वारदेशे वटकाष्ठकमालायुतम् अजासुतं कर्णताडनादिना भूतादिविद्रावणाय पुनः पुनः शब्दं कारयेत् । ततो नैवेद्यम्—

मोदकानि विचित्राणि शुक्लतण्डुलकं दधि ।
विचित्रपक्वान्नयुतं तथाऽपूपसमन्वितम् ॥
फेणिकाघृतपूराढ्यं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ।

ॐ षष्ठीदेव्यै नम इति नाममन्त्रेण जपं विधाय गुह्यातीति समर्प्य नैवेद्याङ्गमाचमनीयं करोद्वर्तनार्थे गन्धं च समर्प्य नीराजनम्—

अन्तस्तेजो बहिस्तेज एकीकृत्यामितप्रभम् ।
आरार्तिकमिदं देवि गृहाण परमेश्वरि ॥

नमस्कारः—

जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
प्रसीद मम कल्याणि महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

ततः पुष्पाणि सङ्गृह्य प्रार्थयेत—

देवानां च ऋषीणां च मनुष्याणां च वत्सले ।
अमुं मम सुतं रक्ष षष्ठि देवि नमोऽस्तु ते ॥
पुरा देवैः पूजिताऽसि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ।
आवाभ्यामपि देवि त्वं पूज्यसे भक्तिपूर्वकम् ॥

देवस्य बालकस्यायुर्दीर्घं तुभ्यं नमोऽस्तु ते ।
ततः पिता बालकस्य षष्ठीदेव्याः पुरःस्थितः ॥
बद्धाञ्जलिर्भक्तिनम्रो वाक्यमुच्चारयेदिदम् ।
त्वं देवमाताऽदितिरब्धिजा त्वं
गौरी त्वमेवासि धृतिः क्षमा त्वम् ।
कीर्तिः समृद्धिर्भुवनस्य धात्री
त्वमेव देवि प्रणतोऽस्मि तुभ्यम् ॥
यथा सर्वाणि भूतानि त्वयि स्यूतानि रत्नवत् ।
चराचराणि भूतानि त्वत्तो जातान्यनेकशः ॥
पुमान्साक्षी भवत्येष तेन सत्येन बुद्धिमान् ।
त्वं सृष्टिराद्या सृजसि प्रजास्त्वं स्थितिस्तथैताः सकलाः बिभर्षि ।
त्वामेव वाचा मनसा च कर्म्मणा समर्चयाम्यस्तु शिशुश्चिरायुः ॥
स्वस्ति मेऽस्तु गृहे नित्यं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वरि ।
पुत्रोत्सवमहं नित्यं पश्येयं त्वदनुग्रहात् ॥
ततोऽर्भकस्य जननी प्रार्थयेत्तामतन्द्रितः ।
तव प्रसादात्तनयस्य वक्त्रं दृष्टं मया देवि नमोऽस्तु तुभ्यम् ।
सौभाग्यमारोग्यमभीष्टसिद्धिं देहि प्रजायाश्चिरजीवितञ्च ॥
गौर्य्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥
षष्ठि देवि नमस्तुभ्यं सूतिकागृहवासिनि ।
पूजिताऽसि मया भक्त्या सबालां रक्ष सूतिकाम् ॥
अथ तद्बान्धवाः सर्वे स्वस्तिवाक्यपुरःसरम् ।
कामयन्तोऽर्भकस्यायुः प्रार्थयेयुः सयोषितः ॥

ॐस्वस्ति वै—

जननी सर्वसौख्यानां वर्द्धनी कुलसम्पदाम् ।
साधनी सर्वसिद्धीनां जन्मदे त्वां नता वयम् ॥

पिता पुनः प्रार्थयेत्—

जननी सर्वभूतानां बालानां च विशेषतः ।
नारायणीस्वरूपेण बालं मे रक्ष सर्वतः ॥
शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।
मातृवद्रक्ष मे बालं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
रुद्राणी रुद्ररूपेण महाविघ्नविनाशिनी ।
प्राणदे वरदे देवि रक्ष बालं स्वपुत्रवत् ॥
अयं मम कुलोत्पन्नं रक्ष त्वं देवि बालकम् ।
पूजिताऽसि महाभागे चिरं जीवतु बालकः ॥
रक्षोभूतपिशाचेषु डाकिनीशाकिनीषु च ।
मातेव रक्ष मे बालं पन्नगश्वापदेषु च ॥
त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी च व्यवस्थिता ।
रुद्रशक्तिस्समाख्याता महाषष्ठि नमोऽस्तुते ॥
धात्री त्वं कार्त्तिकेयस्य स्त्रीरूपं मदनस्य च ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥

ततो मातुः सकाशाद्बालकमानाय्य गोमयोदकादिभिरभ्युक्ष्य सपद्मं बालकं भूमौ स्थापयित्वा हस्तेन स्पृष्ट्वा रक्षां पठेत्—

ॐपद्मकं वासुदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
भीमस्य ब्रह्मणश्चैव सर्वं भवतु मे सुते ॥

ततोऽञ्जलिं बद्ध्वा प्रार्थयेत—

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां यमस्य वरुणस्य च ।
निक्षेपार्थं मया दत्तं ते मे रक्षन्तु बालकम् ॥
अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
रक्षन्तु सर्वदा सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥
रक्ष त्वं वसुधे देवि सन्ध्ये च जगतः प्रिये ।
आयुष्प्रमाणं सकलं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥

अन्तरा ह्यायुषस्तस्य ये केचित्परिपन्थिनः ।
विघ्नारोग्यस्य विघ्नानां निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥

अथाथर्व्ववेदोक्तां रक्षां बालकसमीपे पठेत्—

कृत्यानां परिरक्षार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिभवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान्सदा ॥
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
विदिक्षु दिक्षु ये चान्ये पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ।
पान्तु त्वामृषयो ब्रह्मा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पर्वताश्चैव नद्यश्च तथा सर्वे च सागराः ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् रक्षन्तु वायवः ।
सोमो व्यानमपानन्तु पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः ।
बलभित्ते बलं पातु वाचं वाचस्पतिस्तथा ॥
कामं ते पान्तु गन्धर्वाः सत्यमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञां च वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
रेतस्ते पान्त्विमा आपो रोमाण्योषधयस्तथा ॥
आकाशं ते निशा पातु देहं तव वसुन्धरा ।
वैश्वानरस्तव शिरः पातु विष्णुः पराक्रमम् ॥
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मा पातु ध्रुवौ तव ।
देहं देहविशेषेण तव पातु वसुन्धरा ॥
एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृता व्याधिविनाशिनी ।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
ब्रवीतु स्वस्ति ते ब्रह्मा विष्णुरुद्रौ तथैव च ।

स्वस्ति वायुस्तथा सूर्य्यः स्वस्ति देवा महोरगाः ॥
नारदश्च तथा स्वस्ति कुर्वन्त्वायुः सदैव हि ।

इति रक्षां पठित्वा बालकं कङ्कणादिभिर्विभूष्य स्वाङ्के निधाय सपत्नीकमाचार्यं वस्त्रालङ्कारादिभिः सम्पूज्य दक्षिणासंकल्पं कुर्यात्—अद्येहेत्यादिसंकीर्त्तनान्ते अमुकोऽहम् अमुकराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये कृतायाः षष्ठीदेव्याः पूजायाः साद्गुण्यार्थं षष्ठीदेव्याः प्रीतये इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत्र मम । दक्षिणां दत्त्वा भूयसीं संकल्पयेत्—अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकोऽहं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्तये अमुकराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्याभ्युदयप्राप्तये षष्ठीमहोत्सवकर्म्मणि कृतायाः स्कन्दप्रद्युम्नयोः षट्कृत्तिकानां षष्ठीदेव्याश्च पूजायाः साद्गुण्यार्थं न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय च इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः तथाऽन्येभ्यो दीनानाथेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यश्च विभज्य दातुमहमुत्सृजामि ॐ तत्सत् न मम। भूयसीं विभज्य दत्त्वा घृतपक्वान्नेन ब्राह्मणांश्च तर्पयित्वा तिलकमन्त्रपाठादि कारयेत् ।

अथ कुलाचाराद्देशाचाराद्वा शुभमे समागते अर्द्धरात्रे वा राहुवेधनं कुर्य्यात् । आवश्यार्थं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः—अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य षष्ठीमहोत्सवकर्म्मण उत्तराङ्गत्वेन एतस्य बालकस्य परिरक्षार्थम् आयुर्वृद्धये सर्व्वोपद्रवशान्त्यर्थं च राहोर्वेधनं करिष्ये तदङ्गत्वेन धनुर्बाणयोः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य हरिद्राद्रव्यपूगीफलगौरसर्षपादिभिर्मङ्गलद्रव्यैर्दृढां पोटलिकां विधाय गृहाग्रद्वाराणि बध्वा वेधयेत्। "एतन्ते" इति पठित्वाॐभूर्भुवः स्वः पोटलिके इहागच्छेह तिष्ठेति पोटलिकां प्रतिष्ठाप्य ॐ भूर्भुवः स्वः धनुर्बाणौ इहागच्छतमिह तिष्ठतं सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतम् इति धनुर्बाणौ प्रतिष्ठाप्य

पूजयेत् । धनुषः पूजामन्त्रः—

धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहारार्थं हरेण च ।
त्रयीमूर्त्तिगतं दिव्यं धनुः शस्त्रं नमाम्यहम् ॥

ॐ धनुषे नमः । अथ बाणपूजामन्त्रः—

कामदेवस्य ये बाणाः सफलाश्चार्जुनस्य च ।
रामस्य च यथा बाणास्तथाऽस्माकं भवन्त्विह ॥

ॐ बाणाय नमः इति मन्त्राभ्यां धनुर्बाणौ सम्पूज्य बालकमङ्के गृहीत्वा स्वस्तिवाचनं पठन् धनुर्गृहीत्वा बाणेन संयोज्य घण्टाशङ्खवादनपुरस्सरं पोटलिकां बाणेन वेधयेत् । ततो दक्षिणासंकल्पः—अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकराशेः पुत्रस्य सर्वोपद्रवशान्तये कृतस्य शङ्कुवेधनकर्म्मणः साङ्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये ॐ तत्सत् इति दक्षिणां दत्वा तिलकमन्त्रपाठादि कारयेत् ।

ततो गव्यघृतसर्षपैः सैन्धवनिम्बपत्रैश्च सूतिकागृहे धूपो देयः ।

मुराऽहिकृत्तिनिर्गुण्डीवचाः कुष्ठं च सर्षपाः ।
बिल्वपत्रमयो धूपः कुमारायुः प्रयोपकृत् ॥

ततो यवप्ररोहणं सुवासिनीनां पूजनं यजमानस्य बालकस्य च महानीराजनं च विधाय बालकं मातृहस्ते समर्प्पयेत् । ततो गृहद्वारि रक्षकान् अपूपवटकमालायुक्तच्छाग-मुसलादिशस्त्रपाणीन् स्थापयेत् ॥

इति षष्ठीमहोत्सवपूजा ॥

अथ कथा ॥

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

पुत्रजन्मनि कन्याया उत्सवः को विधीयते ।
किं दानं कस्य पूजा च तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ २ ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

शृणु पाण्डव यत्नेन सुतोत्पत्तिमहोत्सवम् ।
जन्मषष्ठदिने कार्या षष्ठीनाम्नी त्रिशूलिनी ॥ ३ ॥
पीठेऽपराह्णसमये गोमयीं प्रतिमां लिखेत् ।
कपर्दिकाः प्रदातव्यास्त्वङ्गे चाङ्गे विशेषतः ॥ ४ ॥
कर्णयोः कुण्डले देये दूर्वापल्लवशोभिते ।
दिव्यवस्त्रपरीधानां तां देवीं पूजयेत्ततः ॥ ५ ॥
अग्रे दीपाष्टकं देयं नैवेद्यैर्विविधैः शुभैः ।
नालिकेरादिकं तद्देशकालोद्भवैः फलैः ॥ ६ ॥
कलशं स्थापयेत्तत्र अग्रतः पल्लवान्वितम् ।
द्विजन्मानं सपत्नीकं सदाचारसमन्वितम् ॥ ७ ॥
आहूय कारयेत्तस्यास्तयोर्हस्तेन पूजनम् ।
शुक्लतण्डुलवेद्यां तु तस्योपरि समास्थिताम् ॥ ८ ॥
नृत्यगीतविनोदेन वाद्येन च युधिष्ठिर ।
रात्रौ जागरणं कार्य्यं दैवज्ञैन द्विजैः सह ॥ ९ ॥
बटकाष्टकमालाभिर्बद्धग्रीवमजासुतम् ।
पुनःपुनर्महाशब्दं कारयेत्कर्णताडनात् ॥ १० ॥
डाकिन्यो यातुधानाश्च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
बालग्रहाश्च नश्यन्ति तच्छब्दाकर्णनाद् ध्रुवम् ॥ ११ ॥
तत्र दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
प्रथमेऽहनि षष्ठे वा दाता नाप्नोति सूतकम् ॥ १२ ॥

दानप्रतिग्रहं तत्र श्राद्धं च क्रियते यतः ।
प्रभाते दीयते दानं नटनर्त्तकगायकान् ॥ १३ ॥
स्त्रियः सभर्तृकाः पूज्या वस्त्रालङ्करणादिभिः ।
अनेन विधिना यस्तु षष्ठीदेवीं प्रपूजयेत् ।
आयुर्वृद्धिर्भवेत्तस्य सन्ततेरपि पाण्डव ॥ १४ ॥
पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पितुः संवत्सरदिने दानं कोटिगुणं भवेत् ॥ १५ ॥
इति षष्ठीमहोत्सवपूजा कथा च ॥

(५) अथ नामकरणम् ।

तत्र पारस्करसूत्रं पूर्वमेव निर्दिष्टम् । सूतकान्ते नाम कुर्य्यादिति शङ्खः । तच्च सूतकं ब्राह्मणस्य दशाहं क्षत्रियस्य द्वादशाहं वैश्यस्य पञ्चदशाहं शूद्रस्य मासम् इति वर्णक्रमः । सर्व्ववर्णानां दशाहमेव वा देशाचारात् । वर्णक्रमपक्षे आनुपूर्व्येण एकादशे, त्रयोदशे, षोडशे, एकत्रिंशत्तमे दिवसे नामकरणम् । सर्ववर्णानां दशाहपक्षे सर्वेषाम् एकादशे एव । प्रचेताः—

सूतिका सर्व्ववर्णानां दशाहेन विशुद्ध्यति ।
ऋतौ च न पृथग्धर्म्मः सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

मनुः—

नामधेयं दशम्यां च द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥
दशमे दिवसे स्नायाच्छुद्ध्यर्थं सा सवालिका ।

इति सर्ववर्णसाधारणम् । असम्भवेऽष्टादशे एकोनविंशे दिने शतरात्रे व्युष्टे अयने सँव्वत्सरे गते वा नामकरणं भवति । पूर्वपूर्वासम्भवे सति एते व्यवस्थितविकल्पाः । तच्च नाम द्व्यक्षरं चतुरक्षरं कवर्गादिपञ्चवर्गान्त्याक्षरत्रयादि हकारादि वा अन्तर्गतान्तस्थं कृत्प्रत्ययान्तं दीर्घसमासिकं पुरुषस्य,विषमाक्षरं तद्धितम-

द्वयान्तमाकारान्तं कवर्गादिपञ्चवर्गीयाक्षरत्रयादि हकारादि वा-अन्तर्गताक्षरयं स्त्रीनाम कुर्यात् । कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं नक्षत्राक्षरसम्बद्धं वा नाम कर्त्तव्यम्, तथा शङ्खोक्तेः । केचित्त मासनाम कुर्यादिति वदन्ति । सम्भवे समुच्चयं कुर्यादसम्भवेऽन्यतरत्स्वेच्छया कुर्यादिति ।

अथ नामकर्म्मप्रयोगः ।

तत्र नामकर्म्मदिवसे प्रातः सबालां सूतिकां संस्नाप्य कर्त्ता पिता पूर्वं गणेशपूजनं कुर्यात् । दीपं प्रज्वाल्य शुभासन उपविश्याचम्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य देवान्प्रणम्य पूजासङ्कल्पः—अद्येहेत्यादि-देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य कन्याया वा करिष्यमाणनामकर्म्मणि (१) निष्क्रमणादिकर्म्मसु च निर्विघ्नतासिद्धये श्रीभगवतो गणेशस्य पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अद्येहेत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माऽहम् (२) अमुकराशेरस्य बालकस्य आयुर्वृद्धि–व्यवहारसिद्धि–बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये नामकर्म्म, तथाऽस्य पुत्रस्य श्रीवृद्धि—बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये सूर्यावलोकनसहितनिष्क्रमणकर्म्म, तथाऽस्य बालकस्यायुर्वृद्धिधनप्राप्तिद्वारा

---

(१) जन्मकाले जातकर्मणोऽकृतत्वे जातकर्माख्यसंस्कारकर्मणि इत्यप्युल्लेखनीयम् ।

(२) जातकर्मणि स्वकालेऽकृते अस्य बालकस्य गर्भाम्बुपानजनितदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्माख्यसंस्कारं करिष्ये इति संकल्प्य नामकर्मादीनां संकल्पः कार्यः । न सोष्यन्तीजातकर्मेति पूर्वोक्तनिषेधात् नान्दीश्राद्धादौ न तदङ्गस्योल्लेखः ॥

श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं भूम्युपवेशनं चैकतन्त्रेण करिष्ये । करिष्यमाणनामकर्म्म-सूर्यावलोकनसहितनिष्क्रमण-भूम्युपवेशनकर्म्मणां पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजा—नान्दीश्राद्ध—पुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तविधिना मातृपूजा—नान्दीश्राद्ध—पुण्याहवाचनानि विधाय वेदीं कृत्वा तत्र पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य वेद्या ईशानदिग्भागे कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य स्वयं होमकर्तृत्वे केवलं ब्रह्मणो वरणं कुर्यात् । स्वयं होमकर्तृत्वासम्भवे तु आचार्यस्यापि । तत्र सङ्कल्पः—अद्येत्यादि संकीर्त्य अमुकराशेः पुत्रस्य करिष्यमाणमुख्यार्थपञ्चगव्यपानाङ्गहोमकर्म्मणि आचार्य्यब्रह्मणोः पूजनं वरणं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य आचार्य्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा तथा नामकर्माधिकारसिद्धये त्रीन् ब्राह्मणान्भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य त्रीन्ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यो भोजनपर्याप्तं मिष्टान्नम् , आमान्नं, तन्निष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा सङ्कल्प्य दत्वा ब्रह्मासनास्तरणादि पर्युक्षणान्तं कर्म्म समाप्य होमार्थं पानार्थं भूमोक्षणार्थं च पञ्चगव्यं कुर्यात् ।

अथ पञ्चगव्यविधिः ।

(पराशरस्मृ० अ० ११ श्लो० २८—३८ ॥)

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि पञ्चगव्यं यथाविधि ।
पावनार्थं द्विजातीनामिह लोके परत्र च ॥ १ ॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं च पवित्रं कायशोधनम् ॥ २ ॥
गोमूत्रे वरुणो देवो हव्यवाहस्तु गोमये ।
क्षीरे चन्द्रश्च भगवान्वायुर्दध्नि समाश्रितः ॥ ३ ॥
भानुराज्ये स्थितस्तद्वज्जले हरिरुदाहृतः ।

दर्भे देवाः स्थिताः सर्व्वे पवित्रं तेन नित्यशः ॥ ४ ॥
मूत्रं तु नीलवर्णायाः कृष्णाया गोमयं स्मृतम् ।
पयश्च ताम्रवर्णायाः श्वेताया दधि उच्यते ॥ ५ ॥
कपिलाया घृतं ग्राह्यं महापातकनाशनम् ।
अलाभे सर्व्ववर्णानां कपिलैका प्रशस्यते ॥ ६ ॥
मूत्रस्यैकपलं दद्यात्तदर्द्धं गोमयं स्मृतम् ।
क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ॥ ७ ॥
आज्यस्यैकपलं दद्यात्पलमेकं कुशोदकम् ।
सर्पिः कुशोदकं चैव पृथङ्मन्त्रैर्विधीयते ॥ ८ ॥
सर्व्वेषामलाभे सर्पिः कुशोदकं पय इति निर्णयः ।
गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥ ९ ॥
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्यत्वा कुशोदकम् ।
सप्तावराश्च ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः ।
एतैर्गृहीत्वा होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ १० ॥
इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च शंवती ।
गायत्री प्रजापतेन त्वेता आहुतयः स्मृताः ॥ ११ ॥
आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ।
उद्धृत्य प्रणवेनैव त्रिः पिबेत्प्रणवेन तु ॥ १२ ॥
यद्यदस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ।
ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्व्वं यथाग्निरिवेन्धनम् ॥ १३ ॥
पालाशेनाथ पर्णेन स्वर्णपात्रेण वा पुनः ।
रौप्यपात्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वै पिबेत्(१) ॥ १४ ॥

---

(१) प्राचीनपद्धतिपुस्तकलेखानुसारेणात्र श्लोका उल्लिखिताः । पराशरस्मृतेः प्रमाणतयोपन्यासस्तु प्रायः समानार्थकत्वात् इति बोध्यम् ।

अथ पञ्चगव्याभिमन्त्रणम् ॐ भूः० तत्सवितुरित्यादिकया गायत्र्या गोमूत्रं गृहीत्वा वरुणं ध्यायन्—

ताम्रपात्रे पलाशपत्रपुटे वा स्थापयेत् ।

ॐगन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्व्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ इति गोमयं संगृह्य अग्निं ध्यायन् तत्रैव स्थापयेत् ।

(१)ॐआप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य सङ्गथे ॥ इति दुग्धं संगृह्य सोमं ध्यायन् तत्रैव स्थापयेत् ।

ॐदधिक्राव्णो ऽअकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्रण ऽआयूंषि तारिषत् ॥ इति दधि संगृह्य वायुं ध्यायंस्तत्रैव स्थापयेत् ।

ॐतेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि—इति घृतं संगृह्य रविं ध्यायँस्तत्रैव स्थापयेत् ।

(२)ॐदेवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्—इति कुशोदकं संगृह्य हरिं ध्यायँस्तत्रैव स्थापयेत् । (३)ॐआपोहिष्ठेति तिसृभिरालोड्य ॐकारेण कु·

---

(१) य. सं. अ. १२ मं. ११२—हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकृद्वोजं ते तव समेतु समागच्छतु, तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्द्धस्व । किञ्च वाजस्यान्नस्य संगथे सङ्गमने निमित्तं भव । अन्नमस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥

(२) देवस्यत्वेति व्याख्यातः प्रथमभागे २३४ पृष्ठे ।

(३) य. सं. अ ११ मं. ५०–हे आपः यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ । तास्ताहृदयो यूयं नोऽस्मान् ऊर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन धत्त स्थापयत । तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथाऽस्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे

शत्रयं साग्रं समूलं गृहीत्वा पुनरोङ्कारेण तद् गृहीत्वा जुहु-यात्। इति पञ्चगव्यविधिः।

अथ द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्—अद्येह पञ्चगव्यपाना-ङ्गहोमकर्म्मणाऽहं यक्ष्ये। तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम् आज्येन—विष्णुं, विष्णुं, रुद्रम्, अपः, सवितारं, प्रजापतिं पञ्चगव्येन-अग्निं, वायुं, सूर्य्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति। (आ-चार्यस्य कर्तृत्वे त्यागमपि यजमानः स्वयं पूर्वमेव कुर्यात्—तद्यथा आधाराज्यभागदेवताभ्य इदमाज्यम्-विष्णवे, विष्णवे, रुद्राय, अद्भ्यः, सवित्रे, प्रजापतये च इदं पञ्चगव्यं-महाव्याहृ-तिदेवताभ्यः, सर्वप्रायश्चित्तदेवताभ्यः, प्रजापतये, अग्नये स्विष्टकृते च इदमाज्यं मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु)।

दर्शनाय अस्मान् दधातन। अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान् कुरु-तेति भावः॥

य. सं. अ. ११ मं ५१—हे आपः यः युष्माकं यः शिवतमः शान्त-तमो रसोऽस्ति इह अस्मिन् कर्मणि अस्मिन् लोके वा स्थितान्नोऽ-स्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत-तं रसं पाययतेति भावः। तत्र दृष्टान्तः उशतीर्मातर इव। वश कान्तौ इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्ता-दुगितश्चेति ङीप्। वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। उशत्यः कामय-मानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत्॥

य. सं. अ. ११ मं. ५२—हे आपः वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्मै-तस्य, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अरम्—अलम् पर्याप्ति, लकारस्य रेफः छान्दसः। वयं गमाम गच्छेम। पर्याप्तिर्नाम रसविषयवैतृष्ण्यम्, सदा तृप्तिर्वा। यस्य क्षयाय—क्षयस्य, पूर्ववच्चतुर्थी; निवासस्य जगतामाधारभूतस्य आहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ। किञ्च नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथोत्पादयत। तद्रसभोक्तॄनस्मान् कुरुतेति आत्मानदेवत्वमाशास्यत इति भावः।

ततः (१) विधिनामानमग्निम् "एतन्ते" इति ॐभूर्भुवः स्वः विधिनामाग्ने इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य ॐतदेवाग्निरिति ध्यात्वा ॐविधिनामाग्नये नम इति नाममन्त्रेण आवाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐप्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम इति मनसा, ॐइन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम। ॐअग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम। ॐसोमाय स्वाहा इदꣳ सोमाय न मम—इत्याघारावाज्यभागौ च हुत्वा अन्वारम्भं त्यक्त्वा सप्ताधिकहरितदर्भतरुणैः पञ्चगव्यहोमं कुर्यात्। तत्र मन्त्राः—(इरावतीधेनुमती इत्यस्य वसिष्ठऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः विष्णुर्देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः)।

(२)ॐइरावती धेनुमती हि भूतꣳ सूयवसिनी म-

---

(१) पारस्कराचार्येण नामकर्मणि होमानुपदेशात् कतमोऽग्निर्ग्राह्य इत्याकांक्षाया अभावेन "नास्ति वै पार्थिवो नाम" इति नोपतिष्ठते। किन्तु शुद्ध्यर्थपञ्चगव्यपानार्थं क्रियमाणे होमेऽग्न्याकाङ्क्षायां "प्रायश्चित्ते विधिश्चैव" इत्युपतिष्ठते। तस्मात् अत्र विधिनामाग्नेरेवावाहनं पूजनं चोचितम्। पार्थिवाग्नेरुल्लेखस्तु प्रमादेवेति सुधियो विभावयन्तु॥

(२) य. सं. अ. ५ मं १६-हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवाम् ईदृशौ भूतम् अभूतम् अभवतम्। अडभावः छान्दसः। किम्भूते युवाम्, इरावती-इरावत्यौ अन्नवत्यौ, धेनुमती बहुधेनुयुक्ते, सूयवसिनी सुष्ठु यवसानि अभ्यवहार्याणि वस्तूनि विद्यन्ते ययोस्ते सूयवसिनी सुयवसिन्यौ। छान्दसो दीर्घः। तथा मनवे दशस्या-मनुते जानातीति मनुर्यजमानस्तस्मै दशस्या दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम्। दाशृ दाने। दाशतस्ते दशस्या। असुन् प्रत्ययः, उपधाह्रस्वः, औविभक्तेर्यादेशश्च। एवं द्यावापृथिव्यौ संप्रार्थ्य विष्णुमाह—हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यस्कभ्नाः विभज्य स्तम्भितवान् असि। किञ्च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थ सर्वतो धारितवानसि। तस्मै विष्णवे स्वाहा हविर्दत्तम्॥

नवे दशस्या। व्व्यस्कभ्ना रोदसी व्विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा—इदं व्विष्णवे न मम। (इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः विष्णुर्देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः)।

(१) ॐ इदं व्विष्णुर्व्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पाᳪसुरे स्वाहा—इदं व्विष्णवे न मम। (मा नस्तोके इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिर्जगती छन्दः रुद्रो देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः)।

(२)ॐ मा नस्तोके तनये मा न ऽआयुषि मा नो गोषु मा नो ऽअश्वेषु रीरिषः। मा नो व्वीरान्रुद्र भामिनो व्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे—स्वाहा इदᳪ रुद्राय न मम। उदकस्पर्शः।

(शन्नोदेवीरित्यस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिर्गायत्री छन्दः आपो देवताः पञ्चगव्यहोमे विनियोगः)।

---

(१) य. सं. अ. ५ मं. १५—विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म। तदेवाह-त्रेधा पदं निदधे। भूमावेकं पदम्, अन्तरिक्षे द्वितीयं, दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः। पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत् पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं, विश्वमिति शेषः। यद्वा अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायते इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूढम् अन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः, पांसुरे इव। लुप्तोपमानम्। पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं पदं यथा न ज्ञायते तद्वत्। स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम्॥

(२) य. सं. अ. १६ मं. १६—हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे, तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः। नः आयुषि जीवने मा हिंसीः। नो गोषु धेनुषु मा हिंसीः। नोऽश्वेषु तुरगेषु मा हिंसीः। भामिनः क्रोधयुतान् नः अस्माकं वीरान् भृत्यान् मा वधीः। यतो वयं सदमित्सदैव त्वा त्वां हविष्मन्तः हविर्युक्ता हवामहे यागाय आह्वयामः। त्वदेकशरणा वयमिति भावः॥

ॐ शन्नो देवीरभिष्टय ऽआपो भवन्तु पीतये। शँय्योरभि स्रवन्तु नः—स्वाहा—इदमद्भ्यो न मम।

(तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्रऋषिर्गायत्री छन्दः सविता देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः)

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्० गायत्र्या स्वाहान्तया इदᳬ सवित्रे न मम।

(प्रजापतेनत्वेत्यस्य हिरण्यगर्भऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः)

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽअस्तु वयᳬ स्याम पतयो रयीणां—स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम। इति पञ्चगव्यहोमं विधाय ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आज्येन भूराद्या नवाहुतीर्हुत्वा पञ्चगव्यमिश्राज्येन स्विष्टकृद्धोमं च कृत्वा संस्रवप्राशनादिपूर्णपात्रदानान्तं कर्म्म समापयेत्। ततः अद्येह पञ्चगव्यपानाङ्गहोमकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमिमां दक्षिणां पुरोहिताय ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत्न मम इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दद्यात्।

ततः हुतशेषं पञ्चगव्यं सूतिकायै दद्यात् प्रसवगृहं च मोक्षेत्। सा च ब्राह्मतीर्थेन त्रिः प्राश्नाति। अन्नाचारात् स्रुवं गन्धाक्षतपुष्पद्रव्यादिभिः सम्पूज्य ब्रह्मा स्रुवेणान्वारम्भं कृत्वा सूतिकां भर्त्तुः समीपमानयति। सा च बालकमङ्के गृहीत्वाऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य भर्त्तुर्वामत(१) उपविशेत् गणेशाय नवग्रहेभ्यश्च पुष्पाञ्जलिं समर्पयेत्।

जन्मकाले जातकर्म अकृतं चेत् "अशौचोपरमे कार्यम्" इति संस्कारप्रकाशे विष्णुधर्मोत्तरवचनात्।

प्रजापत इति व्याख्यातः प्र. भा० पृ० २१७।

(१) "उत्तरत आयतना हि स्त्री" इति औत्सर्गिकोपदेशात्।

कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु।

इत्युक्तेश्च इदानीमेव जातकर्म कार्यम्। तच्च आयुष्यकरणादिकम् अस्मा मेवेत्येतन्मन्त्राभिमर्शनान्तम् (२०५-२११) पूर्वोक्तम् कार्यम्। आयुष्यकरणानुप्राणनमात्रं वा कार्यम्।

ततो दैवज्ञबोधिते सुलग्ने समागते नव्यवस्त्रे कुङ्कुमपिष्टातकेन कुलदेवतासम्बद्धं प्रथमं नाम, कृष्ण-अनन्त-अच्युत-चक्रधर-वैकुण्ठ-जनार्दन-उपेन्द्र-यज्ञपुरुष-वासुदेव-हरि-योगीश-पुण्डरीकाक्ष-एतदन्यतमं मार्गशीर्षादिक्रमेण द्वितीयं मासनाम, अवकहडचक्रानुसारेण तृतीयं नाक्षत्रनाम, घोषवदाद्यन्तरिति सूत्रानुसारेण हकारवर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमादि यरलवमध्यं चतुरक्षरं कृदन्तं चतुर्थं व्यावहारिकं नाम, स्वरीत्यनुसारेण पञ्चमं नाम एवं पञ्च नामानि बालकस्य लिखित्वा "एतन्ते०" ॐ भूर्भुवःस्वः बालकनामानि सुप्रतिष्ठितानि भवन्त्विति प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मदानसंकल्पं कुर्यात्-अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकराशेर्बालकस्य नामकर्मलग्नापेक्षयाऽशुभस्थाने स्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये दुष्टानां दुष्टफलोपशान्तयेऽमुम् इमां सुवर्णनिष्क्रयिणीं दक्षिणां दैवज्ञाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति। दक्षिणां दत्त्वा सुनक्षत्रे समागते लिखितनामके तन्नव्यवस्त्रे सद्रव्यशङ्खं वेष्टयित्वा तेन बालकस्य दक्षिणकर्णे पञ्चघोषपुरःसरम् अमुकशर्माऽसि दीर्घायुर्भवेति क्रमेण नामानि श्रावयेत्। शर्मान्तं ब्राह्मणस्य, वर्मान्तं क्षत्रियस्य, गुप्तान्तं वैश्यस्य, दासान्तं शूद्रस्य नाम कुर्यात्। ततो नामकरणदक्षिणासङ्कल्पः-अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकराशेर्बालकस्य नामकर्माख्यसंस्कारकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां सुवर्णदक्षिणाम् आचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति सङ्कल्प्य नामकर्मदक्षिणां दद्यात्। अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकराशेर्बालकस्य बैजिकगार्भिकदुरितोपशान्तये व्यवहारासि-

द्ये च कृतस्य नामकरणकर्म्मणः न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थम् इमां भूयसीं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये ॐतत्सत् । तथा कृतस्य नामकर्माख्यसंस्कारकर्मणः सादृगुण्यार्थं दश; यथासंख्याकान् वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य अग्निं सम्पूज्य त्र्यायुः पादि कृत्वाऽग्निं विसर्जयेत् ॥

(६) अथ निष्क्रमणम् ।

तस्य पारस्करेण चतुर्थमासे विहितमपि शिष्टाः व्यवहारसौकर्यार्थं सदाचारात्—

द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

इति भविष्योत्तरवचनाच्च अपकृष्य नामकर्मदिवसे एवाचरन्ति । अतस्तस्मिन्नेव दिने निष्क्रमणम् कुर्यात् । (१)तत्र विशेषः—अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकराशेरमुकशर्मणोऽस्य बालकस्य करिष्यमाणनिष्क्रमणकर्मणि सर्वारिष्टनिवृत्तये जले दिगीशानां दिशां चन्द्रस्य अर्कस्य वासुदेवस्य गगनस्य च पूर्वाङ्गत्वेन पूजनं करिष्ये । "ॐएतन्ते०" ॐभूर्भुवःस्वः जले दिगीशादिदेवा गगनपर्यन्ता आगच्छन्तु तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु एवं प्रतिष्ठाप्य ॐदिगीशेभ्यो नमः ॐदिग्भ्यो नमः ॐ चन्द्राय नमः ॐ अर्काय नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ गगनाय नमः इति नाममन्त्रैः ध्यात्वाऽऽवाह्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य प्रार्थयेत—

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च ।
निक्षेपार्थमिमं दद्मि ते मे रक्षन्तु बालकम् ॥

---

(१) चतुर्थमासे कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
दिगीशानां दिशां चैव तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः ॥
पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।
इति संस्कारप्रकाशे विष्णुधर्मोत्तरे पूर्वाङ्गत्वेन चन्द्रादीनां पूजोक्तेस्तेषां पूजनं कार्यम् ।

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
रक्षन्तु सततं सर्व्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ (विष्णुध०) ॥

इति सम्प्रार्थ्य (शाकुन्तसूक्ते अपि निष्क्रमणकाले पठेत् ॥ शाकुन्ते शाकुन्तदेवताके । प्रदक्षिणिदभिगृणीत कारव इत्याद्ये-कम् । कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इत्यादि द्वितीयम् । ऋक्शाखायामेते प्रसिद्धे) । अथ शङ्खघण्टानादपूर्वकं (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठपूर्वकं मातुरङ्के स्थितं बालकं बहिरानीय आदित्यं पूजयेत् । तद्यथा—आचम्य अर्घं संस्थाप्य रक्तचन्दनेन ताम्रपात्रे सूर्य्यं लिखित्वा "ॐएतन्ते०" इति प्रतिष्ठाप्य पुनः सङ्कल्पः—अद्येहेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकराशेः बालकस्य बैजिकगार्भिकदुरितोपशान्तये आदित्यस्य पूजनं करिष्ये । ध्यानम्—

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

इति ध्यात्वा—

ॐआ कृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यं च । हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्—इति वेदमन्त्रेण 'ॐआदित्याय नमः' इति नाममन्त्रेण च आवाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य ॐनमोऽस्तु सूर्यायेति, एहि सूर्य सहस्रांशो इति च अर्घ्यं दत्त्वा बालकं सूर्य्यं प्रदर्शयेत्-(तच्चक्षुरिति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः ब्राह्मी त्रिष्टुप् (पुरउष्णिक्) छन्दः सूर्य्यो देवता सूर्य्योदीक्षणे विनियोगः)

ॐतच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शतं

प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्—इति मन्त्रेण बालकं सूर्यं प्रदर्श्य सङ्कल्प्य दक्षिणां दद्यात्-अद्येह कृतस्य निष्क्रमणाख्यस्य संस्कारकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं दश, यथासंख्याकान् वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पं च कुर्यात् ॥

इति सूर्यावलोकनसहितं निष्क्रमणम् ॥

अथ भूम्युपवेशनम् ।

इदमपि—

पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन पञ्चममासे विहितमपि नामकर्मदिवसे एवाचरन्ति । गोमयेन सुलिप्तायां भूमौ मृदा मण्डलं कृत्वा आचम्यार्घं संस्थाप्य अद्येह भूम्युपवेशनकर्मणि पूर्वाङ्गत्वेन भूम्यादीनां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य "ॐ एतन्ते०" इति प्रतिष्ठाप्य ॐपृथिव्यै नमः ॐवाराहाय नमः ॐकुलदेवतायै नमः इति नाममन्त्रैर्भूमौ पृथिवीं वाराहं कुलदेवतां च गन्धाद्युपचारैः सम्पूज्य—

रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगते शुभे ।
आयुष्प्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥
अचिरादायुषस्तस्य ये केचित् परिपन्थिनः ।
जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥
धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि ।
अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृते ॥
त्वमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठा चाश्रयो ह्यसि ।
कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

इति भूमिं सम्प्रार्थ्य शङ्खघण्टानादपूर्वकं बालकं भूमावुपवेशयेत् । आधाराद् द्रव्येऽपि पादस्थापनं कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा

तेन बालेन देवब्राह्मणान् प्रणमय्य तैराशीर्वादादिभिरभिनन्दितं प्रदक्षिणमार्गेण गृहाभ्यन्तर्णयेत् ।

अथ जीवमातॄणां पूजनम्—आचम्य अर्घं संस्थाप्य पूजासंकल्पं कुर्यात्-अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकराशेरमुकनाम्नः पुत्रस्य नामकर्मादिकर्म्मणामुत्तराङ्गत्वेन भित्तौ पट्टे वा लिखितानां कल्याण्यादिजीवमातॄणां पूजनं करिष्ये । "ॐएतं ते०" ॐभूर्भुवः स्वः कल्याण्यादिसप्तजीवमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य ध्यायेत्—

कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा ।
जया च विजया चैव वरदाभयपाणयः ॥

इति ध्यात्वा ॐकल्याण्यै नमः ॐमङ्गलायै नमः ॐभद्रायै नमः ॐ पुण्यायै नमः ॐ पुण्यमुख्यै नमः ॐ जयायै नमः ॐ विजयायै नमः इतिनाममन्त्रैरावाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य गुडसर्पिर्भ्यां वसोर्धाराः पातयेत्-अद्येहामुकोऽहं जीवमातॄणां प्रीतये गुडसर्पिर्भ्यां वसोर्धाराः पातयिष्ये ।

ॐवसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः-इति मन्त्रेण भित्तौ पट्टे वा वसोर्धाराः पातयित्वा प्रार्थयेत—

ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहेश्वरी लीलया
कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वैष्णवी ।
वाराही घनघोरघर्घरमुखी चैन्द्री च वज्रायुधा
चामुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥ इति ।

दक्षिणा—अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेर्बालकस्य नामकर्माद्युत्तराङ्गजीवमातृकापूजनकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॥ अथ भूयसी दक्षिणा—अद्येहेत्याद्युच्चार्य्य अमु-

कोऽहम् अमुकराशेरमुकनाम्नोऽस्य बालकस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्ति–बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कृतानां नामकरण-सूर्य्यावलोकनसहितनिष्क्रमणभूम्युपवेशन–जीवमातृकापूजनकर्म्मणां सादुगुण्यार्थं, कलशे आवाहितानां ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहाणां पूजायाः सादुगुण्यार्थं च इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्येभ्यो दीनानाथेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो विभज्य दास्ये ॐतत्सत् । दक्षिणां दत्वा आचारान्महानीराजनादि कारयित्वा अभिषेकतिलकरक्षाबन्धनमन्त्रपाठादि कारयेत् । आवाहितदेवता विसृज्य कृतं कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् । ब्राह्मणान् स्वेष्टबन्धुवर्गांश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीतेति ।

(नामकरणं च यदि केनचित्प्रतिबन्धम् एकादशे द्वादशे वा दिवसे न जातं, तदा अस्तादिदोषवर्जिते काले एव कार्यम् । सूतिकाशुद्धिस्तु होमपूर्वकपञ्चगव्यप्राशनेन नामकर्मानुष्ठानं विनाऽपि भवितुमर्हत्येव । नहि शुद्ध्यर्थपञ्चगव्यप्राशनस्य नामकर्मप्रयोज्यत्वम् , येन तद्विना तदनुष्ठानं न स्यात् । अत एव बालकमरणेऽपि शुद्ध्यर्थं तत्प्राशनं तदङ्गभूतो होमश्चानुष्ठीयते एव शिष्टैरिति दिक् । नामकर्मोत्तरमपि सूतिकायाः पुत्रप्रसवे विंशतिरात्रपर्यन्तं देवपित्र्यकर्मसु नाधिकारः, कन्याप्रसवे तु मासम् । प्रसवदिनमारभ्य दिनगणनेति शङ्करभट्टादयः । एकादशदिनमारभ्येति कमलाकरः । तत्राद्यः पर्वतीयादिषु प्रचलति, द्वितीयो महाराष्ट्रादिष्विति बोध्यम् ।

इति नामकरण–सूर्य्यावलोकनसहितनिष्क्रमण–भूम्युपवेशनप्रयोगः ।

आचारप्राप्तं नद्यादौ जलपूजनं च गुरुशुक्रास्तचैत्रपौषाधिमासांस्त्यक्त्वा बुधचन्द्रगुरुवारेषु अरिक्तायां तिथौ श्रवणपु-

ष्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराधासु मासान्ते विहितमपि पर्वतीया नामकर्मदिवसे एवाचरन्ति। अन्ये तु द्वितीयादिमासे एवाचरन्ति। जलपूजनप्रकारश्च चतुर्थीकर्मान्ते (पृ० १७०) उपदिष्टस्तत एवावगन्तव्यः।

अथ शिशोर्नवीनपर्यङ्कारोहणम्।

तद्यथा—नामकर्मदिवसे, षोडशे, द्वात्रिंशे, अन्यस्मिन् शुभदिने वा मृदुध्रुवक्षिप्रभनक्षत्रे कुलदेवतां सम्पूज्य हरिं स्मरन्त्यः सुवासिन्यः कुलयोषितः गीतवाद्यपुरःसरं स्वलङ्कृतं शिशुं नूतने पर्यङ्के, कण्टोके (डाला खलिया इति वा प्रसिद्धे वंशपात्रे), दोलायां वा प्राक्शिरसं न्यस्येयुः॥

अथ दुग्धपानम्।

एकत्रिंशे दिनेऽन्यस्मिन् वा शुभे दिने कुलदेवतापूजान्ते शङ्खेन गोक्षीरं माताऽन्या वा सुभगा बालकं पाययेदिति॥

(७)अथान्नप्राशनम्।

षष्ठेऽष्टमे दशमे द्वादशे वा मासि, संवत्सरे पूर्णे वा पुरुषस्यान्नप्राशनं कुर्यात्—स्त्रीणां तु पञ्चमे सप्तमे नवमे एकादशे वा मासि, संवत्सरे पूर्णे वा। तच्च ज्योतिःशास्त्रोक्ते १।४।६।८।९।११।१२।१४।३०। तिथीः, रविभौमशनिवारान्, मेषवृश्चिकमीनं जन्मर्क्षलग्नाष्टमगृहलग्नं लग्नं च वर्जयित्वा उत्तरात्रये रोहिण्यां श्रवणादित्रये स्वातौ पुनर्वस्वोः हस्तात्रिपुष्येषु मृगरेवतीचित्रानुराधासु च चन्द्रतारानुकूले दिवसे दशमभावशुद्धे लग्ने कुर्यात्।

बालकस्य पिता अन्नप्राशनदिनात् पूर्वम् अतृतीयेऽषष्ठेऽनवमे दिवसे विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या (पृ० ८९) गणेशं सम्पूज्य सोहालिकापाकादिसर्वारम्भं कुर्यात्। तस्मिन्नेव दिने

बालकस्य हस्ते कङ्कणबन्धं च कारयेत् । कङ्कणौषधयश्च तत्रैव (पृ० ९९) द्रष्टव्याः ।

अथान्नप्राशनदिने कर्त्ता कृतनित्यक्रियः शुचिः शुक्लवासाः प्रथमं गणेशं पूजयेत्—स्वासने उपविश्याचम्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा दीपं प्रज्वाल्याचम्यार्घं संस्थाप्य पूजासंकल्पः—अद्येत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य करिष्यमाणान्नप्राशनकर्मणि निर्विघ्नतासिद्ध्ये भगवतः श्रीगणेशस्य पूजनं करिष्ये । पूर्वोक्तप्रकारेण गणेशं सम्पूज्य, प्रधानसंकल्पः—अद्येत्याद्युक्त्वा अमुकोऽहम् मम अमुकराशेरस्य बालकस्य मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये अन्नप्राशनाख्यं कर्म्म करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातॄणां पूजनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वोक्तविधिना मातृपूजन—नान्दीश्राद्ध—पुण्याहवाचनानि विधाय होमार्थं वेदीं कृत्वा तत्र पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य,

स्वस्य कर्तृत्वे केवलं ब्रह्मणो वरणं कुर्यात् । असामर्थ्यादिना स्वस्य अकर्तृत्वे आचार्य्यब्रह्मणोर्वरणं कुर्यात् । अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य अन्नप्राशनाङ्गहोमकर्मणि आचार्य्यब्रह्मणोः पूजनपूर्व्वकं वरणं करिष्ये इति संकल्प्य आचार्य्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा,

वेद्या ईशाने कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य,

अग्नेर्दक्षिणतस्त्रिभिः कुशैर्ब्रह्मणे आसनं दत्त्वा तत्राग्नेः पूर्वमार्गेण ब्रह्माणमुपवेश्य अग्नेरुत्तरत आसनद्वयं कल्पयित्वा प्रणीतापात्रं वामहस्ते कृत्वा उदकेन पूरयित्वा दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुख-

प्रवक्षोदय पश्चिमासने निधायाऽभ्य पूर्वासने निदध्यात्। ततः पूर्वपश्चिमयोरुत्तराग्रैः दक्षिणोत्तरयोः पूर्वाग्रैः कुशैः परिस्तरणं कृत्वा त्रीणि कुशतरुणानि, द्वे पवित्रे, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्थालीं, चरुस्थालीं, संमार्जनकुशान्, उपयमनकुशान्, समिधः, स्रुवम्, आज्यं, तण्डुलान्, पूर्णपात्रं, दक्षिणाम् एतानि वस्तूनि प्राक्संस्थानि उदगग्राणि अग्नेरुत्तरतः संस्थापयेत्।

विशेषोपकल्पनीयानि—उद्धरणपात्रं सौवर्णं राजतं वा, मधुरादिसर्वरसान्, सर्वान्नं, मधु, घृतं, सुवर्णं च, शास्त्रं, शस्त्रं, लेखनीं, वस्त्रं, रजतं, सुवर्णं, भाण्डानि च।

ततस्त्रिभिः द्वे प्रच्छिद्य प्रोक्षणीपात्रे प्रणीताया उत्तरतो निधाय तत्र प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षण्यां निधाय तत्पात्रं वामे कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य प्रोक्षण्युदकेन आज्यस्थाल्यादीनि दक्षिणाग्रानि प्रत्येकं प्रोक्षेत्, न तु विशेषोपकल्पनीयानि उद्धरणपात्रादीनि। ततः आज्यस्थाल्यामाज्यं प्रक्षिप्य चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य त्रिः प्रक्षालितांस्तण्डुलांस्तत्र प्रक्षिप्य युगपदग्नावारोपयेत्—आज्यं ब्रह्मा, चरुं स्वयमाचार्यो वाऽऽज्योत्तरतः ज्वलदुल्मुकम् उभयोः समन्ताद्भ्रमयेत्। उदकस्पर्शः। स्रुवमधोमुखं प्रतप्य उदकं स्पृष्ट्वा कुशाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तं, कुशमूलैरग्रतो मूलपर्यन्तं सम्मार्ज्य अभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य उदकं स्पृष्ट्वा दक्षिणतः कुशेषु निदध्यात्। आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वोत्तरतः संस्थाप्य चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वोत्तरतः संस्थाप्याज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीयाज्यस्योत्तरतो निधाय पवित्राभ्यामाज्यमुत्पूय प्रोक्षणीश्चोत्पूय उपयमनकुशान् वामकरे कृत्वा तिष्ठन् घृताक्ताः समिधस्तूष्णीमग्नौ प्रक्षिप्य प्रोक्षण्युदकेन ईशानाद्युत्तरपर्यन्तं पर्युक्ष्य पवित्रे प्रणीतायां

निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्रवधारणार्थं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निधाय द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्—

अद्येहामुकोऽहं पुत्रस्यान्नप्राशनहोमकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमं, वाचं, वाचं वाजं, च आज्येन—प्राणम्, अपानं, चक्षुः, श्रोत्रं च चरुणा—शेषेणाज्यचरुणा स्विष्टकृतम्—अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं च आज्येन यक्ष्ये। (आचार्यस्य होमकर्तृत्वे इदमाज्यं प्रजापत्यादिदेवताभ्यः, इदं चरुद्रव्यं प्राणादिदेवताभ्यः, इदं चर्वाज्यं स्विष्टकृते, इदमाज्यमग्न्यादिदेवताभ्यो मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम इति त्यागं च यजमानः पूर्ववत् विदध्यात्)।

ततः शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य "ॐएतन्तेः" ॐ भूर्भुवः स्वः शुचिनामाग्ने इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठाप्य ॐ तदेवाग्निरित्यादिना ध्यात्वा ॐ शुचिनामाग्नये नम इति नाममन्त्रेणावाहनादि नीराजनान्तं सम्पूज्य ॐकरालायै नमः ॐधूम्रिन्यै नमः ॐश्वेतायै नमः ॐलोहितायै नमः ॐमहालोहितायै नमः ॐसुवर्णायै नमः ॐपद्मरागायै नमः इति जिह्वाः सम्पूज्य ॐब्रह्मणे नमः ॐविष्णवे नमः ॐरुद्राय नमः इति रेखाश्च सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—

ॐप्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न ममेति मनसा, ॐइन्द्राय स्वाहा—इदमिन्द्राय न मम। ॐअग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐसोमाय स्वाहा—इदं सोमाय न मम। अन्वारम्भं त्यक्त्वा ततो द्वे आज्याहुती जुहोति-(देवीं वाचमिति भार्गवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वाग्देवता आज्यहोमे विनियोगः)।

(१)ॐदेवीं व्वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो व्वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्ज्जं दुहाना धेनु-र्व्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहा—इदं व्वाचे न मम । (व्वाजो न इति देवा ऋषयस्त्रिष्टुप्छन्दः अन्नं देवता आज्यहोमे विनियोगः) ।

ॐदेवीं व्वाचम्० इति पुनः पठित्वा—

(२)ॐव्वाजो नो ऽअद्य प्रसुवाति दानं व्वाजो देवाँ २॥ ऋतुभिः कल्पयाति । व्वाजो हि मा सर्व्ववीरं जजान विश्वा ऽआशा व्वाजपतिर्जयेयम्-स्वाहा—इदं व्वाचे व्वाजाय च न मम । ततः स्रुवेण चरुमभिघार्य्य आज्यप्लुतेन स्थालीपाकेन जुहोति—(प्राणेनेत्यादीनां चतुर्णां प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः अन्नं देवता होमे विनियोगः) ।

(३)ॐप्राणेनान्नमशीय स्वाहा—इदं प्राणाय न मम ।

---

(१) देवीं द्योतमानां वाचं देवाः प्राणादिवायवोऽजनयन्त उत्पादितवन्तः, ततस्तां वाचं वैखर्याख्यां विश्वरूपाः नानारूपाः पशवो मनुष्यादयो वदन्ति, "पशुर्वै स देवानाम्" इतिश्रुतेः । सा वाक् अस्मानुपैतु । किंभूता; नः अस्माकं मन्द्रा हर्षकरी, इषमन्नमूर्जं रसं च दुहाना पूरयमाणा (दुह प्रपूरणे) सर्वार्थदत्वाद्धेनुः, सुष्ठु मन्त्रैः स्तुता सुष्टुता (च) ।

(२) य. सं. अ. १८ मं. ३३-अद्यास्मिन्दिने वाजः-अन्नम् अन्नाधिष्ठात्री देवता नः अस्मान् प्रसुवाति प्रेरयतु दानं दानार्थम् । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु । वाजो हि-वाजश्च मा मां सर्ववीरं पुत्रपौत्रादियुतं जजान जनयतु करोतु—इत्यर्थः । ततोऽहं वाजपतिः समृद्धान्नः सन् विश्वाः आशाः सर्वा दिशो जयेयम् ॥

(३) हे अग्ने प्राणेन वायुना त्वत्प्रसादादहमन्नमशीयाश्नानि, स्वाहा-सुहुतमस्तु । एवमुत्तराणि योज्यानि ॥

ॐअपानेन गन्धानशीय स्वाहा–इदमपानाय न मम । ॐचक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा–इदं चक्षुषे न मम । ॐ श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा––इदᳪं श्रोत्राय न मम । तत आज्यचरुभ्यां ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा–इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । तत आज्येन अन्वारब्ध एव भूराद्या नवाहुतीर्जुहुयात्–(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः होमे विनियोगः) ॐभूः स्वाहा–इदमग्नये न मम। ॐभुवः स्वाहा–इदं वायवे न मम । ॐस्वः स्वाहा–इदᳪं सूर्याय न मम । (त्वन्नो ऽअग्ने, स त्वं नो ऽअग्ने इत्यनयोः वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐत्वं नो ऽअग्ने व्वरुणस्य व्विद्वान् देवस्य हेडो ऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो व्वह्नितमः शोशुचानो व्विश्वा द्वेषाᳪंसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्–स्वाहा–इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ।

ॐस त्वन्नो ऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो व्वरुणᳪं रराणो व्वीहि मृडीकᳪं सुहवो न ऽएधि–स्वाहा–इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ।

(अयाश्चाग्नेऽइत्यस्य वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐअयाश्चाग्ने ऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया ऽअसि । अया नो यज्ञं व्वहास्यया नो धेहि भेषजᳪंस्वाहा–इदमग्नये न मम ।

(ये ते शतम् इत्यस्य वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः, व्वरुणः

सविता विष्णुर्विश्वे (देवाः) मरुतः स्वर्काश्च देवताः सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं व्वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा व्वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत व्विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा—इदं व्वरुणाय सवित्रे व्विष्णवे व्विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम ।

(उदुत्तमम् इत्यस्य शुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं व्वरुण पाशमस्मदवाधमं व्वि मध्यमꣳ श्रथाय । अथा व्वयमादित्य व्व्रते तवानागसो ऽअदितये स्याम-स्वाहा-इदं व्वरुणाय न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । ततः संस्रवप्राशनम्, पवित्रप्रतिपत्तिः, प्रणीताविमोकः, ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । तत्र सङ्कल्पः-अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्यान्नप्राशनाङ्गहोमकर्मणः साद्गुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे । ब्रह्मा गृहीत्वा अक्रन्कर्मेति मन्त्राशिषं दद्यात् ।

ततः शुभे समागते स्वर्णदानसङ्कल्पः—अद्येहेत्याद्युच्चार्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्यान्नप्राशनलग्नाद्यनिष्टस्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां दुष्टानां दुष्टफलोपशान्त्यर्थं शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये इदं सुवर्णं तन्निष्क्रयदक्षिणां वा ज्योतिर्विदे ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् । दक्षिणां दत्त्वा सर्व्वान् रसान् सर्व्वमन्नं मध्वाज्यसहितम् एकस्मिन् सुवर्णादिपात्रे कृत्वा सुवर्णान्तर्हितयाऽनामिकया मातुः स्वस्य वा उत्सङ्गे स्थितं स्वलङ्कृतं प्राङ्मुखं बालकं देवतापुरतो हन्ते·

ति मन्त्रेण प्राशयेत्—"हन्तकारं मनुष्याः" इति श्रुतेः । ततस्तूष्णीं पञ्चवारं प्राशयेत् । "समन्त्रकं प्राशनं विधाय पञ्चकृत्वस्तूष्णीं प्राशयेत्" इति जयन्तस्मरणात् । कन्यां तु तूष्णीमेव प्राशयेत् । ततो मत्स्यांधारजलाशयोद्धृतजलेन त्रिवारं मुखं शोधयेत् । ततो माता बालकं पुस्तकादिवस्तुमध्ये स्वाङ्कादुत्सृजेत् । तदा स बालको वस्त्रशस्त्रलेखनीपुस्तकादिषु यत् प्रथमं गृह्णाति तेन तस्य जीविका भवेदिति ज्ञातव्यम् । ततो दक्षिणासङ्कल्पः—अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्य सहोमान्नप्राशनकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं साद्गुण्यार्थं चेमां दक्षिणाम् आचार्याय अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य दास्ये । तथेमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः अन्येभ्यो नटनर्त्तकगायकदीनानाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये । तथा यथोपपन्नेनान्नेन दश, यथासंख्याकान् वा ब्राह्मणाँश्च तर्पयिष्ये ॐ तत्सत् इति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा अग्न्यादीन्संपूज्य विसृज्य रक्षाबन्धनघृतच्छायापात्राद्युपकरणाभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि कारयित्वा जीवमातृपूजनं महानीराजनं च कृत्वा ईश्वरार्पणं कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा इष्टबन्धुसहितः स्वयं भुञ्जीत ।

(गर्भाधानादीनि अन्नप्राशनान्तानि विहितमासादिकाले कथञ्चिन्न जातानि चेत् अस्तादिदोषवर्जिते काले एव कार्याणि । विहितमासादावपि सति सम्भवे दोषा वर्ज्या एवेति सिद्धान्तः) ॥

इत्यन्नप्राशनप्रयोगः ॥

अथ अब्दपूर्तिकृत्यम् ।

तच्च प्रतिवर्षं जन्मदिवसे कार्यम् ।

सर्वैः स्वजन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

इति संस्कारप्रकाशे ब्रह्मपुराणवचनात् । जन्मदिवसशब्देन च जन्मतिथिर्गृह्यते ।

वत्सरद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात् कुर्यात्तदा जन्मभसंयुतां च ।

असङ्गता तेन दिनद्वयेऽपि पुण्या परा वा भवतीह यस्मात् ॥

इति संस्कारप्रकाशे देवीपुराणात् ।

(इदं च यदि जन्ममासोऽसंक्रान्तस्तदा शुद्धमासे एव कार्यम् । यस्याधिकमासे जन्म तस्यापि तस्यपि तन्मासाधिवये शुद्धमासे एव, मलमासस्य शुभकर्मानर्हत्वात् । तत्र यदि अधिकशुक्ले जन्म तदा न संशयः । शुक्लस्य गौणमुख्यचान्द्रयोरेकत्वात् । यदि आधिककृष्णे जन्म यथा वैशाखस्याधिवये अधिकवैशाखकृष्णे जन्म तदा तस्याब्दपूर्तिकृत्यं प्रतिवर्षं किं "गौणचान्द्रवैशाखकृष्णे अर्थात् चैत्रपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथौ कार्यम्, अथवा मुख्यचान्द्रवैशाखकृष्णे अर्थात् वैशाखपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथौ कार्यम्" इति संशये मुख्यचान्द्रवैशाखकृष्णपक्षीयतिथावेव कार्यमिति सर्वनिबन्धसिद्धान्तः । अधिकमासस्य शुक्लादिमुख्यचान्द्रेणैव संभवात् । तद्विषये कृष्णादिचान्द्राश्रयणस्याशक्यत्वात् इति ।

एवम् आब्दिकश्राद्धमपि मलमासकृष्णमरणे तन्मासीयपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथावेव कार्यम् । उल्लेखश्च तस्य गौणचान्द्रेण ज्येष्ठत्वेऽपि तस्य मुख्यचान्द्रानुसारेण वैशाखत्वेनैव कार्यः । विस्तरस्तु कृष्णभट्टकृतायां निर्णयसिन्धुटीकायां श्राद्धप्रकरणान्तर्गते आब्दिकश्राद्धप्रकरणे, वाचस्पतिमिश्रकृते द्वैत-

निर्णये, नरहरिमिश्रकृते द्वैतनिर्णये, विनायकशास्त्र्यादिकृते चैत्राधिमासनिर्णये च द्रष्टव्यः । अधिकवैशाखादिकृष्णमृतस्य चैत्रादिपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथौ विन्ध्योत्तरवासिनां केषां चिद् गौडदाक्षिणात्यानामाब्दिकानुष्ठानं तु भ्रममूलकमेवेति कृतबुद्धय एव विदाङ्कुर्वन्तु इत्यलम् ॥

इदं च उपनयनात्पूर्वं बालस्य पिता कुर्यात्—तत्र ममेत्यस्य स्थाने मम बालस्येत्येवं सङ्कल्पे उल्लेखः कर्तव्यः । अनन्तरं स्वयमेव कुर्यात् ।

तत्रैवं प्रयोगः ।

कर्ता सुगन्धतैलाभ्यक्तः सर्वौषधियुतयशोदेवीरित्यभिमन्त्रितजलपूर्णसुपूजितकलशोदकेन स्नात्वा सन्ध्यादि नित्यकर्म विधाय दीपं प्रज्वाल्याचम्य जन्मदिने शनिभौमवासरसत्त्वे तत्सूचितापमपरिहाराय "अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्" इति परिभाषितं किञ्चित् धान्यं ब्राह्मणाय दत्त्वा नवीनवस्त्रधारणं कुर्यात्—(परिधास्यै इत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो वासो देवता वस्त्रपरिधाने विनियोगः) ।

ॐ परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये—इति नवं धौतम् अधोवस्त्रं परिधाय उत्तरीयधारणं कुर्यात्—(यशसामेत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ।

ॐ यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च माऽविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम्—इति । तत आचम्य यथाविभवमलंकृतो निम्ब–गुग्गुलु–सिद्धार्थ–दूर्वा–गोरोचनान्वितां पोटलिकां कृत्वा "ॐ एतन्ते" इति पठित्वा ॐ भूर्भुवः स्वः पोटलिके सुप्रतिष्ठिता वरदा भवेति प्रतिष्ठाप्य

दक्षिणहस्ते बन्धयेत् । ततः शान्तिपाठपूर्वकं गणेशं सम्पूज्य सति सम्भवे मातृपूजनं कृत्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य अर्घं संस्थाप्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्–अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहं ममायुरारोग्याभिवृद्धये वर्षवृद्धिकर्म करिष्ये तदङ्गत्वेन दध्यक्षतपुञ्जेषु कुलदेवतादीनां गुर्वादीनां चावाहनपूर्वकं पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य ताम्रपात्रे नूतनं श्वेतवस्त्रं प्रसार्य दध्यक्षतैः कुलदेवतादीन् उत्तरदक्ष्या स्थापयेत्–ॐ भूर्भुवः स्वः कुलदेवते इहागच्छ (पूजार्थं त्वाम् आवाहयामि) इत्यावाह्य इह तिष्ठेति स्थापयेत् १ । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । आवाहनस्थापनयोर्भेदश्च प्रथमभागे (पृ० १९२) द्रष्टव्यः । ॐ भूर्भुवःस्वः स्वनक्षत्रेश अमुक इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २ । ॐभूर्भुवः स्वः भक्तिपुरुषात्मकमातापितरौ इहागच्छतम् पूजार्थं युवामा० इह तिष्ठतम् ३ । ॐभू० प्रजापते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४ । ॐभू० भानो इहा० पू० इह तिष्ठ ५ । ॐभू० विघ्नेश इहा० पू० इह तिष्ठ ६ । ॐ भू० मार्कण्डेय इहा० पू० इह तिष्ठ ७ । ॐ भू० षष्ठे इहा० पू० इह तिष्ठ ८ । ॐभू० व्यास इहा० पू० इह तिष्ठ ९ । ॐभू० जामदग्न्य इहा० पू० इह तिष्ठ १० । ॐ भू० अश्वत्थामन् इहा० पू० इह तिष्ठ ११ । ॐभू० कृपाचार्य इहा० पू० इह तिष्ठ १२ । ॐभू० प्रह्लाद इहा० पू० इह तिष्ठ १३ । ॐभू० हनुमन् इहा० पू० इह तिष्ठ १४ । ॐभू० विभीषण इहा० पू० इह तिष्ठ १५ । ॐ भूर्भुवः स्वः षष्ठीदेवि इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १६ ।

ॐ भू० गुरव इहागच्छत पू० युष्माना० इह तिष्ठत १ । ॐभू० देवता इहागच्छत पू० युष्माना० इह तिष्ठत २ । ॐभू० अग्ने इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३ । ॐभू० विप्राः इहागच्छत पू० युष्माना० इह तिष्ठत ४ । ॐभू० पितर इहागच्छत पू० युष्माना०

इह तिष्ठत ५। ॐभू० पञ्चभूतानि इहागच्छत पू० युष्मा० इह तिष्ठत ६। ॐभू० नवग्रहा इहागच्छत पू० युष्मा० इह तिष्ठत ७। ॐभू० काल इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ८। ॐभू० कलियुग इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ९। ॐभू० संवत्सर इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १०। ॐ भू० मास इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ११। ॐ भू० पक्ष इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १२। ॐ भू० जन्मतिथे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १३। ॐभू० अमुकजन्मनक्षत्र इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १४। ॐभू० अमुकजन्मराशे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १५। ॐभू० शिवे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १६। ॐभू० सम्भूते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १७। ॐभू० प्रीते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १८। ॐभू०सन्नते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १९। ॐभू० अनसूये इहागच्छ पू० इह तिष्ठ२०। ॐभू० क्षमे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ२१। ॐभू०विघ्नवति इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २२। ॐभू० भद्रे इहागच्छ पू०इह तिष्ठ२३। ॐभू० इन्द्र इहागच्छ पू० इह तिष्ठ२४। ॐभू० अग्ने इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २५। ॐभू० यम इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २६। ॐभू० निर्ऋते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २७। ॐभू० वरुण इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २८। ॐ भू० वायो इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २९। ॐभू० धनद इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३०। ॐभू० ईशान इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३१। ॐभू० अनन्त इहागच्छ पू० इह तिष्ठ३२। ॐभू० ब्रह्मन इहागच्छ पू०'इह तिष्ठ ३३। ॐभू० कार्त्तिकेय इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३४। ॐभू० जन्मदेवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३५। ॐभू० स्थानदेवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३६। ॐभू० प्रत्यक्षदेवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३७। ॐभू० वासुदेव इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३८। ॐभू० क्षेत्रपाल इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३९। ॐभू० पृथिवि इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४०। ॐभू० आप इहागच्छत पू० युष्माना० इह तिष्ठत४१। ॐभू० तेजः

इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४२। ॐभू० वायो इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४३। ॐभू० आकाश इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४४। ॐभू० ब्राह्मण इहागच्छ पू० [illegible] तिष्ठ ४५ इत्यावाह्य(१) "ॐएतन्ते" इति ॐ भूर्भुवः स्वः कुलदेवतादिदेवताः गुर्वादिदेवताश्च इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य ॐवरदाभय- पाणय इति सर्वेषां ध्यानम्—

मार्कण्डेयध्याने विशेषः—

ॐ द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतः सदा ॥

इति ध्यात्वा नाममन्त्रेण पूजनम्—ॐकुलदेवतायै नमः ॐ जन्मनक्षत्रेशाय अमुकाय नमः ॐ प्रकृतिपुरुषात्मकमातापितृभ्यां नमः ॐप्रजापतये नमः ॐभानवे नमः ॐ विघ्नेशाय नमः ॐ मार्कण्डेयाय नमः ॐ बलये नमः ॐ व्यासाय नमः ॐजामदग्न्यरामाय नमः ॐ अश्वत्थाम्ने नमः ॐकृपाचार्याय नमः ॐ प्रह्लादाय नमः ॐहनूमते नमः ॐविभीषणाय नमः ॐषष्ठीदेव्यै नमः १६

ॐगुरुभ्यो नमः ॐदेवताभ्यो नमः ॐ अग्नये नमः ॐविप्रेभ्यो नमः ॐ पितृभ्यो नमः ॐ पञ्चभूतेभ्यो नमः ॐ नवग्रहेभ्यो नमः ॐ कालाय नमः ॐकलियुगाय नमः ॐ अमुकसंवत्सराय नमः ॐअमुकमासाय नमः ॐ अमुकपक्षाय नमः ॐ अमुकजन्मतिथये नमः ॐ अमुकजन्मनक्षत्राय नमः ॐ अमुकजन्मराशये नमः ॐ शिवायै नमः ॐ सम्भूत्यै नमः ॐ प्रीत्यै नमः ॐ सन्नत्यै नमः ॐ अनसूयायै नमः ॐ क्षमायै नमः ॐ विघ्नहर्त्र्यै नमः ॐ भद्रायै नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐअग्नये नमः ॐ यमाय नमः ॐ निर्ऋतये नमः ॐवरुणाय नमः ॐ वायवे

---

(१) अत्र प्राक्संस्थपङ्क्तिक्रमेण उदक्संस्था देवताः संस्थापनीयाः । "प्राग्वोदग्वा कर्माणि" इति कात्यायनपरिभाषासूत्रात् ।

नमः ॐ धनदाय नमः ॐ ईशानाय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ कार्तिकेयाय नमः ॐ जन्मदेवतायै नमः ॐ स्थानदेवतायै नमः ॐ नक्षत्रदेवतायै नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ क्षेत्रपालाय नमः ॐ पृथिव्यै नमः ॐ अद्भ्यो नमः ॐ तेजसे नमः ॐ वायवे नमः ॐ आकाशाय नमः ॐ ब्राह्मणाय नमः ४५ इति नाममन्त्रैः आवाहनासनपाद्यार्घ्यस्नानाचमनीयवस्त्रगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलफलभूषणादिभिः सम्पूज्य नाममन्त्रेण जपं विधाय नीराजनं कृत्वा ब्रह्मामुरारिरिति नवग्रहेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य—

मार्कण्डेयाय पुष्पाञ्जलिं त्रिवारं वक्ष्यमाणमन्त्रेण समर्पयेत्—

आयुष्प्रद महाभाग सोमवंशसमुद्भव ।
महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥ इति ॥

ततः मार्कण्डेयं प्रार्थयेत—

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥ १ ॥
चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।
रूपवान्वित्तवाँश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥ २ ॥
मार्कण्डेय नमस्तेऽस्तु सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ॥ ३ ॥
चिरजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर द्विज ।
कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरजीविनम् ॥ ४ ॥

ततः षष्ठीं प्रार्थयेत—

जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
प्रसीद मम कल्याणि महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥१॥
रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान्कामाँश्च देहि मे ॥२॥
त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्माविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥ ३ ॥ इति- मन्त्रहीनमिति च सम्प्रार्थ्य ततोऽर्घ्याञ्जलिना मार्कण्डेयाय निवेदितं पयः मन्त्रेण पञ्चवारं पिबेत् । तत्र मन्त्रः—

सतिलं गुडसम्मिश्रमञ्जल्यर्द्धमितं पयः ।
मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विवृद्धये ॥

इति पीत्वा मुखं प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणासंकल्पः—अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकराशिरमुकशर्माऽहम् आयुरारोग्याभिवृद्धये कृतायाः कुलदेवतादीनां गुर्वादीनाम् आदित्यादिनवग्रहाणां च पूजायाः साङ्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां कर्मोपदेशकाय कुलपुरोहिताय श्रीगुरवे अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य दास्ये (१) ॐ तत्सत् न मम । तथा यथोपपन्नेनान्नेन ब्राह्मणांश्च तर्पयिष्ये इति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा यथासम्भवं तिलपात्रदानम्, अनिष्टग्रहदानं, तण्डुलदानम्, तुलादानं च कृत्वा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयित्वा घृतच्छायां विधाय आवाहितदेवता विसृज्य कर्मेश्वरार्पणं कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ।

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वगमौ तथा ।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ॥

इति संस्कारप्रकाशे स्कन्दपुराणे । जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या ॥

इति जन्मतिथ्युत्सवप्रयोगः ॥

(८) अथ कर्णवेधः ॥

("अथ कर्णवेधो वर्षे तृतीये पञ्चमे वा पुष्येन्दु-

---

(१) सर्वकर्मसु कर्मोपदेशकं कुलपुरोहितं, गुरुं च दक्षिणादिभिरर्चयेत् ।

तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया ॥

इति संस्कारप्रकाशे पद्मपुराणात् ।

चित्राहरिरेवतीषु पूर्वाह्णे कुमारस्य मधुरं दत्त्वा प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय दक्षिणं कर्णमभिमन्त्रयते भद्रं कर्णेभिरिति, सव्यं वक्ष्यन्तीवेदेति च। अथ भिन्द्यात्। ततो ब्राह्मणभोजनम्"—इति गृह्यपरिशिष्टखण्डेन यद्यपि कर्णवेधः तृतीयपञ्चमान्यतरवर्षे एव प्राप्नोति तथापि—

अयुक्संवत्सरे प्राहुः कर्णवेधविधिं बुधाः।

इति संस्कारप्रकाशे राजमार्तण्डवचनात् अयुग्मवर्षे कार्यः। तत्रापि व्रतबन्धात्पूर्वमेव कार्यः।

कृतचूडेऽव्रते बाले कर्णवेधो विधीयते।

इति व्यासवचनात्। "उपनीत्या सहैव वा" इति पक्षे चौलस्योपनयनसहभावित्वात्कर्णवेधस्य च तत्प्राग्भावित्वात्कृतचूडत्वं न नियतम्। अत एव व्यासस्मृतौ नवमत्वेन निर्दिष्टोऽपि सः अत्राष्टमत्वेन निर्दिष्टः। चौलानुष्ठानस्य उपनयनेन सहैव प्रवर्तीयसमाचारसिद्धत्वात्। संस्कारप्रकाशे द्वादशदिवसादिरूपाः षष्ठादिमासरूपाश्चास्य काला उक्ताः।)

(यद्यप्ययं बहुषु स्मृतिषु षोडशसंस्कारेषु न परिगणितस्तथापि—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च।
नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया॥ १॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः॥ २॥
त्रेताग्निसङ्ग्रहश्चेति संस्काराः षोडश स्मृताः।
नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः॥ ३॥
विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश।

इति व्यासस्मृतौ षोडशसु परिगणनात् तदन्तर्गतत्वेन शिष्टैः परिगृह्यते। व्रतादेश उपनयनम्।

अत्र वेदारम्भादीनां षण्णां कर्मणां श्रौतस्मार्तपुरुषार्थाग्नि-होत्रादिकर्मानुष्ठानप्रयोजकत्वेन संस्कारत्वम्। पापनिवृत्तिपूर्व-कातिशयविशेषरूपसंस्काराधायकत्वरूपं पुरुषसंस्कारकर्मत्वं तु गर्भाधानादीनां व्रतबन्धान्तानां दशानामेव। तत्र गर्भाधानस्य क्षेत्रसंस्कारद्वारा, पुंसवनसीमन्तयोः क्षेत्रसंस्कारद्वारा गर्भसंस्कार-द्वारा वा, जातकर्मादीनां चौलान्तानां षण्णां शरीरसंस्कारद्वारा, उपनयनस्य तु साक्षादतिशयविशेषाधायकत्वम्। अत एवोपन-यनस्य प्राधान्यम्। स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहस्योपनयनस्थानीयत्वा-त्तस्यैव मुख्यसंस्कारत्वम्। अत एव—

"अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्।
पिता कुर्यात्............................" ॥

इति वचने विवाहादीनामनुल्लेखः संस्कारकर्मत्वेन। तत्र कर्णवेधस्य पूर्वत्रानुक्तत्वात्तत्रानामुपन्यासः। शिष्टपरिग्रहाच्चास्मा-भिरुपन्यस्तस्तत्र। अत एव दशसंस्कारकर्मपद्धतिरिति अभियु-क्तानां प्रवादः। अत एव विवाहादिविधिषु न द्वितीयाश्रवणं पुरुषे। अध्ययनमपि "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति विधिप्रयुक्त-मेव नाध्यापनविधिप्रयुक्तमिति न तत्रस्थया "वेदमध्यापयेदे-नम्" इति द्वितीयया पुरुषसंस्कारकर्मत्वमाशङ्कनीयम्। अत एव विरक्तस्य न विवाहानुष्ठानम्। तदभावाच्च नोत्तरकर्मसु तदधि-कारः। "जायमानो वै ब्राह्मण" इत्यस्य गृहस्थो जायमान इत्यर्थ इति न तद्विरोधः। समावर्तनं तु कलौ नैष्ठिकब्रह्मचर्य-निषेधादावश्यकम्। तस्मादुपनयनान्तानि दशैव पुरुषसंस्कार-कर्माणि, अध्ययनादीनि तु पुरुषार्थानि, पुरुषार्थकर्मानुष्ठानप्रयो-जकत्वात्तु संस्कारेषु परिगण्यन्ते इति दिक्)।

अथ कर्णवेधप्रयोगः।

तत्र चन्द्रतारानुकूले शुभदिने कर्णवेधोक्तनक्षत्रे पिता मा-

तदुत्थाय स्वकीयं प्रातःकृत्यं निर्वर्त्य गणेशपूजनं कुर्यात् । दीपं प्रज्वल्याचम्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा प्राणानायम्य अर्घं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः । अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्य करिष्यमाणकर्णवेधकर्म्मणि निर्विघ्नताप्राप्तये श्रीगणेशस्य पूजनं करिष्ये । उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्—अद्येहेत्याद्युच्चार्य्य अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्म्माऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुष्ट्यायुःश्रीवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये कर्णवेधाख्यं कर्म करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्य्यादिषोडशमातॄणां पूजनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तविधिना मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि कृत्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितनवग्रहानावाह्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य जले केशवादिदेवानां विष्णुधर्मोत्तरोक्तं पूजनं कुर्य्यात् । तत्र सङ्कल्पः—अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकराशेः मम पुत्रस्य कर्णवेधकर्म्मणि कलशे ब्रह्मवरुणसहितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां जले केशवादिदेवानां च पूर्वाङ्गत्वेन पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य "एतन्ते" इति ॐ भूर्भुवः स्वः कलशे ब्रह्मवरुणसहिता आदित्यादिनवग्रहाः जले केशवादिदेवाः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य नवग्रहान् नाममन्त्रेण ध्यानादिभिः पूजयित्वा–ॐ केशवाय नमः ॐ हराय नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ चन्द्राय नमः ॐ सूर्याय नमः ॐ दिग्भ्यो नमः ॐ नासत्याभ्यां नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ ब्राह्मणेभ्यो नमः ॐ गवे नमः ॐ गुरुभ्यो नमः इति नाममन्त्रैर्ध्यानावाहनासनपाद्यार्घ्यस्नानाचमनवस्त्रगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्बूलभूषणादिभिः सम्पूज्य जपं विधाय समर्प्य नीराज्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य ततः स्वेष्टदेवं भिषग्वरं ब्राह्मणान् सौ·

चिकं च नमस्कृत्य मातुरुत्सङ्गस्थितस्य भूषणवस्त्रादिभिरलंकृतस्य बालकस्य प्रत्यङ्मुखस्य गुडमोदकादि भोजनार्थं दत्त्वा अद्येत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकराशेरस्य मम बालकस्य कर्णवेधलग्नाद्यनिष्टस्थानस्थितदुष्टग्रहैः सूचितारिष्टनिवृत्त्यर्थं ग्रहाणां प्रीतये इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये इति दानं विधाय ततो दैवज्ञबोधिते शुभे लग्ने पिता सौचिकोऽन्यो वा सुवर्णसूच्या क्षत्रियस्य, रजतसूच्या विप्रवैश्ययोः, आयस्या सूच्या शूद्रस्य अष्टाङ्गुलया द्विगुणसूत्रसंचया पुरुषस्य पूर्वं दक्षिणं कर्णम् अभिमन्त्र्य वेधयेत्–तत्र मन्त्रः–(भद्रंकर्णेभिरिति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता दक्षिणकर्णाभिमन्त्रणे विनियोगः)।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳬसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः॥ अथ वामकर्णाभिमन्त्रणम् (वक्ष्यन्तीवेदेति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता वामकर्णाभिमन्त्रणे विनियोगः)।

(१)ॐवक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियᳬ सखायं परिषस्वजाना। योषेव शिङ्क्ते वितताऽधिधन्वञ्ज्या ऽइयᳬसमने पारयन्ती–इत्यभिमन्त्र्य कर्णौ अलक्तकरसेनाङ्कयित्वा विध्येत । स्त्रियास्तु वामं पूर्वं विध्वा दक्षिणं विध्ये-

(१) य. सं. २९–४० वक्ष्यन्ती इव इत् आगनीगन्ति इति पदच्छेदः। इव् पादपूरणार्थः। इयं ज्या धन्वन् धनुषि अधिवितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्क्ते अव्यक्तशब्दं करोति, वक्ष्यन्ती वक्तुमिच्छन्ती योषेव कामिनीव। कीदृशी ज्या समने सङ्ग्रामे पारयन्ती सङ्ग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्ती कर्णमागनीगन्ति योद्धुः कर्णं प्रति अत्यर्थमागच्छति, प्रियं सखायमिष्टं मित्रं बाणरूपं परिषस्वजाना आलिङ्गयन्ती। अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति इयमपि तथेति उत्प्रेक्ष्यते॥ विजयाथ ज्यायाः कर्णागमनमिति कर्णस्य स्तुतिर्द्योत्यते इति कर्णाभिमन्त्रणमनेनोचितमिति बोध्यम्॥

दमन्त्रकम् । स्त्रीणां नासावामभागे वेधोऽपि कर्तव्यः ।

कन्याया घ्राणवेधः स्यात् सद्वारे विपमेऽब्दके ।
आद्ययामे सिते पक्षे मैत्रक्षिप्रोत्तराचरे ॥

इति संस्कारगणपतौ वचनात् । ततः दक्षिणासङ्कल्पं कुर्यात्—अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य मम बालकस्य कर्णवेधनकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं चेमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐतत्सन्न मम । तथा यथोपपन्नेनान्नेन दश, यथासङ्ख्याकान्वा ब्राह्मणांश्च तर्पयिष्ये इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्वा अभिषेकतिलकरक्षाबन्धनघृतच्छायामन्त्रपाठादि कारयित्वा जीवमातृपूजनं महानीराजनं च कुर्यात् । आवाहितदेवता विसृज्य कृतं कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् ।

इति कर्णवेधप्रयोगः ॥

अथाक्षरस्वीकारविद्यारम्भौ ॥

बालकस्य पञ्चमवर्षे कुम्भादित्यविवर्जिते उदगयने शुक्लपक्षे चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने अक्षरस्वीकारं विद्यारम्भं च कारयेत् । तत्प्रकारमाह संस्कारप्रकाशे—

मार्कण्डेयः—

अभ्यङ्गस्नानपूर्वन्तु गन्धाद्यैश्च विभूषितः ।
शुक्लवस्त्रं समास्तीर्य्य तण्डुलोपरि पूजयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वविद्यांश्च विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नाम्ना च जुहुयाद् घृतम् ।
दक्षिणाभिर्द्विजाग्र्याणां कर्तव्यं चात्र पूजनम् ॥
प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाशामुखं शिशुम् ॥
अध्यापयीत प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥ इति ।

स्वविद्याशब्देन स्वस्याध्येयाश्चत्वारो वेदाः पुराण-न्या-

य—मीमांसा—धर्मशास्त्रेत्येतदुपाङ्गचतुष्टयसहिताः शिक्षादिषं-ढङ्गसहिता वैद्यशास्त्रादिचतुरुपवेदसहिता अष्टादशविद्यात्वेन प्रसिद्धा गृह्यन्ते । वैशेषिकस्य न्याये, वेदान्तस्य मीमांसायां, साङ्ख्यादीनां धर्मशास्त्रेऽन्तर्भावः । तत्तत्प्रवर्तका आचार्याश्च सूत्र-कारशब्देनोच्यन्ते ।

अथ प्रयोगः—

दीपं प्रज्वाल्याचम्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्य्यात्—अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अमुक-राशेः मम पुत्रस्य सकलविद्याविशारदत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्व-रप्रीत्यर्थम् अक्षरारम्भं विद्यारम्भं च करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्य्यादिषोडशमातृणां पूजनं नान्दीश्राद्धं पुण्या-हवाचनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपूजा—नान्दीश्राद्ध—पुण्या-हवाचनानि विधाय कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मानावाह्य सम्पूज्य रक्षासूत्रं च कल्पयित्वा वेदिकायां ताम्रपीठे वा नवं शुक्लं धौ-तं वस्त्रं समास्तीर्य्य दध्यक्षतपुञ्जेषु गणेशहर्य्यादीन्देवानावाह-येत् । तत्र संकल्पः—अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य मम बा-लकस्य अक्षरस्वीकारविद्यारम्भकर्म्मणोः पूर्वाङ्गत्वेन दध्यक्षत-पुञ्जेषु गणेशहर्य्यादिदेवानां वेदादिप्रवर्तकानां ब्रह्मादीनामा-चार्याणां, वेदादिविद्यानां च आवाहनपूर्वकं पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐभूर्भुवः स्वः गणेश इहागच्छ पूजार्थं त्वाम् आ-वाहयामि इत्यावाह्य इह तिष्ठेति स्वदक्षिणतः स्वाभिमुखं स्था-पयेत् १। गणेशदक्षिणपार्श्वे ॐभूर्भुवः स्वः विष्णो इहा० २। तद्द-क्षिणपार्श्वे ॐभू० लक्ष्मि इहा० ३। तद्द० ॐभू० देवि इहा० ४। तद्द० ॐभू० सरस्वति इहागच्छ० ५। द्वितीयपङ्क्तौ गणेशात्पूर्वे ॐभू० ब्रह्मन् इहा० ६। ब्रह्मद० ॐभू० व्यास इहा० ७। तद्द०

ॐभू० गौतम इ० ८। तद्० ॐभू० जैमिने इ० ९। तद्० ॐभू० मनो इ० १०। तद्० ॐभू० पाणिने इ० ११। तद्० ॐभू० कात्यायन इ० १२। तद्० ॐभू० पतञ्जले इहा० १३। तद्० ॐभू० यास्क इहागच्छ० १४। तद्० ॐभू० पिङ्गल इ० १५। तद्० ॐभू० गर्ग इ० १६। तृतीयपङ्क्तौ ब्रह्मणः पूर्वे ॐभू० कणाद इ० १७। तद्० ॐभू० कपिल इ० १८। तद्० ॐभू० वाल्मीके इ० १९। तद्० ॐभू० वामन इ० २०। तद्० ॐभू० धन्वन्तरे इ० २१। तद्० ॐभू० कृशाश्व इ० २२। तद्० ॐभू० भरत इ० २३। तद्० ॐभू० विश्वकर्मन् इ० २४। तद्० ॐभू० बृहस्पते इहागच्छ० २५। तद्० ॐभू० नकुल इहागच्छ० २६। तद्० ॐभू० गोभिल इहागच्छ० २७। चतुर्थपङ्क्तौ कणादात्पूर्वे ॐभू० वेदाः इहागच्छन्तु पूजार्थं युष्मानावाहयामि इह तिष्ठन्तु २८। तद्० ॐभू० पुराणानि इहागच्छन्तु पू० युष्माना० इह तिष्ठन्तु २९। तद्० ॐभू० न्याय इ० ३०। तद्० ॐभू० मीमांसे इ० ३१। तद्० ॐभू० धर्मशास्त्र इहा० ३२। तद्० ॐभू० शिक्षे इ० ३३। तद्० ॐभू० कल्प इ० ३४। तद्० ॐभू० व्याकरण इहा० ३५। तद्० ॐभू० निरुक्त इ० ३६। तद्० ॐभू० छन्दांसि इहागच्छन्तु पू० युष्माना० इह तिष्ठन्तु ३७। तद्० ॐभू० ज्योतिष इ० ३८। पञ्चमपङ्क्तौ वेदेभ्यः पूर्वे ॐभू० वैशेषिक इहा० ३९। तद्० ॐभू० वेदान्त इ० ४०। तद्० ॐभू० सांख्य इ० ४१। तद्०। ॐभू० पातञ्जल इ० ४२। तद्० ॐभू० काव्य इ० ४३। तद्० ॐभू० अलङ्कार इ० ४४। तद्० ॐभू० वैद्यशास्त्र इ० ४५। तद्० ॐभू० धनुर्वेद इ० ४६। तद्० ॐभू० गान्धर्ववेद इ० ४७। तद्० ॐभू० शिल्पशास्त्र इ० ४८। तद्० ॐभू० (१)पालकाप्य इहा० ४९। तद्० ॐभू०

(१) पालकाप्यं गजशास्त्रम्। गजलक्षणप्रस्तावे "तदुक्तं पालकाप्ये" इति यद्बहुषु स्थलेषु वीरमित्रोदये लक्षणप्रकाशे अभिधानात्। एतत्प्रवर्तक आचार्यो बृहस्पतिरिति तत्रैव स्पष्टम्॥

(१)शालिहोत्र०इहा० ५० । तद्० ॐभू० (२)श्यैनिक इ० ५१ ...ति सम्बुद्ध्यन्तनाममन्त्रैः क्रमेणावाह्य "ॐएतन्ते" इति ॐ भूर्भुवः स्वः गणेशादिश्यैनिकान्ता देवताः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठापयेत् ।

अथ सरस्वत्यावाहने विशेषः—भूमौ गोचर्ममात्रं विलिप्य पालाशदण्डोद्धृतां मृदमानीय सैकतं स्थण्डिलं निर्माय तस्योपरि तया मृदा पञ्चकोणं षट्कोणं वा सरस्वतीयन्त्रं निर्माय तस्मिन्सरस्वतीमावाहयेत् ॐ भूर्भुवः स्वः भुवनमातः सर्ववाङ्मयरूपे सरस्वति इहागच्छ पूजार्थं त्वामावाहयामि इत्यावाह्य "ॐएतन्ते" ॐ भूर्भुवः स्वः अस्यां मृन्मयमूर्तौ सरस्वति सुप्रतिष्ठिता वरदा भव इति प्रतिष्ठापयेत् ।

अथ ध्यानम् । तत्र पूर्वं गणेशध्यानम्—

> धृतपाशाङ्कुशकल्पकलतासु रदश्च बीजपूरयुतः ।
> शशिशकलकलितमौलिस्त्रिलोचनोऽरुणवपुश्च गजवदनः ॥
> भास्वरभूषणदीप्तो बृहदुदरः पद्मविष्टरोल्लसितः ।
> ध्येयोऽनाथवदोःपदसरसिरुहः सदा मनुजैः ॥ १ ॥

अथ विष्णोर्ध्यानम्—

> उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिशं शङ्खं गदां पङ्कजं
> चक्रं बिभ्रतमिन्दिरावसुमतीसंशोभिपार्श्वद्वयम् ।
> कोटीराङ्गदहारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
> द्दीप्तं विश्वधरं स्ववक्षसि लसच्छ्रीवत्सचिह्नं भजे ॥ २ ॥

---

(१) शालिहोत्रमश्वशास्त्रम् । अश्वलक्षणप्रकरणे "तदुक्तं शालिहोत्रे" इति तत्रैवाभिधानात् । तत्प्रवर्तक आचार्यो नकुलः इत्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥

(२) श्यैनिकं मन्त्रशास्त्रम्, तत्प्रवर्तक आचार्यो गोभिल इत्यभियुक्ताः ॥

अथ लक्ष्मीध्यानम्—

कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैः
हस्तोत्क्षिप्तहिरण्मयामृतघटैरासिच्यमानां श्रियम् ।
बिभ्राणां वरमब्जयुग्ममभयं हस्तैः किरीटोज्ज्वलां
क्षौमाबद्धनितम्बबिम्बललितां वन्देऽरविन्दस्थिताम् ॥ ३ ॥

अथ देवीध्यानम्—

अध्यारूढां मृगेन्द्रं सजलजलधरश्यामलां हस्तपद्मैः
शूलं बाणं कृपाणं त्वरिजलजगदाचापपाशान्वहन्तीम् ।
चन्द्रोत्तंसां त्रिनेत्रां चतसृभिरभितः खेटकं बिभ्रतीभिः
कन्याभिः सेव्यमानां प्रतिभटभयदां शूलिनीं भावयामि॥४॥

अथ सरस्वतीध्यानम्—

अङ्कोन्मुक्तशशाङ्ककोटिसदृशीमापीनतुङ्गस्तनीं
चन्द्रार्द्धाङ्कितशेखरां मधुमदामालोलनेत्रत्रयाम् ।
बिभ्राणामनिशं वरं जपवटीं विद्यां कपालं करै-
राद्यां यौवनगर्वितां लिपितनुं वागीश्वरीमाश्रये ॥ ५ ॥

इति ध्यात्वा ॐ वरदाभयपाणय इति सर्वेषां ध्यानम् । ततश्चतुर्थ्यन्तैर्नाममन्त्रैः सर्वेषां पूजनम्—ॐ गणेशाय नमः ॐ विष्णवे नमः ॐ लक्ष्म्यै नमः ॐ देव्यै नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐब्रह्मणे नमः ॐव्यासाय नमः ॐगौतमाय नमः ॐजैमिनये नमः ॐ मनवे नमः ॐ पाणिनये नमः ॐ कात्यायनाय नमः ॐपतञ्जलये नमः ॐयास्काय नमः ॐपिङ्गलाय नमः ॐगर्गाय नमः ॐकणादाय नमः ॐकपिलाय नमः ॐवाल्मीकये नमः ॐवामनाय नमः ॐधन्वन्तरये नमः ॐकृशाश्वाय नमः ॐभरताय नमः ॐ विश्वकर्म्मणे नमः ॐ बृहस्पतये नमः ॐ नकुलाय नमः ॐगोभिलाय नमः ॐवेदेभ्यो नमः ॐपुराणेभ्यो नमः ॐन्यायाय नमः ॐमीमांसायै नमः ॐधर्मशास्त्राय नमः ॐशि-

क्षायै नमः ॐकल्पाय नमः ॐव्याकरणाय नमः ॐनिरुक्ताय नमः ॐछन्दोभ्यो नमः ॐज्योतिषाय नमः ॐवैशेषिकाय नमः ॐवेदान्ताय नमः ॐसांख्याय नमः ॐकाव्याय नमः ॐअलङ्काराय नमः ॐवैद्यशास्त्राय नमः ॐधनुर्वेदाय नमः ॐगान्धर्ववेदाय नमः ॐशिल्पशास्त्राय नमः ॐपालकाप्याय नमः ॐ शालिहोत्राय नमः ॐश्यैनिकाय नमः इति नाममन्त्रैः—

ॐगणानान्त्वा० ॐशङ्कुरणोः० ॐश्रीश्चते० ॐसरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां पत्नी सुकृतं बिभर्ति। अपाᳬरसेन वरुणो न साम्नेन्द्रᳬश्रियै जनयन्नप्सु राजा–(य.सं. अ. १९–९४) इति वैदिकमन्त्रैश्च सर्वेषाम् आसनपाद्यार्घस्नानाचमनवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्बूलभूषणनीराजनान्तं पूजनं विधाय नाममन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य ॐसर्ववाङ्मयरूपिण्यै श्रीसरस्वत्यै नम इति सरस्वत्यै पुष्पाञ्जलिं समर्प्य नमस्कारदक्षिणाः कुर्यात्॥ ततः सति सम्भवे–

(वेदीं पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म समाप्य द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्—अद्येहामुकराशेरस्य बालस्याक्षरारम्भविद्यारम्भहोमकर्मणाऽहं यक्ष्ये। तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निम्, सोमम्, गणेशम्, विष्णुं, लक्ष्मीं, देवीं, सरस्वतीं, ब्रह्माणं, व्यासं, गौतमं, जैमिनिं, मनुं, पाणिनिं, कात्यायनं, पतञ्जलिं, यास्कं, पिङ्गलं, गर्गं, कणादं, कपिलं, वाल्मीकिं, वामनं, धन्वन्तरिं, कृशाश्वं, भरतं, विश्वकर्माणं, बृहस्पतिं, नकुलं, गोभिलं, वेदान्, पुराणानि, न्यायं, मीमांसां, धर्मशास्त्रं, शिक्षां, कल्पं, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दो, ज्योतिषं, वैशेषिकं, वेदान्तं, सांख्यं, पातञ्जलं, काव्यम्, अलङ्कारं, वैद्यशास्त्रं, धनुर्वेदं, गान्धर्ववेदं, शिल्पशास्त्रं, पालकाप्यं, शालिहोत्रं, श्यैनिकम्, अग्निं,

न्वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं वरुणᳪ सवितारं विष्णुं विवस्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, प्रजापतिम्, अग्निᳪस्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(अन्यस्य होमकर्तृत्वे इदमाज्यम् आघाराज्यभागदेवताभ्यो गणेशादिदेवताभ्यो महाव्याहृतिदेवताभ्यः सर्वप्रायश्चित्तदेवताभ्यः प्रजापतये अग्नये स्विष्टकृते च मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम इति यजमानः पूर्वमेव त्यागं कुर्यात्) ।

"ॐएतन्ते०" ॐभूर्भुवःस्वः पुष्टिवर्द्धननामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति अग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐतदेवाग्निरिति ध्यात्वा ॐपुष्टिवर्द्धननामाग्नये नमः इति मन्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य जिह्वापूजनं रेखापूजनं च कृत्वा ॐ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न ममेति मनसा, ॐइन्द्राय स्वाहा-इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा-इदᳪ सोमाय न मम इत्याघारावाज्यभागौ च हुत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् । ॐगणेशाय स्वाहा इत्यादि ध्वैनिकान्तं चतुर्थ्यन्तस्वाहान्तमन्त्रैरेकैकामाज्याहुतिं हुत्वा ततो भूरादिनवाहुतिहोमं स्विष्टकृद्धोमं च कृत्वा संस्रवप्राशनादिपूर्णपात्रदानान्तं विधाय होमदक्षिणां सङ्कल्पयेत् । अद्येहामुकराशेः पुत्रस्य अक्षरारम्भविद्यारम्भकर्म्मणोः एतद्धोमकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणाम् आचार्य्याय दास्ये इति सङ्कल्प्य दत्त्वा, धात्रीं वस्त्रभूषणादिभिः सन्तोष्य आचार्य्यं वस्त्रालंकारादिभिः सम्पूज्य लग्नदानं कुर्य्यात्—अद्येहामुकराशेः पुत्रस्याक्षरस्वीकारविद्यारम्भलग्नाद्यत्रकुत्रस्थानस्थितानां ग्रहाणां शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये दुष्टानां दुष्टफलनिवारणार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये इति लग्नदानं विधाय ब्राह्मणान् सन्तोष्य अभ्यङ्गस्नानपूर्वकवस्त्रसुगन्धालङ्कारादिभिर्भूषितं बालकं

गणेशादिदेवान् प्रणम्य प्राङ्मुखो गुरुः पश्चिमाभिमुखं बालकं प्रणवपूर्वकं—

अक्षरस्वीकारं कारयेत्। तत्र प्रथमं गुरुनमस्कारः—

ॐ अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः॥

ततः पालाशदण्डोद्धृतशुभधूलिसंयुते शुभपीठे पञ्चकोणं षट्कोणं वा सरस्वतीयन्त्रं विलिख्य तत्र सरस्वतीं प्रणमेत्—

ॐ सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणि।
विश्ववन्द्ये विशालाक्षि विद्यान्देहि नमोऽस्तु ते॥

इति प्रणम्य गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलादिभिः सम्पूजयेत्। ततो गुरुः सुवर्णशलाकया रौप्यशलाकया वा अकारादि क्षकारान्तान्वर्णान् लिखित्वा सम्पूज्य ग्राहयेत्। यथा-ॐ नमः सिद्धं अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः। कखगघङ चछजझञ टठडढण तथदधन पफबभम यरलव शषसह क्ष इति। पुनः प्राङ्मुखं कृत्वा अक्षराणि त्रिवारं वाचयित्वा विद्यारम्भं कारयेत् वागर्थाविवेति। एवं पिता पाठयित्वा गुरुं दक्षिणादिभिः सन्तोष्य प्रणम्य भूयसीं सङ्कल्पयेत्—अद्येहामुकराशेर्बालकस्य अक्षरस्वीकारविद्यारम्भकर्म्मणोरङ्गत्वेन अक्षतपुञ्जेषु गणेशादिदेवानां पूजनस्य होमकर्म्मणश्च साद्गुण्यार्थं साङ्गफलप्राप्त्यर्थं चेमां दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सन्न मम। तथा यथोपपन्नेनान्नेन ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा अग्निम्, मातॄः, ग्रहान्, गणेशादिदेवांश्च विसृज्य रक्षाबन्धनत्र्यायुषकरणाभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि कारयित्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा यथासुखं विहरेत्॥

इत्यक्षरस्वीकारविद्यारम्भौ॥

अथ—

तृतीये पञ्चमे वाऽपि चौलकर्म प्रशस्यते ।
प्राग्वाऽसमे सप्तमे वा सहोपनयनेन वा ॥

इति आश्वलायनवचनमाश्रित्य,

सावित्रीग्रहणादूर्ध्वं तद्दिने वा चतुर्थके ।
तृतीये द्वादशे वाऽपि वत्सरे व्रतमुत्सृजेत् ॥

इति (सं० भा०) वचनमाश्रित्य च—

चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनाख्यकर्मणां
सह प्रयोगो लिख्यते ॥

तत्र चौलोपनयनदिनात्पूर्वं तृतीयषष्ठनवमदिनानि वर्जयित्वा चन्द्रतारानुकूले शुभदिने माणवकस्य पित्रादिः सर्वारम्भं कुर्यात् । तद्यथा—विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या (पृ० ८९) माणवकं संस्नाप्य सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादो दीपं प्रज्वाल्याचम्य स्वदक्षिणतः परिहितधौतवाससं माणवकमुपवेश्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य गणेशपूजनं कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकराशेरमुकशर्मणोऽस्य माणवकस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनाख्यकर्मणां सर्व्वसामग्रीसम्पादनकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं यथालब्धोपचारैः श्रीमहागणपतेः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य आचाराचितो वस्त्रखण्डपोटलिकाः कृत्वा चुल्लीदर्वीकटाहेषु एकैकां बध्वा त्रिशृङ्गचुल्लीस्थताम्रकटाहके शक्तश्रोणिकपोणिपुरन्ध्रीद्वारा पिष्टातकस्वस्तिकाकंकृतघैतगोधूमस्निग्धानरुणचूर्णशष्कुल्यादिपाकाद्यारम्भं च विधाय तस्मिन्नेवाहनि यज्ञोपवीतसूत्रकर्तनारम्भं च कु-

र्यात् । केचित् कङ्कणबन्धनमपि वटुहस्ते तन्मातृहस्ते च अस्मिन्नेव दिने कुर्वन्ति । पूर्वाङ्गदिवसे त्वन्ये । कङ्कणौषधयश्च दूर्वा–यवाङ्कुरोशीर–चूतपल्लव–हरिद्राद्वय–सर्षपमयूरपक्ष–सर्पत्वचः ।

ततः तस्मिन्नेव दिने माणवकहस्तेन विंशतिहस्तदीर्घां दशहस्तविशालां शालां कुर्यात् । स्थलसङ्कोचे षोडशहस्तां द्वादशहस्तां दशहस्तां वा कुर्यात् ।

तत्राग्नेयादिचतुर्षु कोणेषु अवटपूर्वं स्तम्भनिखननादयः शालाकर्मोक्तरीत्या (पा. गृ. कां. ३ क. ५) कर्तव्याः । भूमिशोधनादिप्रकारः ग्रहस्थापनवेदिग्रहहोमवेदिनिर्माणप्रकारश्च प्रथमभागे (पृ० १८३) द्रष्टव्यः । शालामध्ये वटुहस्तेन हस्तमितं द्व्यङ्गुलोच्छ्रायमङ्गुलमात्रोच्छ्रायं वा स्थण्डिलचतुष्टयं दक्षिणोपक्रममुदक्संस्थं कुर्यात् ।

ततः चूडाकर्माद्यहःपूर्वाह्णे माणवकस्य पित्रादिः माणवकं सर्वारम्भोक्तरीत्या संस्नाप्य कृताभ्यङ्गस्नानः शुभासने प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्य दीपं प्रज्वल्याचम्य(१) शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा गणेशादीन्

(१) अत्र माणवकस्य पित्रादिः उपनयनात् पूर्वदिने कृतमङ्गलस्नानः कृतधौतवस्त्रपरिधानश्च माणवकं कृतमङ्गलस्नानं स्वदक्षिणत उपवेश्य आचम्य प्राणानायम्य अर्घं संस्थाप्य तिलयवकुशजलान्यादाय देशकालौ संकीर्त्य अमुकोऽहमस्य कुमारस्य गर्भाधानादिसंस्काराणां यथाविधि स्वस्वकाले अकृतानां कालातिपत्तिदोषपरिहारेण उपनयनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिसंस्कारं कृच्छ्रात्मकप्रायश्चित्तमित्येवमेतावत्कृच्छ्रप्रायश्चित्तम् अमुकप्रत्याम्नायेनाहं करिष्ये—इति संकल्प्य ब्राह्मणं सम्पूज्य देयद्रव्यं च संप्रोक्ष्य सम्पूज्य कुशजलसहितं द्रव्यं गृहीत्वा पूर्ववत् देशकालादि उल्लिख्य 'ममास्य कुमारस्य' इत्यादि 'श्रीपरमेश्वरप्रीतये' इत्यन्तं चोल्लिख्य एतावत्प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूता इमा गा रुद्रदैवताकाः, तन्नि-

प्रणम्य पुष्पाञ्जलिं तेषु समर्प्य श्रीगणेशं पूजयेत् । तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य श्वः करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनाख्यकर्मसु अद्य करिष्यमाणप्रयोगकर्मणि च निर्विघ्नतासिद्ध्यै श्रीमहागणपतेः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य विधिवत्सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् ।

तद्यथा—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमा·

ष्क्रयभूतानि इमानि सुवर्णखण्डानि रजतखण्डानि वा अमुकदैवतानि अमुकनामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सम्प्रददे इति "यज्ञसाधनभूतायाः" इतिमन्त्रमुच्चरन् दद्यात् । दानप्रतिष्ठार्थं किञ्चिद्रजतं ताम्रखण्डं वा दद्यात् ॥

मम सकलपापक्षयपूर्वकमस्य कुमारस्योपनयनेऽधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तं प्रत्याम्नायद्वाराऽहं करिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणं सम्पूज्य देयद्रव्यं च संप्रोक्ष्य संपूज्य कुशादिकं गृहीत्वा पूर्ववत् संकल्प्य कुलपुरोहिताय दद्यात् ।

एवं माणवकोऽपि कामचारादिदोषपरिहारेण स्वस्योपनेयत्वाधिकारसिद्ध्यै कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्त प्रत्याम्नायद्वारा कुर्यात् ।

माणवकस्य पिता सति संभवेऽयुतगायत्रीजपं च उपनयनाधिकारसिद्ध्यै स्वयं कुर्यात् ।

स्वस्याशक्तौ ब्राह्मणेन कारयेत् ।

संस्काराणां कालातिपत्तिदोषपरिहारार्थम् अनादिष्टहोमं च ग्रहहोमात् पूर्वमेव चतुर्थीकर्मप्रयोगटिप्पण्युक्तरीत्या कुर्यात् (पृ० १६४) ।

गौणकालसद्भावे एव प्रायश्चित्तं कृत्वा लुप्तकर्मणामनुष्ठानम्, तदत्यये तु प्रायश्चित्तानुष्ठानमात्रमेव । तदाह संस्कारप्रकाशे भृगुः—

गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्तव्यं चौपनायनम् ।
प्रायश्चित्तं तु पूर्वेषां नौपनायनिकस्य तु ॥
श्रौतस्मार्ताधिकारी स्यान्नौपनायनिकं विना । इति ॥

संस्काराणां गौणकालश्च स्वकालादुत्तर उत्तरसंस्कारात् पूर्वः कालः । एवं चोपनयकाले चौलकर्णवेधयोरेवानुष्ठानमावश्यकम्, अन्येषां तावत्पर्यन्तमकृतानां तु प्रायश्चित्तानुष्ठानमात्रमिति बोध्यम् ॥

रस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणबलायुर्वर्चोमेधाऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तत्र उपनयनसंस्कारात्प्राक् चौलसंस्कारं करिष्ये, तथा अस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाद्यधिकार-सिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वेदारम्भात्प्रागुपनयनसंस्कारं करिष्ये, तथा अस्य कुमारस्य श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाना-धिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये वेदारम्भसंस्कारं करिष्ये, तथाऽस्य गृहस्थाश्रमार्हतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स-मावर्तनसंस्कारं करिष्ये इति सङ्कल्प्य अत्रैव ग्रहयागप्रयोगो-क्तरीत्या (प्रथमभाग पृ० २८७) ग्रहयागसङ्कल्पं च कृत्वा करि-ष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनग्रहयागकर्मणां पूर्वाङ्गत्वेन तन्त्रेण मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य तानि क्रमेण कुर्यात् ।

तत्र मातृपूजने अर्घं संस्थाप्य प्रतिज्ञासङ्कल्पः—अद्येह अ-मुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपन-यनवेदारम्भसमावर्तनग्रहयागकर्मणां पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहि-तगौर्यादिषोडशमातॄणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि तद्विधाय—

नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत्र कर्मपात्रं संस्थाप्य प्रतिज्ञा-सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनाख्यकर्मणां ग्रहयागक-र्मणश्च पूर्वाङ्गत्वेन अमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपिता-महीनाममुकामुकदेवीनां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखा-नाम् अमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुका-मुकदेवानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानाम् अमुक-गोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुक-देवानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां

सत्यवसुसंज्ञकविश्वदेवपूर्वकं सङ्क्षिप्तसङ्कल्पविधिना आमान्नेन आभ्युदयिकश्राद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, यथाविधि तद्विधाय—

ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयेत्। तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनाख्यकर्मणां ग्रहयागकर्मणश्च पूर्वाङ्गत्वेन ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये, तत्र ब्राह्मणानां पूजनं वरणं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य चतुरांश्चतुरो द्विजान्सम्पूज्य तेषां वरणं च विधाय, तांस्तथा वाचयित्वा प्रथमभागोक्तरीत्या (पृ० १८७) ग्रहयागं कुर्यात्। तत्र ग्रहपूजनान्ते रक्षासूत्रम्—

पादाङ्गुष्ठं समारभ्य केशानां च नरर्षभ।
रक्षासूत्रं प्रकर्तव्यं सर्वत्र शुभकर्मणि॥

इति स्कन्दपुराणीयवचनसिद्धं रक्षाविधानोक्तप्रकारेणाभिमन्त्र्य कलशोपरि स्थापयेत्। कर्मान्ते दक्षिणहस्ते बन्धयेत्।

ततस्तस्मिन्नेव दिने समाचारात् रात्रौ केशाधिवासनं कुर्यात्। तत्रादौ गणेशपूजनं, तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणकेशाधिवासनकर्मणि निर्विघ्नतासिद्ध्यै श्रीमहागणपतेः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य विधिवत्सम्पूज्य, केशानधिवासयेत्। तत्र संकल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य श्वः करिष्यमाणचूडाकर्मसिद्ध्यै अद्य रात्रौ केशानामधिवासनं करिष्ये इति संकल्प्य, नव्यपीतवस्त्रस्य द्वादश खण्डानि विधाय तेषु गन्धाक्षतहरितदूर्वासिद्धार्थहरिद्रादि प्रक्षिप्य त्रिगुणितेन सूत्रेण द्वादश पोटलिका बध्वा गणाधिपं नमस्कृत्येत्यादिमन्त्रैस्ता अभिमन्त्र्य एकया पोटलिकया पूर्वं दृढतरं कुमारस्य शिखां बध्वा तत एकैकया एकैकां जुटिकामित्येवं माणवकस्य शिरोदक्षिणभागे, पश्चाद्भागे, वामभागे च क्रमेण तिस्रस्तिस्रो जुटिकाः कृत्वा वि·

स्रभिस्तिस्रभिर्जुटिकाभिरेकैकं गोदानं सम्पाद्य आचारादेकां क्षुर एकां कर्तरं च बध्वा "एतन्ते" इति प्रतिष्ठाप्य शिरस्यान् केशान्पीतोष्णीषादिना सुदृढं बध्वा सयत्नं स्थापयेत् ।

ततस्ताम्रपात्रे आनडुहमद्रवमपर्युषितं गोमयं, गव्यं नवनीतं घृतं दधि वा, त्रिगुणसितसूत्रवेष्टितं सुप्रतिष्ठितं ताम्रपरिष्कृतं तिग्मधारं लोहक्षुरं, श्वेणी अखण्डा शलली, कुशपत्रग्रथनिर्मितानि त्रिगुणसितसूत्रवेष्टितानि नव कुशतरुणत्रिकाणि च स्थापयेत् । तत आचाराद्दक्षिणादानं, तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य चूडाकर्मसिद्ध्यै कृतस्यास्य केशाधिवासनकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दातुमुत्सृजामि इति संकल्प्य तेभ्यो दद्यात् ।

अथ चौलप्रयोगः ।

ततः कुमारस्य पिता प्रातरुत्थाय स्नात्वा नित्यकर्म समाप्य शङ्खतूर्यमङ्गल्यशब्दपुरःसरं पश्चिमद्वारेण शालां कुमारमादाय प्रविश्य, तत्र स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा तत्र सभ्यनामकमग्निं संस्थाप्य गणेशं, मातॄः, कलशे वेद्यां चावाहितदेवता गन्धाद्युपचारैः सम्पूज्य समाचारात् कर्मोपदेशादिसहायतार्थमाचार्यस्य वरणं कुर्यात् । तत्र संकल्पः—अद्येहामुकोऽहमस्य माणवकस्य करिष्यमाणचौलोपनयनवेदारम्भसमावर्तनकर्मसु आचार्यकर्मकरणायाचार्यस्य पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति संकल्प्य एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलयज्ञोपवीतद्रव्यवासोऽलंकरणैः पुत्रस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनकर्मसु आचार्यकर्मकरणाय त्वामहं वृणे इति वृत्वा 'वृतोऽस्मि' इति तेनोक्ते आचार्यास्त्विति प्रार्थयेत । अद्येह अमुकोऽहं कुमारस्य करिष्यमाणचूडाकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयिष्ये, भोजनपर्याप्तं मिष्टान्नं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा दास्ये

इति संकल्प्य तेभ्यः दुग्धं भोजनं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा दत्त्वा माणवकस्य पित्रादिः स्वस्यैव होमादिसर्वकर्तृत्वे केवलं ब्रह्मणो वरणं विधाय तस्मै दक्षिणत आसनं दत्त्वा तत्र तमग्नेः पूर्वमार्गेणोपवेशयेत् । ततस्तत्पादूरे कुमारस्य माता सुखोष्णजलेन कुमारं संस्नाप्य तस्मै अहते वाससी परिधाप्य तमङ्क आदाय अग्नेः पश्चिमतः कर्मकर्तुर्वामभागे उपविशति ।

ततः कर्त्ता प्रणीताप्रणयनादिपूर्णपात्रासादनान्तं कर्म कृत्वा ततस्ताम्रस्य कुण्डिकाद्वयं, कोष्णं शीतलं च जलम्, अधिवासितवस्तूनि (आनडुहगोमय–गव्यनवनीताद्यन्यतमपिण्ड–क्षुरशकलीनयसंख्याककुशतरुणात्रिकाणि), अनुच्छिन्नप्रखण्डं कांस्यपात्रं, पटुनापितश्च इमानि उपकल्प्य पवित्रकरणादिपर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा—

द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात् । अद्येत्यादि संकीर्त्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य चूडाङ्गहोमकर्म्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतञ्चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(अन्यस्य होमकर्तृत्वे यजमानः पूर्वमेव त्यागम् "इदमाज्यं प्रजापत्यादिदेवताभ्यो मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम" इति कुर्यात्) ।

"ॐ एतन्ते" इति ॐ भूर्भुवः स्वः सभ्यनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठाप्य तदेवाग्निरिति चत्वारिश्रृङ्गा इति च ध्यानावाहनासनपाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐ प्रजापतये स्वाहा–इदं प्रजापतये

न मम इति मनसा, ॐइन्द्राय स्वाहा-इदमिन्द्राय न मम । ॐअग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐसोमाय स्वाहा-इद१ सोमाय न मम। इत्याघारावाज्यभागौ च हुत्वा भूरादि-होमं कुर्यात् ।

(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः चूडाङ्गहोमे विनियोगः)। ॐभूः स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐभुवः स्वाहा-इदं वायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा-इद१ सूर्याय न मम। (त्वन्नो अग्ने इति वाम-देवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते चूडाहोमे विनियोगः)।

ॐत्वन्नो ऽअग्ने व्वरुणस्य व्विद्वान्देवस्य हेडोऽअव-यासिसीष्ठाः। यजिष्ठो व्वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषा१सि प्रमुमुग्ध्यस्मत्-स्वाहा-इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम। (स त्वन्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते चूडाङ्ग-होमे विनियोगः)।

ॐस त्वन्नो ऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो व्वरुण१ रराणो व्वी-हि मृडीक१ सुहवो न ऽएधि-स्वाहा-इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम। (अयाश्चाग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता चूडाहोमे विनियोगः)।

ॐअयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया ऽअसि। अया नो यज्ञं व्वहास्यया नो धेहि भेषज१ स्वाहा-इदमग्नये न मम। (ये ते शतमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टु-प्छन्दो व्वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च देवताः चूडाहोमे विनियोगः)।

ॐये ते शतं व्वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा व्वितता महान्तः। तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत व्विष्णु-

र्विहृये मुमुग्धन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं वरुणाय स-वित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम। (उदुत्तममिति शुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता चूडाहोमे विनियोगः)।

ॐउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो ऽअदि-तये स्याम-स्वाहा-इदं वरुणाय न मम।

ॐप्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम। ॐअग्न-ये स्विष्टकृते स्वाहा—इदमग्नये स्विष्टकृते न मम। इत्यमा-व्याहुतिहोमं संस्रवप्राशनं मार्ज्जनं—पवित्रप्रतिपत्ति-प्रणीताधि-मोकौ च विधाय ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात्। तत्र सङ्कल्पः—अ-द्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य चूडाकर्माङ्गहो-मकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इदं पूर्णपात्रं सदक्षिणं ब्रह्मणे तुभ्यं स-म्प्रददे ॐतत्सत् न मम-इति तस्मै दद्यात्। ततो दैवज्ञबोधिते शुभे लग्ने लग्नदानं कुर्यात्। तत्र-सङ्कल्पः-अद्येहामुकोऽहमस्य कुमारस्य चूडाकर्मलग्नाद् दुष्टानाममुकग्रहाणां दुष्टदोषोपशान्त्यै इदं सुवर्णमग्निदैवतं तन्निष्क्रयाम्नायीभूतमन्यदैवतमन्यद् द्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् मम इति सङ्कल्पं विधाय ब्राह्मणाय दद्यात्।

ततः उपकल्पितपात्रे शीतास्वप्सु उष्णा अप आसिञ्चति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(उष्णेनेति परमेष्ठी ऋषिः प्रतिष्ठा छन्दः लि-ङ्गोक्ता देवता उष्णोदकासेके विनियोगः)।

(१)ॐउष्णेन वाय ऽउदकेनेह्यदिते केशान्वप-इति। तत्र तूष्णीं नवनीतपिण्डं, घृतपिण्डं, दधिपिण्डं वा प्रक्षिपेत्।

---

(१) हे वायो हे अदितेऽखण्डित एहि आगच्छ, आगत्य चोष्णेन जलेन सहितेनेतरोदकेन केशार्द्रकरणद्वारा केशान्वप छिन्धि॥

तज्जलमादाय उदङ्मुखः पिता स्ववामभागे स्थिताया मातुर्दक्षिणभागे स्थितस्य प्राङ्मुखस्य कुमारस्य पूर्वं मूलभागे दक्षिणगोदानाधः स्थितामेकां जुटिकामार्द्रीकरोति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(सवित्रेति प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः आपो देवता उन्दने विनियोगः) ।

(१) ॐ सवित्रा प्रसूता दैव्या ऽआप ऽउन्दन्तु ते तनूम् । दीर्घायुत्वाय व्वर्चसे-इति । ततस्त्र्येण्या (त्रिषु स्थानेषु एतया कर्बुरया) शलल्या तूष्णीं केशान्मध्ये विनीय (विरलान् कृत्वा) ऊर्ध्वमूलानि शिरोऽग्राणि त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधाति-वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(ओषधे इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द ओषधिर्देवता कुशतरुणान्तर्धाने विनियोगः) ।

(२) ॐ ओषधे त्रायस्व (स्वधिते मैनᳬहिᳬसीः) इति । ततः सकुशतरुणान्केशान्वामकरे गृहीत्वा दक्षिणकरेण क्षुरं गृह्णाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(शिवो नामेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः क्षुरो देवता लोहक्षुरग्रहणे विनियोगः) ।

(३) ॐ शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते ऽअस्तु मा मा हिᳬसीः-इति । ततस्ताम्रपरिष्कृतमायसं क्षुर-

---

(१) हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता उत्पादिता दैव्या दिवि भवा आपः ते तव तनूं चूडाख्यमङ्गम् उन्दन्तु क्लेदयन्तु तव दीर्घायुत्वाय चिरकालं निर्दुष्टजीवनाय, वर्चसे प्रतापाय ऐश्वर्याय वा ॥

(२) य.सं.अ.४.कं.१.खं.४-ओषधे त्रायस्वेत्येतावानेव अन्तर्धानमन्त्र इति संस्कारनृसिंहादयः । युक्तं त्वेतत्, लिङ्गानुरूपत्वात् । हे ओषधे ओषधिदेवते त्वम् इमं कुमारं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष ॥ (हे स्वधिते क्षुर एनं कुमारं मा हिंसीः) ॥

(३) हे क्षुर यत् त्वं शिवो नामासि मङ्गलनामा भवसि, ते तव स्वधितिः शतकोटिः पिता, अतस्ते तुभ्यं नमोस्तु । जन्यजनकयोरुभयोरप्युत्तमत्वं नमस्कारे प्रयोजकम् । अत एव त्वं मा मां मा हिंसीः मा विनाशय ॥

मादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निदधाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(निवर्तयामीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः क्षुरो देवता केशेषु क्षुरनिधाने विनियोगः)।

(१) ॐ निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय-इति। ततः सकेशानि कुशतरुणानि(२)क्षुरेण प्रच्छिनत्ति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(येनावपदित्यस्य आलम्बायन ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः सविता देवता केशच्छेदने विनियोगः)।

(३)ॐ येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथाऽसत्-इति। ततश्छिन्नानि सकेशानि कुशतरुणानि पिता प्रागग्राणि शिशुमातृहस्ते निदधाति। सा च प्रागग्राण्यानडुहे वामभागे स्थापितस्य कांस्यपात्रस्योपरि स्थापिते गोमयपिण्डे निदधाति। प्रागग्रत्वनियमोऽयं प्रथमजुटिकायामेव। छिन्नकेशस्पर्शनिमित्तो जलस्पर्शः। एवमेव इतरजुटिकाद्वयस्यापि प्रत्येकं पूर्वोक्तरीत्या आर्द्रीकरणं, शलल्या पृथक्करणं, कुशतरुणत्रिकान्तर्धानं, क्षुरग्रहणं, जुटिकायां क्षुरसंश्लेषीकरणं, सकेशकुशतरु-

---

(१) हे क्षुर आयुषे, अन्नाद्यायान्नादनाय, प्रजननाय गर्भोत्पत्त्यै, रायस्पोषाय धनस्य पुष्ट्यै, सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यभवनाय, सुवीर्यायेन्द्रियपाटवाय च निवर्तयामि मुण्डनार्थं केशैस्त्वां संसृजामि। सोऽत्र प्रपूर्वो वपतिः संसर्गे वर्तते, उत्तरत्र छेदनोपदेशात्॥

(२) क्षुरप्रतिनिधिना कर्तरेण सौकर्याय छेदनमिति संप्रदायः।

(३) हे ब्रह्माणो ब्राह्मणाः येन कारणेन क्षुरेण वा विद्वान् सर्वज्ञः सविता सूर्यः राज्ञः सोमस्य वरुणस्य च शिरोऽवपत्, राजसूयदीक्षायै अमुण्डयत्, तेन कारणेन क्षुरेण वाऽस्य कुमारस्येदं शिरो यूयं वपत मुण्डयत। यथाऽयं कुमार आयुष्मान् जरदष्टिर्वृद्धश्च गुणतोऽसत् भवतु। व्यत्ययश्छान्दसः। आयुष्यमिति पद्धतिसंमतपाठे आयुषे हितमिति शिरोविशेषणम्॥

णत्रिक्रमच्छेदनम्, आनडुहगोमयपिण्डनिधानं च मन्त्ररहितं कुर्यात्। छिन्नकेशस्पर्शनिमित्तो जलस्पर्शः सर्वत्र बोध्यः।

अथ पश्चिमगोदाने एकस्या दक्षिणभागस्थिताया जुटिकायाः–'सवित्रा प्रसूता' इति मन्त्रेण उन्दनं, तूष्णीं विनयनम्, 'ओषधे त्रायस्व' इति मन्त्रेण कुशतरुणान्तर्धानं च कुर्यात्। क्षुरस्तु मन्त्रेण गृहीतत्वान्न पुनर्मन्त्रसंस्कारमर्हति, द्रव्याभेदात्। "एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनम्" इति कात्यायनपरिभाषासूत्रात्। क्षुरनिधानं च पूर्वोक्त–निवर्तयामीतिमन्त्रेण कुर्यात्।

छेदने मन्त्रविशेषः–(त्र्यायुषमित्यस्य नारायणऋषिरुष्णिग्छन्दोऽग्निर्देवता केशच्छेदने विनियोगः)।

ॐ त्र्यायुषञ्जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्। यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम्॥ इति छित्वा पूर्ववद्गोमयपिण्डे निदध्यात्। जलस्पर्शः। एवम् इतरयोः पश्चिमगोदानस्थजुटिकयोः प्रत्येकम् उन्दनं, विनयनं, कुशतरुणान्तर्धानम्, क्षुरादानं, क्षुरनिधानं, छेदनं, गोमयपिण्डे प्रासनं च तूष्णीं कुर्यात्। जलस्पर्शः।

अथोत्तरगोदानेऽपि एकस्या ऊर्ध्वस्थिताया जुटिकायाः–'सवित्रा प्रसूता' इति उन्दनं, शललया तूष्णीं विनयनम्, 'ओषधे त्रायस्व'–इति कुशतरुणान्तर्धानं, क्षुरादानं तूष्णीं, 'निवर्तयामि' इति क्षुरनिधानं च पूर्ववत्कुर्यात्।

छेदने तु मन्त्रविशेषः–(येनेति वामदेव ऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता केशच्छेदने विनियोगः)।

(१) ॐ येन भूरिश्चरा दिवञ्ज्योक्च पश्चाद्धि सू-

(१) हे कुमार येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा भूरिश्चराः बहुच-

र्य्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये—इति मन्त्रेण छित्त्वा गोमयपासनम्यु-क्त्वेपयत् । जलस्पर्शः ।

एवम् इतरयोरुत्तरगोदानस्यजुटिकयोः प्रत्येकम् उन्दनं, विनयनं, कुशतरुणान्तर्धानं, क्षुरादानं, क्षुरनिधानं, छेदनं, गो-मयपिण्डप्रासनं च तूष्णीं कुर्य्यात् । जलस्पर्शः ।

अथ शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरभ्रमणं सकृन्मन्त्रेण, द्वि-स्तूष्णीम् । तत्र मन्त्रः—(यत्क्षुरेणेति वामदेवऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरपरिहरणे विनियोगः) ।

(१) ॐ यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्रा वा वपति केशाँश्छिन्धि, शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः।—इति मन्त्रेण सकृद्भ्रमयित्वा द्विस्तूष्णीं भ्रमयेत् । अथोन्दनशेषेण जलेन सर्वं शिर आर्द्रीकृत्य सुखवपनार्थं नापिताय क्षुरं प्रय-च्छति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(अक्षण्वन्निरित्यस्य वामदेवऋषिर्यजुश्छ-न्दः क्षुरो देवता क्षुरप्रदाने विनियोगः) ।

याः सूर्यरश्मयः (सुडागम आर्षः) दिवं द्युलोकं पश्चादनन्तरं सूर्यं [illegible]मं च ज्योक् आकल्पं व्याप्नुवन्तीति शेषः । तेन ब्रह्मणा ते तव जीवातवे धर्माद्यर्थं, जीवातुर्जीवनौषधमित्यभिधानात् , जीवनाय प्राणधार सुश्लोक्याय शोभनयशसे, श्लोको यशसि पद्ये चेत्यभिधानात्, स्वस्तये मङ्गलाय च वपामि–शिर इति शेषः ॥

(१) हे क्षुर यत् यस्माद्वप्त्रा वपनसाधनेन क्षुरेण त्वया नापि[illegible] केशान्वपति–कीदृशेन–मज्जयता एनं कुमारं संस्कुर्वता, सुपेशसा [illegible] भयता, वाशब्दः चार्थे, मतोऽस्य केशानेव छिन्धि मुण्डय । शिरः मा-युष्य मा प्रमोषीः मा हिंसीः । मुष स्तेये प्रशब्दयोगाद्धिंसार्थः । केशान्ते [illegible] मुखमिति मन्त्रान्ते वाच्यं, वप्तेति पाठे नापित इत्यर्थः ।। वप्त्वेति पाठे आङः प्रक्षेपेण मुण्डयित्वा आवपति गोमयपिण्डे प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥

(१)ॐअक्षण्वन् परिवप-इति । परिवपामीति नापितो वदेत् । अथ नापितः प्राङ्मुखस्य कुमारस्य शिखादि शिखान्तं प्राक्संस्थम् उदक्संस्थं वा यथाकुलाचारं शिखावर्ज्जं केशानां वपनं कृत्वा ततः सकेशं गोमयपिण्डं पल्वले गोष्ठे उदकान्ते वा निधापयेत् । मातृपीठोत्थापनसमये एव पल्वलादिषु निधापनमिति समाचारः । मातृपीठाद्युत्थापनं च चूडादिवसाच्चतुर्थदिने, तस्मिन्नेव च दिने जलपूजनमिति शिष्टाः । ततः पर्य्युप्तशिरसं सुस्नातं पुष्पमालादिभिरलङ्कृतं माणवकं पित्रादिसमीपमानीय अग्नेः पश्चादुपस्थापयेत् । अथ पिता स्वाचार्य्याय वरं ददाति कुमारस्याचार्याभावात् । अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकराशेरमुकनाम्नः पुत्रस्य चूडाकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इदं सुवर्णम् अग्निदैवतम् आचार्य्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॐतत्सन्न ममेति सङ्कल्प्य दद्यात् । आचार्य्यश्च मन्त्राशिषं दद्यात् । अद्येहामुकोऽहममुष्य कुमारस्य चूडाकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं दश, यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य सभ्यार्चिं सम्पूज्य विसृजेत् ।

इति चूडाकर्म्मप्रयोगः ॥

(१) हे नापित त्वम् अक्षण्वन् क्षतमकुर्वन् परिवप । यद्वा हे अक्षण्वन् हे पटुनेत्र । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङित्यनङ् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्त इत्यादौ दर्शनात् ॥

(१) अथोपनयनप्रयोगः ।

तत्रोपनेता पूर्वाङ्गदिनेऽकृतप्रायश्चित्तश्चेत् स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धये प्रथमं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पः—अद्येत्यादिसङ्कीर्त्य अमुकोऽहं स्वस्योपनेतृत्वयोग्यतायै कृच्छ्रत्रयप्रत्याम्नाय—गोत्रय—निष्क्रयीभूतानि सुवर्णखण्डानि रजतखण्डानि वा ब्राह्मणाय दास्ये । तथोपनेयोऽपि प्रायश्चित्तसङ्कल्पं कुर्यात्—अद्येत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहं स्वस्योपनेयत्वयोग्यतायै कृच्छ्रत्रयप्रत्याम्नाय-गोत्रय-निष्क्रयीभूतानि सुवर्णखण्डानि रजतखण्डानि वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सन्न ममेति दद्यात् ।

अथाचार्यः पिता (क्षत्रियवैश्ययोराचार्यत्वेन वृतोऽन्यो ब्राह्मणः पुरोहितादिः) उपनयनवेदीसमीपमागत्य—कटिसूत्रम्, नवीनं कौपीनं(१) वासः, प्रावरणवासः, मौञ्ज्यादिरूपा मेखला, संस्कृतं यज्ञोपवीतम्, अजिनं चतुरङ्गुलविस्तीर्णं त्र्यङ्गुलविस्तीर्णं वा—सति सम्भवे अष्टचत्वारिंशदङ्गुलदीर्घम्—अखण्डं त्रिखण्डं वा—त्रिखण्डपक्षे चतुर्विंशत्यङ्गुल एकः खण्डः, अष्टाङ्गुलो द्वितीयः, षोडशाङ्गुलस्तृतीयः, त्रिभिः स्यूतैरष्टचत्वारिंशदङ्गुलं परिमण्डलं सम्पद्यते, पालाशादिरूपो दण्डः, भिक्षापात्रं च इमानि स्वनिकटे आनाय्य वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं समुद्भवनामानमग्निं संस्थाप्य अद्येत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्रस्य उपनयनाख्यकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन त्रीन्

---

(१) वाससी ते स्वगुरवे मेधाजननकर्मणि ।
दद्यात्तावत्प्रभृत्येव कौपीनेन प्रवर्तयेत् ॥
इत्याश्वलायनवचनात् कौपीनमेवाधोवस्त्रं ब्रह्मचारिणः । तावत् प्रभृति कौपीनेनैव प्रवर्तयेदित्यन्वयः ।
कौपीनं कटिसूत्रं च यतेः स्याद्ब्रह्मचारिणः ।
ग्राह्यं नैव गृहस्थस्य श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥
इति स्मृत्यर्थसारवचनाच्च ॥

ब्राह्मणान्भोजयिष्ये इति, भोजनपर्याप्तं मिष्टं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा दास्ये इति वा संकल्प्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा मिष्टं निष्क्रयं वा दत्त्वा कुमारं च पयआदि भोजयेत् । अथ मुण्डितशिरसं कुमारं मङ्गलद्रव्यैः स्नापयित्वा यथासम्भवं सौवर्णाद्यलङ्कारैः पुष्पमालादिभिश्चालङ्कृत्य वेद-गीत-वाद्य-घोषपुरस्सरं प्रदक्षिणमग्निं परिक्रममाणम् आचार्य्यसमीपमानयन्त्याचार्य्यपुरुषाः ।

अथाचार्य्यो माणवकं स्वस्य दक्षिणतोऽग्नेः पश्चात् उदङ्मुखम् उपवेश्य "ब्रह्मचर्य्यमागाम्" इति ब्रूहि इति प्रेषयति । ततः "ब्रह्मचर्य्यमागाम्" इति माणवको वदेत् । पुनराचार्य्यः "ब्रह्मचार्य्यसानि" इति ब्रूहि इति प्रेषयति । माणवकोऽपि "ब्रह्मचार्य्यसानि" इति प्रतिब्रूयात् । अथाचार्य्यो माणवकं कटिसूत्रं तूर्णीं धारयित्वा क्षाणादिरूपं कार्पासं वा कौपीनं वासः परिधापयति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(येनेन्द्रायेत्यङ्गिरा ऋषिर्बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवता वासःपरिधापने विनियोगः) ।

(१)ॐ येनेन्द्राय बृहस्पतिर्व्वासः पर्य्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे इति । आचार्य्यस्यैव मन्त्रपाठः । तेन त्वा परिदधामीति मन्त्रलिङ्गात् । अत्र द्विराचमनं, "वासो विपरिधाय च" इति वचनात् । तच्च द्विवारं ताल्वस्पर्शगामिजलमात्रानमात्रम् , न तु त्रिरावृत्तहृदयस्पर्शगामिजलमात्रानस्य द्विरावृत्तिः । अद्यापि गायत्र्युपदेशमात्रेन शूद्रसमत्वात् ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न योजितः ।

---

(१) हे कुमार येन विधिना इन्द्राय बृहस्पतिर्देवगुरुर्वासः पर्यदधात् परिधापितवान् तेन विधिना त्वा त्वाम् अमृतमहतं वासः परिदधामि परिधापयामि । उभयत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः । किमर्थमत आह आयुष इत्यादि । दीर्घायुत्वाय चिरजीवनाय, बलाय देहशक्त्यै, वर्चसे इन्द्रियशक्त्यै ऐश्वर्याय वा ॥

इति वचनात् । उक्तहेतोरेव तदप्यमन्त्रकम् ।

अथ मेखलां बध्नीते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(इयं दुरुक्तमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो मेखला देवता मेखलाबन्धने विनियोगः ।

(१)ॐ इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णम्पवित्रम्पुनती म ऽआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम्—इति मन्त्रं पठतो माणवकस्य कटिप्रदेशे मेखलां त्रिरावेष्ट्य प्रवरसंख्यया ग्रन्थीन्करोति । (माणवकस्यैव मन्त्रपाठः, मऽआगादिति मन्त्रलिङ्गात्-इति हरिहरादयः । गदाधरस्तु बन्धनरूपपदार्थकर्तृत्वेन तदङ्गमन्त्रपाठोऽपि आचार्यस्यैव, लिङ्गं तु लक्षणयोपपादनीयमित्याह । अयमाचपक्ष एव गोभिलगृह्यसम्मतः । तत्र मेखलाश्च "मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य, धनुर्ज्या राजन्यस्य, मौर्वी वैश्यस्य" इति क्रमेण सूत्रोक्ता ग्राह्याः) ।

अत्रावसरे प्रणवपूर्वया गायत्र्या शिखाबन्धनं कुर्यात् ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

इति वचनात् । यद्यप्यत्र यज्ञोपवीताजिनधारणे सूत्रकारेण नोक्ते तथापि—

बिभृयाद्दण्डकौपीनोपवीताजिनमेखलाः ।

इति व्यासवचनात्ते कार्ये । अवसराकाङ्क्षायामौचित्यान्मेखलाबन्धनानन्तरम् ब्राह्मणाय यज्ञोपवीतं दत्वा एकं यज्ञोपवीतं धारयेत् ।

---

(१) इयमिति इदंशब्द आद्यन्तयोर्वाक्यालंकारार्थः । इयं मेखला माम् आगात् आगच्छतु । कीदृशी-दुरुक्तम् उपलक्षणत्वात् कामचारकामवादकामभक्षादिकं दोषं परिबाधमाना विनाशयन्ती, पवित्रं वर्णं ब्राह्मणत्वादिकं पुनती संस्कुर्वती, मे मम प्राणापानाभ्यां बलं सामर्थ्यमादधाना, स्वसेव सदा हिता, देवी द्योतमाना सुभगा सौभाग्यदा (च) ॥

उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।
इति संस्कारप्रकाशे भृगुवचनात् ।

(अथ प्रसङ्गात् ससंस्कारो यज्ञोपवीतनिर्माणप्रकारः छन्दोगपरिशिष्टाद्युक्तः । तत्र सति सम्भवे ब्राह्मणेन, सधवया ब्राह्मण्या वा निर्मितं सूत्रं ग्राह्यम् । तदसम्भवे ब्राह्मणीभिर्विधवाभिः कन्याभिश्च निर्मितं सूत्रं ग्राह्यम् । संहतचतुरङ्गुलिमूलेषु षण्णवत्या सूत्रमावेष्ट्य तत्त्रिगुणीकृत्य ऊर्द्ध्ववृत्तं वलितं कृत्वा पुनरधोवृत्तं त्रिगुणीकृतं तत्सूत्रं नवतन्तुकं सम्पद्यते । तच्छिरावेष्ट्य दृढग्रन्थिं कुर्य्यात् । ग्रन्थिसम्पादनमन्त्रो यथा-(१)ॐप्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः । तेनान्नेनाप्यायस्व—इति (नारायणोपनिषदि उक्तः) । सिद्धे मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति न्यायेन सम्पादिते ग्रन्थौ स्पृष्ट्वा पाठ एव एवं सिद्धं यज्ञोपवीतं कलशाद्युपरि ॐभूर्भुवः स्वरोम् इति संस्थाप्य ॐयज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामीति वदेत् । "एतन्ते" इति प्रतिष्ठाप्य ॐ ॐकारदैवत्याय प्रथमतन्तवे नमः ॐअग्निदैवत्याय द्वितीयतन्तवे नमः ॐभग (नाग) दैवत्याय तृतीयतन्तवे नमः ॐसोमदैवत्याय चतुर्थतन्तवे नमः ॐपितृदैवत्याय पञ्चमतन्तवे नमः ॐप्रजापतिदैवत्याय षष्ठतन्तवे नमः ॐवायुदैवत्याय सप्तमतन्तवे नमः ॐ सूर्य्यदैवत्यायाष्टमतन्तवे नमः ॐसर्वदैवत्याय नवमतन्तवे नमः इति तन्तुदेवताः सम्पूज्य ग्रन्थित्रयाधिपान् हरिब्रह्मेश्वरान्सम्पूजयेत्—ॐहरये नमः ॐब्रह्मणे नमः ॐई-

---

(१) हे हृदयवर्तिन् अहंकार त्वं वायुरूपाणामिन्द्रियरूपाणां च प्राणानां ग्रन्थिरसि परस्परमविश्लेषाय ग्रथनहेतुरसि । तादृशस्त्वं रुद्रः देवतारूपः अन्तकः दुःखस्य विनाशको भूत्वा मा मां विश मच्छरीरे प्रविष्टो भव । तेन मद्भुक्तेनान्नेनाप्यायस्व मामभिवर्धय । उपवीतग्रन्थौ अहंकाररूपत्वाध्यासान्मन्त्रार्थसमन्वयः ॥

श्वराय नमः ॐयज्ञोपवीताकारस्याधिपाय परब्रह्मणे नम इति च सम्पूज्य तदादाय ॐ आकृष्णेनेतिमन्त्रेण आदित्यं प्रदर्शयेत् । पुनः कलशोपरि संस्थाप्य अनामिकया स्पृशन् अष्टोत्तरशतकृत्वः प्रणवं, सकृद्गायत्रीं च जपेत् । ततः प्राणानायम्य त्र्यम्बकमन्त्रं जपन्दक्षिणहस्तेन स्पृशेत् । ततो दशकृत्वः सावित्र्या आपोहिष्ठेत्यादिभिश्चाऽभिमन्त्रिताभिरद्भिः सिञ्चेत्) ।

एवं संस्कृतं यज्ञोपवीतं धारयेत् शाखान्तरीयवक्ष्यमाणमन्त्रेण—(यज्ञोपवीतमिति परमेष्ठी ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्ये यज्ञोपवीतपरिधाने विनियोगः), (यज्ञोपवीतमसीति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः यज्ञोपवीतं देवता यज्ञोपवीतपरिधाने विनियोगः) ।

(१)ॐयज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ ॐयज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि—एवं मन्त्रं पठितवतो माणवकस्य दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामांसोपरि निदध्यात् । अत्र आचमनद्वयं माणवकस्य पूर्ववत् । ततः प्रदक्षिणमग्निं परीत्य ब्राह्मणादिः माणवकोऽग्नेः पश्चात्स्थित्वा आचमनं कृत्वा स्वस्ववर्णोक्तम् ऐणेयादि(२)चर्म बहिर्लोम यज्ञोपवीतवत्परिदध्यात् वक्ष्यमाण-

---

(१) हे आचार्य इदं ब्रह्मसूत्रम् अहं प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चामि धारयामि । पुरुषव्यत्यय आर्षः । किंभूतं यज्ञोपवीतं यज्ञाय कर्मानुष्ठानार्थं उपवीतं रचितं, परमं पवित्रं तत्साधनत्वात्, प्रजापतेर्विधेः पुरस्तात्सहजम् आदौ प्रजापतिना धृतमित्यर्थः, आयुषे हितमायुष्यम्, अग्र्यं मुख्यं, शुभ्रं शुद्धम्, ईदृशं धृतं यज्ञोपवीतं तेजो बलं चास्तु तत्साधनं भूयादित्यर्थः । हे ब्रह्मसूत्र त्वं यज्ञोपवीतमसि अतस्त्वा त्वां यज्ञोपवीतेन रूपेणाहमुपनह्यामि बध्नामि । णह बन्धने दिवादिः ॥

(२) योग्याजिनाभावे कार्पासं परिदध्यात् ।

मन्त्रेण—(मित्रस्य चक्षुरिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अजिनं देवता अजिनधारणे विनियोगः)।

(१) ॐ मित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजोयशस्वि स्थविरꣳसमिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम्—इति मन्त्रेण ऐणेयं ब्राह्मणः, रौरवं क्षत्रियः, मेषचर्म वैश्यः परिदध्यात् । अथाचार्यः पादादकेश-ललाट-घ्राणप्रमाणं तत्तद्वर्णोक्तं पालाशबैल्वौदुम्बरजातं दण्डं तत्तद्वर्णाय माणवकाय तूष्णीं प्रयच्छति । स च वक्ष्यमाणमन्त्रेणादत्ते (यो मे दण्ड इति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः दण्डो देवता दण्डग्रहणे विनियोगः)।

(२) ॐ यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्याम् । तमहं पुनराददऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय—इति प्रतिगृह्य वक्ष्यमाणमन्त्रेणोच्छ्रयति (उच्छ्रयस्वेति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दो दण्डो देवता दण्डोच्छ्रयणे विनियोगः)।

(३) ॐ उच्छ्रयस्व वनस्पत ऽऊर्ध्वो मा पाह्यꣳहसऽआऽस्य यज्ञस्योदृचः—इति ।

---

(१) हे आचार्य वाजी अन्नवान् अहमिममजिनमैणेयं परिदधे धारयामि । कीदृशं—मित्रस्य देवस्य चक्षुस्तत्स्थानीयं, बलीयो बलवत्तरं, धरुणं धारकं, तेजोयशस्वि उभयसाधनं, स्थविरं वृद्धं, समृद्धमृद्धिसाधनम्, अनाहनस्य अनाहनसे हितम् अनाहनस्यम् । आहना इत्युपनाम । अनुग्रम् अतिमृदित्यर्थः । आहनस् शब्दान्नञ्-पूर्वाद्धितार्थे यत् । वसनमाच्छादनं, जयिष्णु जयसाधनं राज्ञो मुनेश्च ॥

(२) हे आचार्य यो दण्डः मे मदर्थं परापतत् आभिमुख्येनागतः कस्मात्कुत्रेत्यत आह—वैहायसोऽधिभूम्याम्—आकाशादुत्तमभूमौ परापतत् । छान्दसत्वाद्वृद्धिः । तं दण्डमहमायुषे निर्दोषजीवनाय, ब्रह्मणे वेदग्रहणाय, ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे पुनराददे ॥

(३) य. सं. अ. ४ कं. १० म. ३—हे वनस्पते वृक्षावयव दण्ड उच्छ्रयस्व उन्नतो भव ऊर्ध्वो भूत्वा मा माम् अंहसः पापात् अस्य अनुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदृचः उत्तमायाः समाप्तिं गताया ऋचः मासमाप्तिपर्यन्तं पाहि रक्ष ॥

अथाचार्य्योऽद्भिः स्वमञ्जलिमापूर्य्य तेन माणवकाञ्जलिमापूरयति वक्ष्यमाणमन्त्रैः (आपोहिष्ठेत्यादित्रिसृणां सिन्धुद्वीपऋषिर्गायत्रीछन्द आपो देवताः माणवकाञ्जलिपूरणे विनियोगः)।

ॐआपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऽऊर्ज्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥ तस्मा ऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥ इति।

अथाचार्यो माणवकं प्रति सूर्य्यमुदीक्षस्वेति प्रैषं ददाति। माणवकः सूर्य्यमुदीक्षमाणोऽञ्जलिस्थं जलं सूर्य्याय प्रक्षिप्योर्ध्वबाहुरादित्यमुपतिष्ठते वक्ष्यमाणमन्त्रेण–(तच्चक्षुरिति दध्यङ्ङाथर्वणऋषिः ब्राह्मी त्रिष्टुप् (पुरउष्णिक्)छन्दः सूर्य्यो देवता सूर्य्योदीक्षणे विनियोगः)।

ॐतच्चक्षुर्देवहितंपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम्प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम्भूयश्च शरदः शतात्—इति। अथाचार्य्यो माणवकस्य दक्षिणांसोपरि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयमालभते वक्ष्यमाणमन्त्रेण–(मम व्रते त इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो बृहस्पतिर्देवता हृदयालम्भने विनियोगः)।

ॐमम व्रते ते हृदयन्दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते ऽअस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् इति।

अथाचार्यो माणवकस्य साङ्गुष्ठं (१) दक्षिणहस्तं गृहीत्वा

(१) साङ्गुष्ठमित्येव शुद्धः पाठः। आश्वलायनगृह्ये, हिरण्यकेशिगृह्ये, गोभिलगृह्ये, शौनकस्मृतौ, हरिहरभाष्ये च तथैवोल्लेखात् ॥ निरङ्गुष्ठमिति पाठो लेखकप्रमादात् ॥

"को नामासि" इत्याह। अमुकशर्माऽहं भोः इति ब्रह्मचारी प्रत्याह। पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति "कस्य ब्रह्मचार्य्यसि" इति। भवतः इति माणवको वदेत्। माणवकेन भवत इत्युच्यमाने—(इन्द्रस्येति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता पाठे विनियोगः)।

(१) ॐ इन्द्रस्य ब्रह्मचार्य्यस्यग्निराचार्य्यस्तवाहमाचार्य्यस्तव अमुकशर्म्मन्–इति बटुनामान्तमुक्त्वा अथैनं भूतेभ्यः परिददाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (प्रजापतयेत्वेति प्रजापतिर्ऋषिः पञ्चजूंपि लिङ्गोक्ता देवता रक्षणे विनियोगः)।

(२) ॐ प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यान्त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्टयै— इति।

अथ कुमारोऽग्निं प्रदक्षिणं परीत्य आचार्य्यस्योत्तरत उपविशति। अथाचार्यो ब्रह्मोपवेशनादि पात्रासादनान्तं कृत्वा भिक्षापात्रमुपकल्प्य पवित्रकरणादि पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा द्रव्यदेवताभिध्यानं करोति। अथेहामुकोऽहम् अस्य बटोरुपनयनकर्म्मणा यक्ष्ये। तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं, वायुं, सूर्य्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं, स्विष्टकृतमाज्येन यक्ष्ये।

---

(१) हे कुमार त्वमिन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि अग्निराचार्यस्तवास्ति अहमपि तवाचार्योऽस्मि असावमुकशर्मन् इति कुमारनामग्रहणम्॥

(२) हे कुमार अरिष्टयै रक्षायै त्वा त्वां प्रजापतये परिददामि। एवमुत्तरेष्वपि योज्यम्। विश्वेभ्यो भूतेभ्यः पृथिव्यादिपञ्चभूतेभ्यः, सर्वेभ्यो भूतेभ्यो देवविशेषेभ्य इत्यपौनरुक्त्यम्॥

(पित्रादेरन्यस्य वृतस्याचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः "एतद्धोमद्रव्यं तत्तद्देवतायै मया परित्यक्तं ॐ तत्सद्यथादैवत-मस्तु न मम" इति त्यागमपि पूर्वमेव कुर्यात्)।

ततः समुद्भवनामानमग्निम् "ॐ एतन्ते" इति ॐ भूर्भुवः स्वः समुद्भवनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य ततोऽग्नेः पूजनम्—अद्येहामुकोऽहम् उपनयनकर्म्माङ्गहोमकर्म्मणि समुद्भवनामाग्नेः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य ॐ चत्वारिशृङ्गा इति ध्यात्वा अग्निमज्वलितमित्यादिना गन्धादिभिः संपूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा आघाराद्याश्चतुर्दशाहुतीः ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—

ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम इति मनसा। ॐ इन्द्राय स्वाहा-इदमिन्द्राय न मम। ॐअग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम। ॐसोमाय स्वाहा—इद ँसोमाय न मम-इत्याघारावाज्यभागौ च हुत्वा (व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः उपनयनहोमे विनियोगः)।

ॐभूः स्वाहा—इदमग्नये न मम। ॐभुवः स्वाहा-इदं वायवे न मम। ॐ स्वः स्वाहा-इद ँसूर्याय न मम। (त्वं नोऽअग्ने, स त्वं नोऽअग्ने इत्यनयोर्वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते उपनयनहोमे विनियोगः)।

ॐ त्वं नोऽअग्ने व्वरुणस्य व्विद्वान्देवस्य हेडोऽअवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो व्विश्वा द्वेषा ँसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा—इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम।

ॐ स त्वं नो ऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउषसो व्व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो व्वरुण ँरराणो व्वीहि मृडीक ँसुहवो न ऽएधि-स्वाहा—इदमग्नीवरु-

णाभ्यां न मम। (अयाश्चाग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता उपनयनहोमे विनियोगः)।

ॐ अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित् त्वमया ऽअसि। अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजᳬ स्वाहा—इदमग्नये न मम। (ये ते शतमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च देवताः उपनयनहोमे विनियोगः)।

ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः। तेभिर्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा—इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम। (उदुत्तममिति शुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता उपनयनहोमे विनियोगः)।

ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमᳬ श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये स्याम—स्वाहा—इदं वरुणाय न मम।

ॐ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम। ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा—इदमग्नये स्विष्टकृते न मम।

इत्थमाज्याहुतिहोमं संस्रवप्राशनं मार्जन—पवित्रप्रतिपत्ति—प्रणीताविमोकांश्च विधाय ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात्। तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य उपनयनाङ्गहोमकर्मणः साद्गुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं ससुवर्णं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्प्रददे इति दद्यात्।

अथाचार्यो बटुं शिक्षयति—यथा—"ब्रह्मचार्यसि" इत्याचार्यो वदेत्। "असानि" इति बटुः। "अपोऽशान" इत्याचार्यः। "अश्नानि" इति बटुः। "कर्म कुरु" इत्याचार्यः। "करवाणि" इति बटुः। "मा दिवा सुषुप्थाः" इत्याचार्यः।

"न स्वपानि" इति वटुः। "व्याचं पृच्छ" इत्याचार्यः। "पृच्छानि" इति वटुः। "समिधमाधेहि" इत्याचार्यः। "आदधानि" इति वटुः। पुनः "अपोऽशान" इत्याचार्यः। "अश्नानि" इति वटुः (एषा व्याख्याताः पृ० ६८-६९)।

अथ दैवज्ञपोषिते दीक्षालग्ने लग्नदानं कुर्यात्–अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्रस्य सावित्रीग्रहणलग्नात् अमुकस्थानस्थितैः अमुकग्रहैः सूचितारिष्टनिवृत्तिद्वारा शुभफलप्राप्तये ग्रहाणां प्रीतये च इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा दैवज्ञाय अन्यब्राह्मणेभ्यश्च दास्ये ॐ तत्सत्न मम इति।

(अत्र ताम्रादिपात्रस्थितण्डुलेषु सुवर्णरजतान्यतरशलाकया गणेशं, कुलदेवतां, प्रणवव्याहृतिपूर्वकगायत्र्यक्षराणि च लिखित्वा तत्पूजनं संस्कारगणपत्यादावुक्तम्। गदाधरनृसिंहादिभिर्नोक्तम्। नचास्मद्देशेषु प्रचलति)।

अथास्मै दक्षिणकर्णे पूर्वाभिमुखो गुरुः विश्वामित्रदृष्टां गायत्रीछन्दस्कां सवितृदेवतां तत्सवितुरिति ऋचं प्रणवव्याहृतिपूर्विकामुपदिशेदुत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय, पुष्पमालादिभिर्गुरुमभ्यर्च्य श्रीफलादिकं समर्प्य "अमुकगोत्रोऽमुकशर्माऽहं भो अभिवादये" इत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां गुरोः पादौ गृहीत्वा कृतशिरोनमनाय, गुरुं समीक्षमाणाय स्वगुरुणा च समीक्षिताय। दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वा इति पक्षान्तरम्। (प्रणवस्य ब्रह्मा ऋषिः दैवी गायत्री छन्दः परमात्मा देवता। व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः। तत्सवितुरिति विश्वामित्रऋषिर्गायत्री छन्दः सविता देवता सर्वेषां माणवकोपदेशने विनियोगः) इत्यार्षादिकं स्मृत्वा शङ्खादिरवे जायमाने वाससाऽऽच्छादनं कृत्वा (आश्वला० स्मृ०) प्रणवव्याहृतिपूर्वां गायत्रीं प्रथमं पच्छो ब्रूयात्। तद्यथा—

ॐभूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यम्—इति प्रथमं पादं श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् । ततः, भर्गो देवस्य धीमहि–इति द्वितीयं पादं श्रावयित्वा तमपि यथाशक्ति वाचयेत् । ततः, धियो यो नः प्रचोदयात्–इति तृतीयं पादं श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् ।

ततो द्वितीयवारम्–ॐभूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि–इति अर्धर्चं श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयित्वा, धियो यो नः प्रचोदयात्–इति द्वितीयमर्धर्चं श्रावयित्वा, यथाशक्ति वाचयेत् ।

ततः तृतीयवारम्–ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्— इति सर्वां गायत्रीं श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् (१) इति ।

क्षत्रियाय बृहस्पतिदृष्टां त्रिष्टुप्छन्दस्कां सवितृदेवतां देवसवितरित्यादिकामृचं ब्रूयात् । यथा–ॐदेव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु–इति (य. सं. ११–७) ।

वैश्याय श्यावाश्वदृष्टां जगतीछन्दस्कां सवितृदेवतां विश्वारूपाणीति ऋचं ब्रूयात् । ॐ विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनुप्रयाणमुषसो विराजति—इति (य. सं. १२–३)। सर्वेभ्यो वा गायत्रीच्छन्दस्कामेव पूर्वोक्तामुपदिशेदिति पक्षान्तरम् ।

(१) अत्र प्रथमं पादमात्रम्, द्वितीयवारम् अर्धर्चमात्रं, तृतीयवारं सर्वां सावित्रीमुपदिशेत्–इत्युल्लेखस्तु "पच्छोऽर्धर्चशः" इति गृह्यसूत्रस्थवीप्सार्थकशस्प्रत्ययविरोधात्, तदीयसर्वभाष्यविरोधात्, त्रिवारं गायत्रीमुपदिशेत् इत्यक्षरस्वारस्यविरोधात्, हिरण्यकेशिगृह्ये स्पष्टं त्रिवारं संपूर्णगायत्रीपाठविरोधात्, सकलशिष्टाचारविरोधाच्चासङ्गत एवेति बोध्यम् ॥

ततो ब्रह्मचारी स्वाचार्य्याय समाचारात् अस्मिन्नवसरे गुरुदक्षिणां दद्यात्। अद्येह अमुकराशिरमुकशर्म्मा, अमुकवर्म्मा, अमुकगुप्तो वा अहं कृतैतद्गायत्रीग्रहणकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इदं सुवर्णमग्निदैवतं वररूपेणाचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति सङ्कल्प्य गुरोः पादयोः प्रणिपत्य समर्पयेत्। गुरुरप्याशीर्भिरभिनन्दयेत्।

(१)ततो ब्रह्मचारी कालोपस्थिता मध्याह्नसन्ध्यामुपासीत।

यावद्वेदोपदेशो न तावत्सन्ध्यादिकं न च।
ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत्॥
इति जैमिनीयवचनात्।

अथ उपनयनाग्नौ समिदाधानं कुर्य्यात्। तत्रोपयुक्तानि वस्तून्यासादयेत्–इन्धनं काष्ठरूपं गोमयपिण्डरूपं वा संधुक्षणार्थं पञ्चधा विभक्तम्, पर्युक्षणार्थमुदकम्, समिधस्तिस्रः, संधुक्षणपर्युक्षणार्थं पुनरिन्धनवारिणी। ततो ब्रह्मचारी अग्नेः पश्चादुपविश्य प्रथमतोऽग्निं वक्ष्यमाणैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पाणिना परिसमूहति (सन्धुक्षयति) (अग्ने सुश्रव इत्यादीनां मन्त्राणां ब्रह्मा ऋषिः पञ्च यजूंषि अग्निर्देवता परिसमूहने विनियोगः।

---

(१) गायत्र्युपदेशानन्तरमपि अधीत्यानिराकरणं (पारस्करगृह्ये तृतीयकाण्डे पञ्चदश्यां कण्डिकायामन्ते उपदिष्टं) कर्त्तव्यत्वेन क्वचित्पुस्तके निर्दिष्टम्। तदज्ञानावश्यकमित्यधो लिख्यते।

अधीत्यानिराकरणं कारयेत्। यथा–अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम्–प्रतीकस्मे विचक्षणं, जिह्वा मे मधु यद्वचः, कर्णाभ्याम्भूरि शुश्रुवे, मा त्वं हार्षीः श्रुतम्मयि, ब्रह्मणः प्रवचनमसि, ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि, ब्रह्मकोशोऽसि, सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि, ब्रह्मकोशम्मे विश, वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि, स्वरकरणकण्ठयोरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलं, यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॐ। इति बटुं वाचयेत्। एतदधीत्यानिराकरणं नाम॥

(१) ॐअग्ने सुश्रवः सुश्रवसम्मा कुरु१इत्येक काष्ठं गोमयपिण्डं वाऽग्नौ प्रक्षिप्य, ॐयथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा ऽअसि २ इति द्वितीयम्, ॐएवम्माᳪं सुश्रवः सौश्रवसं कुरु ३ इति तृतीयम् , ॐयथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा ऽअसि ४ इति चतुर्थम्, ॐएवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ५ इति पञ्चमं प्रक्षिपेत् । इत्यग्निं परिसमुह्य तत उपकल्पितोदकेन प्रदक्षिणमग्निम् ईशानादुत्तरपर्यन्तं पर्युक्ष्योत्थाय अग्नय इति वक्ष्यमाणमन्त्रेणाग्नौ समिधमादधाति ।

(अग्नय इति प्रजापतिर्ऋषिराकृतिश्छन्दः समिद्देवता समिदाधाने विनियोगः) । घृताक्तामेकां समिधं गृहीत्वा—

(२)ॐअग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस ऽएवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे । जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशा-

---

(१) हे अग्ने हे सुश्रवः शोभनकीर्ते मा मां सुश्रवसं सुकीर्तिं कुरु । किञ्च हे सुश्रवाऽग्न यथा येन प्रकारेण त्वं सुश्रवा असि एवं गुणाधानेन मां सुश्रवः सौश्रवसं सुश्रवस्सु सुकीर्तिषु मध्ये सौश्रवसं उत्तमकीर्तिं कुरु । स्वार्थेऽण् । अपि च हे अग्ने यथा देवानां यज्ञस्य विष्णोर्वा निधिपा असि तद्भागरक्षोऽसि एवमहमपि मनुष्याणां वेदस्य मनुजैरधीयमानस्य वेदस्य निधिपो रक्षको भूयासम् ॥

(२) हे देवाः इमां समिधमग्नये तदर्थम् आहार्षम् आहृतवानस्मि । किम्भूताय बृहते पूर्णाय जातवेदसे जातधनाय । वेद इति धननाम । हेऽग्ने यथा समिधा (जातावेकवचनम्) समिध्यसे दीप्तो भवसि, एवमहमायुरादिना समिन्धे दीप्ये । न केवलमहमेव किन्तु ममाचार्यो जीवपुत्रोऽस्तु अहं तत्प्रसादान्मेधावी अनिराकरिष्णुर्गुरूपदिष्टवेदाद्यविस्मरणशीलो ब्रह्मवर्चसी याजनादिप्रभावयुक्तश्च भूयासम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

स्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहा–इत्यनेन अग्नौ आदध्यात् । अनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां तृतीयां च समिधम् आदध्यात् । ततस्तूष्णीमुपविश्य पूर्ववत् अग्ने सुश्रव इत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः इन्धनप्रक्षेपेण परिसमूहनम्, उपरोक्तविधाभिरद्भिः प्रदक्षिणं पर्युक्षणं च विधाय तूष्णीं हस्तौ प्रतप्य वक्ष्यमाणैः मुखं विमार्ष्टि (ललाटादि चिबुकान्तं प्रोञ्छति) यथा (तनूपा ऽग्ने इत्यादीनां बृहदेवा ऋषयः यजुश्छन्दोऽग्निर्देवता मुखविमार्जने विनियोगः)।

ॐतनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि १ ॐआयुर्दा ऽअग्नेऽस्यायुर्मे देहि २ॐवर्चोदा ऽअग्नेऽसि वर्चो मे देहि ३ ॐअग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनं तन्म ऽआपृण ४ (१)ॐमेधां मे देवः सविता–आदधातु ५ ॐमेधां देवी सरस्वती–आदधातु ६ ॐमेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ७ इति सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटादिचिबुकपर्यन्तं मुखं प्रोञ्छति । (अङ्गानीत्यादीनां प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता अङ्गाप्यायने विनियोगः)।

(२)ॐअङ्गानि च म ऽआप्यायन्ताम्–इति बाहुभ्यां शिरस आपादं सर्वाङ्गमालभ्य जपति । ॐवाक् च म ऽआप्यायताम्–इति मुखम् । ॐप्राणश्च म ऽआप्यायताम्–इति नासिकारन्ध्रे युगपत् । ॐचक्षुश्च म ऽआप्यायताम्–इति नेत्रे

---

(१) देवो द्योतमानः सविता सूर्यो मे मेधाम्–आदधात्विति विपत्तिरस्य योजनीया । तथा देवी सरस्वती मे मह्यं मेधामादधातु । देवौ पुष्करस्रजौ सुवर्णकमलमालिनौ मे मह्यं मेधां धारणबुद्धिमाधत्ताम् । प्रार्थना सदा करणीया ।

(२) मे ममाङ्गानि करचरणादीन्याप्यायन्तां पुष्टे तिष्ठन्तु । वाक् चाप्यायतां प्राणो म आप्यायतामिति क्रियाविपरिणामेन पदमन्त्रा अन्वेतव्याः ॥

युगपत् । ॐश्रोत्रं च म ऽआप्यायताम्—इति दक्षिणवाम श्रोत्रे क्रमेण मन्त्रावृत्त्या । ॐयशो बलं च म ऽआप्यायताम् । इति बाहू परस्परव्यत्यासेन । बाह्वोर्बलाधिष्ठानत्वात् । अङ्गालम्भनिमित्तक उदकस्पर्शः । ततः स्रुवमूले अग्नेर्भस्म ऐशान्या गृहीत्वा दक्षिणानामिकया ललाटादिषु तेन भस्मना त्र्यायुषं तिलकं कुरुते—(त्र्यायुषमिति नारायणऋषिरुष्णिक्छन्दोऽग्निर्देवता त्र्यायुषकरणे विनियोगः) ।

ॐत्र्यायुषञ्जमदग्नेः—इति ललाटे । ॐकश्यपस्य त्र्यायुषम्—इति ग्रीवायाम् । ॐयद्देवेषु त्र्यायुषम्—इति दक्षिणांसे । ॐतन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम्—इति हृदि ।

अथाऽभ्यभिवादनम्—अग्ने त्वामभिवादये अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरो यजुर्वेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुकशर्म्माऽहं भोः३ इति । ततो गुरुम् "अभिवादये अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरो यजुर्वेदान्तर्गताऽमुकशाखाध्यायी अमुकशर्म्माऽहं भोः३" इति वाक्यमुक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादं वामेन वामं गृहीत्वा शिरसाऽभिवादयेत् । अभिवादितो गुरुश्च "आयुष्मान्भव सौम्यामुकशर्म्मऽइन्" इत्याशिषं दद्यात् । इति गुरुवन्दनं विधाय अथान्यानप्यभिवादयेत् । ते च विद्यावयस्तपोवृद्धा अभिवाद्याः ।

तत्र स्मृतयः—

> ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् ।
> मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुरास्तत्स्त्रियस्तथा ॥
> प्रत्युत्थायाभिवाद्याः स्युर्ज्येष्ठभ्रातर एव च ॥
> गुरुर्माता स्तन्यदात्री पित्रादित्रयमेव च ।
> अन्नदाता भयत्राता मन्त्रविद्योपदेशकः ॥
> एते नित्याऽभिवाद्याः स्युः सपत्नीकाः शुभार्थिना ।
> विप्रोष्य तूपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥

विप्रोष्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

अथाभिवादनानर्हाः—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।
पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ॥
नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् ।
मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ॥
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।
अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्वन्तं नाऽभिवादयेत् ॥
जपयज्ञस्थलस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् ।
उदपात्रार्घभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥
अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति ।
शूद्राभिवादने तु त्रिरात्रेण । इत्यभिवादनम् ॥

अत्रावसरे नव्यपीतवस्त्रनिर्मिताववियुक्तौ स्यूतौ दक्षिणांसे निधाय कुक्षिपृष्ठैकदेशावलम्बितौ कृत्वा दण्डं गृहीत्वा ब्रह्मचारी भिक्षार्थं गच्छेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन–(अ. १ श्लो. २९-३०)

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।
ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ इति ।

सूत्रं च–"भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत, भवन्मध्यां राजन्यो, भवदन्त्यां वैश्यः, तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः, षट् द्वादशापरिमिता वा, मातरं प्रथमामेके" इति ।

तत्र पूर्वं मातरम् "भवति भिक्षां देहि मातः" इति ब्राह्मणो याचेत । "भिक्षां भवति देहि मातः" इति राजन्यः । "देहि भिक्षां भवति मातः" इति वैश्यः । अन्यां प्रति भिक्षणे 'मातः'

इति न वाच्यम् । पुरुषं प्रति भिक्षणे "भवन् भिक्षां देहि" इति वाच्यम् । तत्र "भवान् भिक्षां ददातु" इत्येवं प्रयोगोऽपि केषाञ्चित् । माता तण्डुलान् सफलान् सोहालिकादिपक्वान्नसहितान् सुवर्णादिधातुपात्रे वंशपात्रे वा निधाय भिक्षां दद्यात् । सति सम्भवे रत्नादिभिक्षां च दद्यात् ।

सुवर्णं रजतं रत्नं सा पात्रेऽस्य विनिक्षिपेत् ।

इति संस्कारप्रकाशे शौनकवचनात् । ब्रह्मचारी दत्तां भिक्षां ॐस्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य आचार्याय निवेदयेत् । भो गुरो इयं भिक्षा मया लब्धा इति निवेद्य आचार्यानुज्ञया आत्मभोजनार्थं स्वीकुर्य्यात् । भिक्षालब्धं द्रव्यादिकं पित्रादिः ब्राह्मणेभ्यो विभज्य समर्पयतीति पर्वतीयसमाचारः । इति भिक्षाचरणम् ॥

अत्रावसरे केचित् मध्याह्नसंध्यां कारयन्ति ॥

अनाश्रमस्थितिप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारप्रायश्चित्तापेक्षया ब्रह्मचर्यव्रतलोपप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारप्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् यथाविधिभिक्षाचरणादिनियमानामशक्यत्वे एकस्मिन्नपि दिने दुःखाकरत्वं मन्यमानैरभियुक्तैः ।

सावित्रीग्रहणादूर्ध्वं त्र्यहिने वा चतुर्थके ।
तृतीये द्वादशे वाऽपि वत्सरे व्रतमुत्सृजेत् ॥

इति संस्कारभास्करोक्तकारिकावचनाश्रयणेन प्रथितस्य "उपनयनदिने एव वेदारम्भपूर्वकं समावर्तनम्" इति पक्षस्याश्रयेण समावर्तनस्यानुष्ठास्यमानत्वात्कालापकर्षं कृत्वा ब्रह्मचारी सायंसन्ध्यामुपास्य उपनयनाग्नावेव पूर्ववत्समिदाधानं कृत्वा अभिवादनं कुर्यात् ।

ततो होमदक्षिणा—अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्योपनयनाङ्गहोमकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इदं सुवर्णं वररूपेण आचा-

र्याय तुभ्यं सम्प्रददे ॐ तत्सत्, इति कर्मोपदेशकायाचार्याय द- त्त्वा आशिषं प्रतिगृह्णीयात् ।

('पञ्चाशन्मेखलाविधौ' इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात्) अद्येह कृतस्यास्य पुत्रस्योपनयनकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं पञ्चाशतं य- थाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य समुद्भवनामान- मग्निं सम्पूज्य विसृजेत् ॥

अक्षारालवणाशनादयो नियमास्त्रिरात्रमनुष्ठेयाः, दण्डधा- रणादयो यावद्व्रतमनुष्ठेयाश्च सूत्रव्याख्यावसरे उपात्ता व्या- ख्याताश्च सर्वेवेति तत एवावगन्तव्याः (पृ० ७४) । उपनयनदिने समावर्तनपक्षे बहवोऽनुपयुक्ता इति नात्र पुनः प्रदर्श्यन्ते । केचन अनृतवर्जनादय आवश्यका अपि पिष्टपेषणभिया नोपात्तास्तत उद्धृत्य श्रावणीयाः ॥

इत्युपनयनम् ॥

(११) अथ वेदारम्भः ॥

अध्ययनारम्भस्तु प्रथमं स्ववेदस्यैव कार्य्यः ।

तदाह संस्कारप्रकाशे वसिष्ठः—

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
तच्छाखाध्ययनं कार्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।
पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ॥
तच्छाखं कर्म्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ।
एवमध्ययनं कुर्व्वन् ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥

सपरिबृंहणः साङ्गः । यो वेद इति यच्छब्दोऽध्याहार्यः । वेदशब्देन स्वशाखामात्रम् ।

वेदारम्भस्तूपनयनानन्तरं कार्य्यः । तत्र योगियाज्ञवल्क्यः—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ इति ।

अथ प्रयोगः ।

आचार्य्यो वेदारम्भवेदीसमीपमागत्योपविश्याचम्य गणेशादीन् नमस्कृत्य पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं विधाय अर्घं संस्थाप्य ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म्म कृत्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात्— अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकशर्म्मणस्य बटोः यजुर्वेदादिक्रमेण वेदारम्भं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय द्रव्यदेवताभिध्यानं करोति—अद्येह अस्य बटोः वेदारम्भकर्म्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अन्तरिक्षं, वायुं, ब्रह्माणं, छन्दाᳬसि, पृथिवीम्, अग्निं, ब्रह्माणं, छन्दाᳬसि, दिवं, सूर्यं, ब्रह्माणं, छन्दाᳬसि, दिशः, चन्द्रमसं, ब्रह्माणं, छन्दाᳬसि, प्रजापतिं, देवान्, ऋषीन्, श्रद्धां, मेधां, सदसस्पतिम्, अनुमतिम्, अग्निं, वायुं, सूर्य्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणᳬ सवितारं विष्णुं वि-

श्वान् (देवान्) यक्षतः स्वकान्, वरुणं, प्रजापतिं, स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(वृतस्याचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः "इदमाज्यं तत्तद्देवताये मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम" इति त्यागं पूर्वमेव कुर्यात्) ।

"ॐ एतन्ते" इत्यादि पठित्वा ॐभूर्भुवः स्वः हरिनामाग्ने सुमतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य अथाग्नेः पूजनम् । अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अमुकराशेरस्य बटोः वेदारम्भाख्यकर्मणि हरिनामाग्नेः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तदेवाग्निरिति मन्त्रेण नाममन्त्रेण च ध्यानावाहनासनपाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा ब्रह्मचारिणमग्नेः पश्चात् स्वस्योत्तरतः समुपवेश्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम इति मनसा, ॐइन्द्राय स्वाहा—इदमिन्द्राय न मम । ॐअग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐसोमाय स्वाहा—इदꣳसोमाय न मम ॥

अन्वारम्भं त्यक्त्वा–अथ यजुर्वेदाहुतयः–ॐअन्तरिक्षाय स्वाहा—इदमन्तरिक्षाय न मम । ॐ वायवे स्वाहा —इदं वायवे न मम । ॐब्रह्मणे स्वाहा–इदं ब्रह्मणे न मम । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा–इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ ऋग्वेदाहुतयः—ॐपृथिव्यै स्वाहा—इदं पृथिव्यै न मम । ॐअग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐब्रह्मणे स्वाहा–इदं ब्रह्मणे न मम । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा–इदं छन्दोभ्यो न मम ॥

अथ सामवेदाहुतयः–ॐदिवे स्वाहा–इदं दिवे न मम । ॐसूर्य्याय स्वाहा–इदꣳसूर्य्याय न मम । ॐब्रह्मणे स्वाहा-

इदं ब्रह्मणे न मम। ॐछन्दोभ्यः स्वाहा-इदं छन्दोभ्यो न मम।

अथाथर्ववेदाहुतयः-ॐदिग्भ्यः स्वाहा-इदं दिग्भ्यो न मम। ॐचन्द्रमसे स्वाहा-इदं चन्द्रमसे न मम। ॐब्रह्मणे स्वाहा-इदं ब्रह्मणे न मम। ॐछन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम॥

अथ तन्त्रेण सर्वसामान्याहुतयः-ॐप्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम। ॐदेवेभ्यः स्वाहा-इदं देवेभ्यो न मम। ॐऋषिभ्यः स्वाहा-इदम् ऋषिभ्यो न मम। ॐश्रद्धायै स्वाहा-इदꣳश्रद्धायै न मम। ॐमेधायै स्वाहा-इदं मेधायै न मम। ॐसदसस्पतये स्वाहा-इदꣳसदसस्पतये न मम। ॐअनुमतये स्वाहा-इदमनुमतये न मम(१)॥ ब्रह्मणाऽन्वारब्धः-(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः वेदारम्भहोमे विनियोगः)।

ॐभूः स्वाहा—इदमग्नये न मम। ॐभुवः स्वाहा—इदं वायवे न मम। ॐस्वः स्वाहा-इदꣳसूर्याय न मम। (त्वं नोऽअग्ने, सत्वन्नो अग्ने इत्यनयोर्वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते वेदारम्भहोमे विनियोगः)।

ॐत्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो ऽअवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्-स्वाहा-इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम।

ॐस त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअ-

(१) प्रजापतये इत्याद्याः सप्ताहुतयः तन्त्रेणैव होतव्याः, न तु प्रतिवेदं पृथक्पृथगिति सूत्रव्याख्यायां निरूपितम् (पृ० ८१)। एतासां सप्ताहुतीनां प्रतिवेदं पृथगुल्लेखस्तु उपाकरणसूत्रस्थसकलभाष्यविरोधात् संस्काररत्नमालादिसकलपद्धतिविरोधात् प्राचीनलिखितपद्धतिविरोधाच्चासंगत एवेति बोध्यम्॥

स्या ऽउषसो व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो वरुणꣳ रराणो वीहि मृडीकꣳ सुहवो न ऽएधि-स्वाहा-इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम। (अयाश्चाग्न इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता वेदारम्भहोमे विनियोगः)।

ॐअयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया ऽअसि। अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजꣳ स्वाहा-इदमग्नये न मम। (ये ते शतमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च देवताः वेदारम्भहोमे विनियोगः)।

ॐये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः। तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा—इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम। (उदुत्तममिति शुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता वेदारम्भहोमे विनियोगः)।

ॐउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमꣳ श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये स्याम—स्वाहा—इदं वरुणाय न मम। ॐप्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम। ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम। संस्रवप्राशनम्, मुखमार्जनं, पवित्रप्रतिपत्तिः, प्रणीताविमोकः। ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्। तत्र सङ्कल्पः—अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्रस्य वेदारम्भाङ्गहोमकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं सदक्षिणं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्प्रददे इति दद्यात्। ब्रह्मा च अक्रन्कर्म्मेति मन्त्राशिषं दद्यात्।

अथ ब्रह्मचारी—

आदौ गणपतिं चेष्ट्वा सम्पूज्य च सरस्वतीम्।
गुरुपूजां ततः कृत्वा विद्याः सर्वाः समारभेत्॥

इति संस्कारप्रकाशे सङ्ग्रहवचनात्,

प्राशनादिविमोकान्ते कृत्वा विघ्नेशपूजनम् ।
सरस्वतीं हरिं लक्ष्मीं स्वविद्यां पूजयेत्ततः ॥

इति कारिकावचनाच्च प्रथमं गणेशादीन् पूजयेत् तद्यथा— अद्येहामुकोऽहं वेदारम्भकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन गणेशादीनाम् आवाहनस्थापनपूजनानि करिष्ये इति संकल्प्य ताम्रस्थाल्यादौ दध्यक्षतान्गृहीत्वा उत्तरतः स्थापयेत्–ॐभूर्भुवः स्वः गणेश इहागच्छ पूजार्थं त्वामावाहयामि इह तिष्ठ । ॐभूर्भुवः स्वः विष्णो इहा० । ॐ भूर्भुवः स्वः सरस्वति इहा० । ॐ भूर्भुवः स्वः लक्ष्मि इहा० । ॐभूर्भुवः स्वः स्वविद्ये इहा० । "ॐएतन्ते" इति प्रतिष्ठाप्य नाममन्त्रेण ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य गुरुं च गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्ववत्पादोपसङ्ग्रहणं कुर्यात् । गुरुश्च ततो ब्रह्मचारिणं यथाविधि वेदमध्यापयेत् । तद्यथा–अग्नेरुत्तरतो ब्रह्मचारिणमुदङ्मुखं प्राङ्मुखं वा प्रागग्रेषु कुशेषूपवेश्य स्माचामनं प्राणायामं ब्रह्माञ्जलिं च कारयित्वा प्रणवमहाव्याहृतिपूर्वां गायत्रीं पाठयित्वा स्ववेदारम्भं कुर्यात् ।

तत्र (ॐइषेत्त्वादिखम्ब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीयकस्य वाजसनेयकस्य यजुर्वेदाम्नायस्य विवस्वान् ऋषिर्गायत्र्यादीनि सर्वाणिच्छन्दांसि सर्वाणि यजूꣳषि लिङ्गोक्ता देवताः स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः) ॐहरिः ॐ ॐभूर्भुवः स्वः तत्स० ॐइषे त्वोर्ज्जे त्वा व्वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्प्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मण ऽआप्यायध्वमघ्न्या ऽइन्द्राय भागम् प्रजावतीरनमीवा ऽअयक्ष्मा मावस्तेन ऽईशत माघशꣳसो ध्रुवाऽअस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीर्य्यजमानस्य पशून्पाहि १ व्वसोः पवित्रम् इति स्वल्पारम्भं कारयित्वा अध्यायादीन्प्रब्रूयात् ।

ॐ कृष्णोसि० २, ॐ समिधाऽग्निम. ३, ॐ एदम्. ४, ॐअग्नेस्तनूः. ५, ॐदेवस्य त्वा. ६, ॐवाचस्पतये. ७, ॐउपयामगृहीतोऽसि० ८, ॐदेव सवितः. ९, ॐअपोदेवाः १०, ॐयुञ्जानः प्रथमम्. ११, ॐहशानो रुक्मः. १२, ॐमयि गृह्णामि. १३, ॐध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः.१४, ॐअग्ने जातान्. १५, ॐनमस्ते. १६, ॐअश्मन्नूर्जम्. १७, ॐवाजश्च. १८, ॐत्वाद्गिन्त्वा. १९, ॐक्षत्रस्य योनिः. २०, ॐइमस्मे. २१, ॐतेजोऽसि. २२, ॐहिरण्यगर्भः सम. २३, ॐद्रप्सश्चस्कन्द. २४, ॐशार्दन्वृह्निः. २५, ॐ अग्निश्चर्च. २६, ॐसमास्त्वा. २७, ॐहोता यक्षत्. २८, ॐसमिद्धो ऽअञ्जन्. २९, ॐदेव सवितः. ३०, ॐसहस्रशीर्षा पुरुषः. ३१, ॐतदेव. ३२, ॐअस्याजरासः. ३३, ॐयज्जाग्रतः. ३४, ॐअपेतः। जलस्पर्शः विष्णोर्वा स्मरणम्३५, ॐऋचं वाचम्.३६, ॐदेवस्य त्वा. ३७, ॐदेवस्य त्वा.३८, ॐस्वाहा प्राणेभ्यः३९, ॐईशावास्यम्४०,

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॐखम्ब्रह्म ४०।

ॐव्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउपस्पृशति तद्यदप ऽउपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वा ऽअप ऽउपस्पृशति ॥१॥ सोऽग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति।

(१) ॐप्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्नीपुत्र ऽआसुरायणादासुरायणऽआसुरेरासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य ऽउद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण ऽउपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः, कुश्रिर्वाजश्रवसो, वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसितावार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः, कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या, ऽअम्भिण्यादित्याद् , आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ २ ॥ इत्येवं यजुर्वेदारम्भं परिसमापयेत् ।

(अथ ऋग्वेदादिमन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः) ।

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्—इति ऋग्वेदारम्भः ।

(अथ सामवेदादि मन्त्रस्य गौतम ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः) । ॐअग्नऽआयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि ॥ इति सामवेदारम्भः ।

(शन्नोदेवीरिति अथर्ववेदादिमन्त्रस्य दध्यङ्ङाथर्वण-ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः) ।

---

(१) इदं पूर्वान्वयि । प्राश्नीपुत्र आसुरायणादित्यारभ्य आसमाप्ति प्रथमान्तबोध्यः शिष्यः, पञ्चम्यन्तबोध्य आचार्यः । विद्यां लेभे इत्यध्याहार्यम् । तथा च प्राश्नीपुत्रः आसुरायणाद्विद्यां लेभे इत्यादिर्वाक्यार्थः । एवं सर्वत्र वंशोक्तेषु व्याख्यानं ज्ञेयम् ॥

ॐशन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये। शंयोरभि-स्रवन्तु नः—इत्यन्तेवेदारम्भः॥ पुनः पूर्ववत् प्रणवमहा-व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं पठित्वा "ॐविरामोऽस्तु" इति वदन्तं गुरुं शिष्यः पादोपसङ्ग्रहणपूर्व्वकं प्रणम्य विरमेत्। ततः—

अधीत्यानिराकरणमन्त्रान्पठेत्। ॐअथातोऽधीत्याधीत्या-निराकरणम्। प्रतीकम्मे विचक्षणं, जिह्वा मे मधु यद्वचः, कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे, मा त्वᳪ हार्षीश्रुतम्मयि, ब्रह्मणः प्रवचनमसि, ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि, ब्रह्मकोशोऽसि, सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि, ब्रह्मकोशम्मे विश, वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि, स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्म्मयि भवतु, आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलं, यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॐ इति (पार० गृ० ३।१८)।

अथाचारात् अस्मिन्नवसरे बटुं पाठार्थं वाराणसीं प्रस्थापयन्ति।

अथ अध्ययननियमाः। आचार्य्येणाहूतोऽधीयीत। आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिवचनं दद्यात्। शयानं चेदाह्वयति तदाऽऽसीनः। आसीनं चेत्तिष्ठन्। तिष्ठन्तं चेदभिमुखं गच्छन्। अभिमुखमागच्छन्तं चेदभिधावन्। गुरुमेवं वर्त्तमानोऽध्येता ब्रह्मभूयाय कल्पते इति।

अथ दक्षिणासङ्कल्पः—अद्येहामुकोऽहम् अमुकशर्म्मणो बटोः वेदारम्भकर्म्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं साद्गुण्यार्थं च इदं सुवर्णमग्निदैवतं वररूपेणाचार्य्याय कर्मोपदेशकाय तुभ्यं सम्प्रददे इति दद्यात्। आचार्य्यश्चाशिषं दद्यात्। ततः पित्रादिः दश, यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्पं कृत्वा हरिनामानमग्निं सम्पूज्य विसृजेत्।

॥ इति वेदारम्भविधिः॥

(१२) अथ समावर्त्तनम्।

तत्र विधिस्तु वेदारम्भवत्कार्य्यः। "एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु" इति पारस्करवचनात्। अथ स्नास्यन् वररूपेण गवादिकमाचार्य्याय दद्यात्।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया।

इति याज्ञवल्क्यवचनात्। तत्र सङ्कल्पः—अद्येहामुकोऽहं स्नानाधिकारसिद्धये इमां गां, गोमत्याम्नायीभूतं सुवर्णं रजतं वा आचार्य्याय तुभ्यं सम्प्रददे इति सङ्कल्प्य गुरवे वरं दत्त्वा "भो गुरो अहं स्नास्यामि" इति सम्प्रार्थ्य "स्नाहि" इति लब्धानुज्ञः वक्ष्यमाणविधिना स्नायात्। अत्र स्नानादौ ब्रह्मचार्य्येवाधिकारी, स्नायादिति कर्त्रर्थककारश्रवणात्॥

अथाचार्य्यः समावर्त्तनवेदीसमीपमागत्य प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणत उदङ्मुखं ब्रह्मचारिणमुपवेश्य गणेशादीन् प्रणम्य वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमाग्निं संस्थाप्य प्रतिज्ञासङ्कल्पं कुर्य्यात्। अद्येह अमुकोऽहम् अमुकराशेरस्य वटोः स्नातकत्वसिद्धये समावर्त्तनकर्म्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्रह्मोपवेशनादिपूर्णपात्रासादनान्ते—

विशेषोपकल्पनीयानि-इन्धनं पञ्चधा विभक्तम्, पर्युक्षणार्थमुदकं समिधास्तिस्रः, पुनरिन्धनम् पञ्चधा विभक्तम् पर्युक्षणार्थमुदकं च, हरिताः कुशाः स्नानाधिकरणभूताः, सर्वौषधिमिश्रितसर्वतीर्थवारिपूर्णा अष्टौ कुम्भा दक्षिणोपक्रमा उदक्संस्थाः, सहस्रधारा, सूर्य्योपस्थानार्थं वस्त्रम्, भोजनार्थं दधि, क्षौरार्थं नापितः, स्नानार्थं शीतं वारि, औदुम्बरं दन्तधावनम्, उत्सादनीयद्रव्यम्, स्नानार्थम् उष्णमुदकम्, चन्दनम्, अहते वाससी, यज्ञोपवीतं, पुष्पमाला, शिरोवेष्टनम्, कञ्चुकादीनि परिधानवस्त्राणि, कर्णवेष्टकौ, अञ्जनम्, दर्पणः, छत्रम्, उपानहौ, वैणवो दण्डश्चेति।

ततः पवित्रच्छेदनादि पर्य्युक्षणान्तं कर्म्म कृत्वा द्रव्यदेवतामिध्यानं कुर्य्यात्—अद्येह अस्य बटोः समावर्त्तनकर्म्मणाऽहं यक्ष्ये। तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अन्तरिक्षं, वायुं, ब्रह्माणं, छन्दांसि, पृथिवीम्, अग्निं, ब्रह्माणं, छन्दांसि, दिवं, सूर्य्यं, ब्रह्माणं, छन्दांसि, दिशः, चन्द्रमसं, ब्रह्माणं, छन्दांसि, प्रजापतिं, देवान्, ऋषीन्, श्रद्धां, मेधां, सदसस्पतिम्, अनुमतिम्, अग्निं, वायुं, सूर्य्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्ववान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, वरुणम्, प्रजापतिं, स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये।

(पित्रादेरन्यस्य वृतस्याचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः "इदमाज्यं तत्तद्देवतायै मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम" इति त्यागं पूर्वमेव कुर्यात्)।

ततः (१)राजपुत्रनामानमग्निम् "ॐएतन्ते" इत्यादि पठित्वा ॐभूर्भुवः स्वः राजपुत्रनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य ॐतदेवाग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्नाममन्त्रेण च ध्यानावाहनपाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐप्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम इति मनसा, ॐइन्द्राय स्वाहा—इदमिन्द्राय न मम। ॐ अग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम। ॐसोमाय स्वाहा—इदं सोमाय न मम। इति आघाराज्यभागौ च हुत्वा अन्वारम्भं त्यक्त्वा वेदारम्भवत्प्रधानाहुतीर्जुहुयात्॥

(१) व्रतमध्ये हरिर्नाम व्रतान्ते राजपुत्रकः।

इति लिखितपर्वतीयपद्धतिपुस्तकस्थकारिकावचनमाश्रित्य वेदारम्भे हरिनामाग्निः समावर्तने च राजपुत्रनामाग्निः निर्दिष्टः। गृह्यसंग्रहादौ तु अयमर्थो न दृश्यते। तन्मते वेदारम्भे समुद्भवनामाग्निः, "व्रतादेशे समुद्भव" इति वचनात्। समावर्तने तु वैश्वानरः। "वैश्वानरो विसर्गे तु" इति तत्र पाठात्॥

तत्र पूर्वं यजुर्वेदाहुतयः-ॐअन्तरिक्षाय स्वाहा-इदमन्तरिक्षाय न मम । ॐवायवे स्वाहा-इदं वायवे न मम । ॐब्रह्मणे स्वाहा-इदं ब्रह्मणे न मम । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा-इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ ऋग्वेदाहुतयः—ॐपृथिव्यै स्वाहा—इदं पृथिव्यै न मम । ॐअग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐब्रह्मणे स्वाहा—इदं ब्रह्मणे न मम । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ सामवेदाहुतयः—ॐदिवे स्वाहा-इदं दिवे न मम । ॐसूर्य्याय स्वाहा-इदᳬं सूर्य्याय न मम । ॐब्रह्मणे स्वाहा-इदं ब्रह्मणे न मम । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा-इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथाथर्ववेदाहुतयः—ॐदिग्भ्यः स्वाहा-इदं दिग्भ्यो न मम । ॐचन्द्रमसे स्वाहा-इदं चन्द्रमसे न मम । ॐब्रह्मणे स्वाहा-इदं ब्रह्मणे न मम । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ तन्त्रेण सर्वसामान्याहुतयः-ॐप्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । ॐ देवेभ्यः स्वाहा—इदं देवेभ्यो न मम । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा—इदम् ऋषिभ्यो न मम । ॐ श्रद्धायै स्वाहा—इदᳬं श्रद्धायै न मम । ॐ मेधायै स्वाहा—इदं मेधायै न मम । ॐ सदसस्पतये स्वाहा—इदᳬं सदसस्पतये न मम । ॐ अनुमतये स्वाहा—इदमनुमतये न मम ।

इत्थं प्रधानाहुतीर्हुत्वा ब्रह्मणाऽन्वारब्धः-(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः समावर्तनहोमे विनियोगः)

अग्नौ आदध्यात् । एवं द्वितीयां तथा तृतीयां च समिधम् आधाय उपविश्य—

"अग्ने सुश्रव" इत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः पूर्ववत्परिसमूहनं पर्युक्षणं च विधाय तूष्णीं पाणी प्रतप्य मुखं विमार्ष्टि वक्ष्यमाणमन्त्रैः (तनूपा ऽअग्ने इत्यादीनां मन्त्राणां बृहद्देवा ऋषयः यजुश्छन्दः अग्निर्देवता मुखमोऽञ्छने विनियोगः) ।

ॐ तनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि १ ॐआयुर्दा ऽअग्नेऽस्यायुर्म्मे देहि २ ॐवर्चोदाऽअग्नेऽसि वर्चो मे देहि ३ ॐअग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनं तन्मऽआपृण ४ ॐमेधाम्मे देवः सविता—आदधातु ५ ॐमेधां देवी सरस्वती—आदधातु ६ ॐमेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ७ इति सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटाच्चिबुकपर्य्यन्तं मुखं प्रोञ्छति । ततः (अङ्गानीत्यादीनां प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवताः अङ्गाप्यायने विनियोगः)इत्येवमृष्यादिकं स्मृत्वा ॐअङ्गानि च मऽआप्यायन्ताम्–इति शिरस आपादमङ्गान्यालभ्य जपेत् । ॐवाक्चमऽआप्यायताम्–इति मुखम् । ॐप्राणश्च मऽआप्यायताम्–इति नासिकारन्ध्रे युगपत् । ॐचक्षुश्च मऽआप्यायताम्–इति चक्षुषी युगपत् । ॐश्रोत्रं च मऽआप्यायताम्–इति दक्षिणवामे श्रोत्रे मन्त्रावृत्त्या क्रमेण । ॐयशो बलञ्च मऽआप्यायताम्–इति परस्परव्यत्यासेन बाहू । तत उदकस्पर्शः । अथानामिकयाऽग्नेर्भस्म गृहीत्वा त्र्यायुषाणि कुरुते वक्ष्यमाणमन्त्रैः–(त्र्यायुषमिति नारायणऋषिरुष्णिक्छन्दः अग्निर्देवता त्र्यायुषकरणे विनियोगः)।

ॐ त्र्यायुषञ्जमदग्नेः–इति ललाटे । ॐ कश्यपस्य त्र्यायुषम्–इति ग्रीवायाम् । ॐयद्देवेषु त्र्यायुषम्–इति दक्षिणांसे । ॐतन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम्—इति हृदि । अथा·

ग्न्यभिवादनं व्यत्यस्तपाणिभ्यां कार्यम् । "अमुकगोत्रोऽमुके-स्येतावत्–प्रवरोऽमुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुकशर्म्माऽहं भो अग्ने त्वामभिवादये" इत्यग्निमभिवाद्य ततः व्यत्यस्तपाणिभ्याम् कर्णौ स्पृष्ट्वा अमुकगोत्र इत्यादि पूर्ववदभिवादनवाक्य-मुक्त्वा "भो गुरो त्वामभिवादये" इति गुरुमभिवादयेत् । गुरु-श्च "आयुष्मान्भव सौम्यामुकशर्मन्" इत्याशिषं दद्यात् । अत्रैव क्वचित्पुस्तके पूर्णाहुतिहोमो निर्दिष्टः । अस्माभिस्तु स्नातकस्य नियमश्रावणान्ते निर्देक्ष्यते ।

अथ परितः कटादिनाऽऽच्छादितस्य स्थलस्यैकदेशेऽग्नेरु-त्तरतः दक्षिणोत्तरायतानामाम्रादिपल्लवमुखानां ताम्रादिमया-नामनुपहतानाम् उदक्संस्थानां जलपूर्णानां कुम्भानां पुरस्तात् प्रागग्रान् हरितान् कुशानास्तीर्य तेषु उदङ्मुखः स्थितो ब्रह्म-चारी "प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्माणि भवन्ति" इति न्यायात् द-क्षिणस्थं प्रथमस्थं परिकल्प्य प्रथमादुदकुम्भादप आदत्ते वक्ष्य-माणमन्त्रेण । (येऽप्स्वन्तरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः आपो देवताः अपामादाने विनियोगः) ।

(१)ॐ येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्यऽउपगोह्यो

---

(१) हेऽग्नयः ये अप्स्वन्तः प्रविष्टाः प्रकृतेषूदकुम्भेषु स्थिताः जलमध्ये कारणत्वेन स्थिता इत्यर्थः । अग्नेराप इति श्रुतेः । तत्र ये गोह्यादयोऽत्यमङ्गलाः सन्ति तान्विजहामि प्रक्षिपामि निर-स्यामीत्यर्थः । यश्च रोचनः सुमङ्गलस्तमनेन जलेन सह इह कर्मणि गृह्णामि । गूहति संवृणोति प्राणिन इति गोह्यः । ऊदुपधाया गोह इत्यूकाराभावश्छान्दसः । गुहू संवरणे । तथा उपगोह्योऽङ्गताप-नः । मयून्किरणसुखान्करोत्याख्यतीति मयूखः । तुरङ्गवदनो मयु-रित्यभिधानम् । यद्वा सूर्यमयूखवत्सन्तापकत्वान्मयूखः । मनसः प्र-सादं हन्तीति मनोहा । प्रस्खलः प्रस्खलनः अप्रतिभार्थः । विविधं रुजतीति विरुजः । तनूः शरीरावयवान्दूषयतीति तनूदूषिः । तनू-दुषिः, तनूदुषुरिति वा क्वचित्पाठः । तत्र दुष वैकृत्येऽस्माद्धोरादिक

सयूथ्यो मनोहाऽस्खलो विरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहा तानिपजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि—इति मन्त्रेण प्रथमोदककुम्भाद्दक्षिणचुलुकेन अपो गृहीत्वा आत्मानमभिषिञ्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(तेनेति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः आपो देवताः अभिषेचने विनियोगः)।

(१) ॐ तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय-इति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोदककुम्भात् पूर्ववत् येऽप्स्वन्तरिति जलादानम्। अभिषेचने तु मन्त्रविशेषः-(येनेति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्द आपो देवताः अभिषेचने विनियोगः)।

(२)येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतांᳬसुराम्। येनाक्ष्यावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यशः-इति ॥ २ ॥

अथ तृतीयोदककुम्भात् येऽप्स्वन्तरिति पूर्ववदपो गृहीत्वा (आपोहिष्ठेत्यादितिसृणां सिन्धुद्वीपऋषिर्गायत्री छन्द आपो देवताः अभिषेचने विनियोगः)।

इमत्यपः उपत्ययो वा। इन्द्रियाणि हन्तीतीन्द्रियहा। एतानमङ्गलानहो निरस्य मङ्गलं रोचनं गृह्णामीति तात्पर्यार्थः।

गोहादयोऽग्नयो ह्यष्टावमेध्यास्त्वशुभावहाः।
शुभकृद्रोचनस्त्वेको मेध्यो दीप्तिकरः परः॥

इति वृद्धमनुस्मृतेः॥

(१)तेन रोचनाधिष्ठितेन मङ्गलजलेनाहं मामात्मानमभिषिञ्चामि। किमर्थमत आह-श्रियै सम्पत्त्यर्थं, यशसे कीर्त्यै, ब्रह्मणे वेदार्थज्ञानार्थं, ब्रह्मवर्चसाय तद्वीर्यधरत्वाय च॥

(२) हे अश्विनौ येन जलेन जलप्रभावेण भवन्तौ सुराणां श्रियं सम्पदम् अकृणुताम् । अकुरुताम्। (विकरणव्यत्यय आर्षः)। श्रियास्तोयत उत्पन्नत्वात्। येन च सुराम् अमृतम् अवमृशतां युवां प्रापतुः, येन च अक्ष्यौ उपमन्यो रक्षिणौ अभ्यषिञ्चताम् अभिषिञ्चन्तौ, यच्च जलं वां युवयोः तत् प्रसिद्धम् यशः यशोरूपं, तेन मामभिषिञ्चामीत्यनुषङ्गः॥

ॐआपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्ज्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे-इत्यभिषिञ्चेत् ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थकुम्भात् येऽप्स्वन्तरिति पूर्ववज्जलमादाय—

ॐयो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः-इति अभिषिञ्चेत् ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमकुम्भात् येऽप्स्वन्तरिति पूर्ववज्जलमादाय—

ॐतस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः-इति शिरोऽभिषिञ्चेत् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठात् ६ सप्तमात् ७ अष्टमाच्च ८ उदककुम्भात् क्रमेण येऽप्स्वन्तरिति मन्त्रेणापो गृहीत्वा तूष्णीं शिरोऽभिषेचनं कुर्यात्।

ततोऽभिषेकावशिष्टेन जलेन समाचारात् सहस्रधारां शिरसि धृत्वा स्नायात्।

अथ पूर्वधृतां मेखलां बटुः वक्ष्यमाणमन्त्रं पठन् स्वयमेव शिरोमार्गेण निस्सारयेत्—(उदुत्तममिति शुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता मेखलोन्मोके विनियोगः)।

ॐउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम-इति शिरोमार्गेण मेखलामुन्मुच्य, दण्डं निधायेति सूत्रात् साहचर्याच्च उदगग्रं दण्डमजिनं च तूष्णीं निधाय उपकल्पितमन्यद्वासस्तूष्णीं परिधाय द्विराचम्य आदित्यमुपतिष्ठते वक्ष्यमाणमन्त्रैः-(उद्यन्भ्राजभृष्णुरिति प्रजापतिर्ऋषिः शक्वरी छन्दः आदित्यो देवता आदित्योपस्थाने विनियोगः)।

(१) ॐउद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिः

(१) हे सूर्य यथा इन्द्रः प्रातर्यावभिः प्रातःसवने गमनशीलैर्मरुद्भिर्देवविशेषैः सेवितस्तिष्ठति, तथा भवान् प्रातः प्रातःकाले उद्य-

वभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्व्वाविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्व्वाविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्व्वाविदन्मा गमय—इति मन्त्रैः ऊर्ध्वबाहुः सूर्य्योपस्थानं कुर्यात् ।

ततो दधि तद्भाव तिलान् दक्षिणहस्तमध्यगतसोमतीर्थेन प्राश्य (१)जटालोमनखानि संहृत्य वपननिमित्तकं शीतलोदकेन

न् उदयं गच्छन् यावभिः गमनशालैरश्व्यादिसप्तगणैः (या प्रापणेऽस्मात् क्वनिप्) सेवितः अस्थात् तिष्ठति । व्यत्यय आर्षः । किंभूतो भवान्, भ्राजभृष्णुः भ्राजभरणशीलः । भ्राज् दीप्तौ अस्मात्क्वप् । भ्राजं बिभर्त्तीति भ्राजभृष्णुः । डुभृञ् धारणेऽस्मात्स्नुच् । किञ्च यतस्त्वं प्रातःसवने दश गाः सनोति ददातीति दशसनिरसि । षणु दाने; क्विप्रत्ययः । अतो मामपि दशसनिं दशगोदक्षिणादातारं कुरु । अत्रिहि गोः सर्व्वत्रेति कात्यायनेन परिभाषितत्वात्संख्येयानुक्तौ गावः प्रत्येतव्याः । किञ्च हे आविदन् आ समन्तात् वेत्तीति वा विन्दतीति वेति विग्रहः । हे सर्व्वज्ञ मा मां गमय प्रापय । सर्व्वज्ञत्वमिति शेषः । किञ्च दिवायावभिर्माध्यन्दिनसवनानुगामिभिर्मरुद्भिः सह माध्यन्दिने सवने इन्द्रो यथाऽस्थात् तिष्ठति तथा भवानपि मध्याह्ने उद्यन् ऊर्ध्वं यन् अस्थात्तिष्ठति । यतस्त्वं तत्र शतसनिरसि अतो मामपि शतसनिं कुर्व्वित्यादि पूर्व्ववत् । एवं सायंयावभिस्तृतीयसवनानुयायिभिर्मरुद्भिः सहेत्याद्यपि व्याख्येयम् ॥

(१) इदं द्वादशवार्षिकादिव्रतान्ते समावर्त्तनपक्षे । उपनयनदिने एव समावर्त्तनानुष्ठाने तु केशमुण्डनस्य पूर्व्वं जातत्वेन मुखलोमात्मनुद्गमेन क्वचित् उद्गमेऽपि केशान्तसंस्कारस्यापि समावर्त्तनसंस्कारापूर्व्वमनुष्ठेयत्वेन तद्दिने एव पूर्व्वं मुखलोम्नामपि वपनस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावात् । केशश्मश्रुवपनं निवर्त्तते । एवमेव चौलसंस्कारे मुण्डनस्य जातत्वेन उपनयनेऽपि मुण्डनं निवर्त्तते । नखकर्त्तनमात्रं समावर्त्तने कार्यमित्येकः पक्षः रामाण्डारादिसम्मतः । प्रयोजनाभावेऽपि स्पर्शसंस्कारमात्रं क्षुरेण कार्यमेवेत्यपरः उपेन्द्रादिसं-

स्नात्वा आचम्य ततः ब्राह्मणः द्वादशाङ्गुलदीर्घेण, क्षत्रियो दशाङ्गुलेन, वैश्योऽष्टाङ्गुलेन कनिष्ठिकाऽग्रस्थूलेन उदुम्बरकाष्ठेन दन्तधावनं वक्ष्यमाणमन्त्रेण कुर्यात्–(अन्नाद्यायेत्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दः सोमो देवता दन्तधावने विनियोगः)।

(१)ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमो राजाऽयमागमत्। स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च–इति। ततः आचम्य सुगन्धिद्रव्ययुक्तेन कटुतैलयुक्तयवादिचूर्णेन शरीरोद्वर्तनं कृत्वा शुद्धोदकेन सशिरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चन्दनाद्यनुलेपनं गृहीत्वा अनुलेपनेन हस्तावुपलिप्य नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते वक्ष्यमाणमन्त्रेण (प्राणापानाविति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता चन्दनोपसङ्ग्रहणे विनियोगः)।

(२)ॐप्राणापानौ मे तर्पय–इति नासिकायाम्। ॐचक्षुर्मे तर्पय—इति चक्षुषोः। ॐश्रोत्रं मे तर्पय–इति श्रोत्रयोः। ततः अपसव्यं विधाय पाणी प्रक्षाल्य तदवनेजनं दक्षिणाभिमुखः पितृतीर्थेन दक्षिणस्यां दिशि निषिञ्चेत् वक्ष्यमाणमन्त्रेण–(पितर इति प्रजापत्याश्विसरस्वत्य ऋषयो यजुश्छन्दः पितरो देवताः निषेचने विनियोगः)।

मतः वृद्धसंमतश्च। इदं च पक्षद्वयं मिताक्षराटीकायां (३७ पृ०) बालंभट्टेन प्रदर्शितम् इत्यधिकं तत एवावगन्तव्यम् ॥

(१) हे दन्ताः यूयम् अन्नाद्याय अन्नभक्षणाय व्यूहध्वम् आत्मशुद्ध्यर्थम् एकपङ्क्तिनिविष्टा भवत। यतोऽयं राजा सोमश्चन्द्रः काष्ठरूपेणागमत् अतः स एव मे मुखं प्रमार्क्ष्यते शोधयिष्यति यशसा कीर्त्या, भगेन भाग्येन च। चद्वयं मिथः समुच्चये। दन्तधावनस्य नित्यकाम्यत्वादुभयफलसम्बन्धः ॥

(२) मे। अनुलेपनाधिदेवते मे प्राणापानौ वायू गन्धेन तर्पय प्रीणय। तृप प्रीणने। एवं चक्षुर्मे इत्यादौ चक्षुस्तर्पणं रूपेण, श्रोत्रतर्पणं सच्छब्दश्रवणेनेति द्रष्टव्यम् ॥

ती। यशोरुगाश्च माऽविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम्—इति। एवं एव वासश्चेत्तदा पूर्वोत्तरवर्गेणाच्छादयेत्।

ततः द्विराचम्य मालारूपाः सुमनसो गृह्णाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(याऽआहरदिति भरद्वाजऋषिरनुष्टुप्छन्दः सुमनसो देवताः पुष्पमालाग्रहणे विनियोगः)।

(१) ॐ या ऽआहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय। ता ऽअहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च—इति। अथाबध्नीते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(यद्यशोऽप्सरसामिति भरद्वाजऋषिरनुष्टुप्छन्दः सुमनसो देवताः पुष्पमालाबन्धने विनियोगः)

(२) ॐ यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु। तेन संग्रथिताः सुमनस ऽआबध्नामि यशो मयि—इति। अथोष्णीषेण शिरो वेष्टयते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(युवासुवा-

---

इति लघ्वाश्वलायनस्मृतिवचनात् (१।१६) "नग्नः कौशेयकेवलः" इति नन्दपण्डितकृतपराशरस्मृतिटीकायां भृगुवचनाच्च।

परिधेयं सदा वासः कार्पासं सदृशं सितम्।
क्षौमं वा कुतपं वापि न कौशेयं कदाचन॥

इति तत्रैव जातूकर्ण्यवचनाच्च॥

(१) जमदग्निर्ऋषिः याः सुमनसः पुष्पाणि श्रद्धायै धर्मादराय, मेधायै धारणाशक्तये, कामाय अभिलाषपूर्तये, इन्द्रियाय तत्पाटवाय च आहरत् आददे ताः सुमनसः यशसा च भगेन च निमित्तेनाहं प्रतिगृह्णामि। चद्वयं मिथः समुच्चये॥

(२) हे सुमनसः इन्द्रोऽप्सरसामुर्वश्यादीनां कुसुमावबन्धनेन यद्यशोऽतिसौन्दर्यं सर्वजनप्रियत्वं वा चकार तेन यशसा निमित्तभूतेन ग्रथितास्तन्तुना स्यूताः युष्मानाबध्नामि। तद्यशो मयि विषये सदा, अस्त्विति शेषः। कीदृशं, विपुलं-विशालं, पृथु सन्ततं दीर्घम्॥

सा इति विश्वामित्रऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः (उष्णीषं) शिरो देवता शिरोवेष्टने विनियोगः) ।

(१) ॐ युवा सुवासाः परिवीत ऽआगात्स ऽउ श्रेयान् भवति जायमानः । तन्धीरासः कवय ऽउन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः—इति । ततोऽन्यान्यपि कञ्चुकादीनि वासांसि सदाचारात् परिधाय कर्णवेष्टकौ परिधत्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(अलङ्करणमसीति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः अलङ्करणं देवतम् अलङ्करणे विनियोगः) ।

(२) ॐ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयात्—इति कुण्डलं दक्षिणकर्णे परिधाय अनेनैव मन्त्रेण वामकर्णे दधाति । अथाक्षिणी अञ्जनेनाङ्क्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(वृत्रस्येति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः अञ्जनं देवता अक्ष्यञ्जने विनियोगः)।

(३) ॐ वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा ऽअसि चक्षुर्मे देहि—इत्यनेन दक्षिणं संस्कृत्य अनेनैव वामं संस्करोतीति हरिहरादयः । वामं पूर्वं दक्षिणं पश्चात् बह्वृचश्रुत्यनुरोधादिति गदाधरः । तत आत्मानमादर्शे वक्ष्यमाणमन्त्रेण प्रेक्ष-

---

(१) यौति गुणानेकीकरोतीति युवा यु मिश्रणे, सुवासाः शोभनवस्त्रः, परिवीतः उष्णीषेण शिरसि वेष्टितः अयं स्नातक आगतः । स उ—स एव एवंगुणविशिष्टः सन् श्रेयान् भवति । तम् एनं स्नातकम् धीरासः धीराः कवयः क्रान्तदर्शनः स्वाध्यः शोभनचित्तवृत्तयः विद्वांसः मनसा चित्तेन देवयन्तः देवान् कामयमानाः उन्नयन्ति उत्कर्षं गमयन्ति ॥

(२) हेकुण्डलदैवत त्वमलङ्करणम् अलंक्रियते येनेत्यलङ्करणमसि अतस्त्वां धारयतो मम भूयो बहु वारंवारं वाऽलङ्करणं भूयात् ॥

(३) य. सं. अ. ४ कं. ३ खं. २–हे अञ्जन त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतमण्डलरूपोऽसि । चक्षुर्दा असि कनीनिकारूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि, अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥

ते—(रोचिष्णुरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः आदर्शो देवता आदर्शे मुखप्रेक्षणे विनियोगः)।

(१) ॐ रोचिष्णुरसि । ततश्छत्रं प्रतिगृह्णाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (बृहस्पतेश्छदिरिति गौतमऋषिः आर्ची बृहती छन्दः छत्रं देवता छत्रग्रहणे विनियोगः)।

(२) ॐ बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्द्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्द्धेहि—इति ॥ तत उपानहौ युगपत्प्रतिमुञ्चते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(प्रतिष्ठे स्थ इति विश्वामित्रऋषिर्विराट्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता उपानत्प्रतिमोके विनियोगः)।

(३) ॐ प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम्-इति। ततो वैणवं दण्डमादत्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(विश्वाभ्य इति याज्ञवल्क्यऋषिर्यजुश्छन्दो दण्डो देवता दण्डग्रहणे विनियोगः)।

(४) ॐ विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वतः—इति।

अत्र मातृपूजनादि पूर्णपात्रदानान्तम् आचार्य्यस्य कृत्यम्, अष्टकलशाभिषेकादि दण्डग्रहणान्तं ब्रह्मचारिणः बटोः कृ-

---

(१) हे आदर्श त्वं रोचिष्णुः प्रकाशनशीलः असि ॥

(२) हे छत्र त्वं बृहस्पतेर्देवगुरोः छदिर्घर्मादिनिवर्त्तकोऽसि अतः कारणात्पाप्मनो निषिद्धाचरणात् मामन्तर्धेहि व्यवहितं कुरु। तेजसो यशसश्च सकाशात्तु मा अन्तर्धेहि। मा-शब्दोऽत्र निषेधार्थः। तेजोयशोभ्यां युक्तं मां कुर्वित्यर्थः ॥

(३) हे उपानहौ युवां प्रतिष्ठे प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति प्रतिष्ठे स्थितिहेतू स्थः भवथ अतो विश्वतः सर्वस्मादहिकण्टकादेः मा मां पातं रक्षतम् ॥

(४) हे वैणवदण्ड त्वं विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो नाष्ट्राभ्यो राक्षसादिप्रजाभ्यः सर्वतः सर्वावस्थासु मा मां परिपाहि रक्ष। उपध्मानीयाभावश्छान्दसः ॥

स्यम् । वासश्छत्रोपानद्दण्डव्यतिरिक्तानि दन्तधावनादीनि मन्त्रवन्ति सदा कुर्यात्, वासःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव मन्त्रवन्ति धारयेत् । तत आचार्यं सम्पूज्य वरं दद्यात् । गौर्ब्राह्मणस्य वर उच्यते । तत्र सङ्कल्पः–अद्येहामुकोऽहं मम स्नातकत्वसिद्धये कृतस्य समावर्तनकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं सादृगुण्यार्थं च इमां गां गोनिष्क्रयीभूतं सुवर्णं रजतं वा वररूपेण आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे ॐ तत्सत् इति दद्यात् ।

तत आचार्यमुखात् स्नातको नियमान् शृणुयात् । तत्राद्यं सूत्रम्—(पारस्करगृह्य० कां० २ कं० ७)

स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः–इति ॥ १ ॥

स्पष्टार्थम् ॥

कामादितरः ॥ २ ॥

कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्रोऽपि यमेषु अधिक्रियते ॥

नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् ॥ ३ ॥

नृत्यं ताळाद्यनुकार्यङ्गविक्षेपः । गीतं तालोपनिबद्धषड्जादिस्वरविशेषरागध्वनिः । वादित्रं ताळाद्यनुकारि ततादिभेदेन चतुर्विधम् । एतानि स्वयं न कुर्यात् । नृत्यादि अन्यैः प्रयुक्तं द्रष्टुं श्रोतुं च न च गच्छेत् ॥

क्षेमे रात्रौ ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेत् ॥ ४ ॥

क्षेमे राजादिभयराहित्ये सति रात्रौ ग्रामान्तरं न गच्छेत्, न च धावेत् ।

उदपानावेक्षण-वृक्षारोहण-फलप्रपतन-सन्धिसर्पण-विवृतस्नान-विषमलङ्घन-शुक्तवदन-सन्ध्यादित्यप्रेक्षण-भिक्षणानि न कुर्यात् ॥ ५ ॥

अस्यार्थः—उदपानं कूपादि तस्य उपरिष्टात्स्थित्वा कौतुकादिना अधोमुखो भूत्वा अवेक्षणं दर्शनं न कुर्यात् । वृक्षा-

रोहणं वृक्षोपरि गमनम् । फलप्रपतनं वृथाऽपक्वफलत्रोटनम् । सन्धिसर्पणं—सन्धिः कुद्वारं जीर्णद्वारं वा तेन सर्पणं गमनं न कुर्यात् । यद्वा सन्धौ सन्ध्यामनुपास्य सर्पणमध्वगमनं न कुर्यात् । अथवा अनुरक्तयोः-पुत्रजनकयोः, मित्रयोः, दम्पत्योः, भ्रात्रोर्वा एवंविधे सन्धिः तत्र भेदाय मध्ये गमनं न कार्य्यम् । विवृतस्नानं नग्नस्नानं । विषमलङ्घनं गर्त्तादेर्लङ्घनं । शुक्तं लज्जाकरामङ्गलकरदुःखकरेति त्रिविधं निष्ठुरवाक्यं, तस्य वदनं भाषणम् । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणं तिसृषु सन्ध्यासु आदित्यावलोकनम् । तदुक्तम्—

नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कथञ्चन ।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्ये नभसो गतम् ॥ इति ।

भिक्षणं सिद्धान्नयाचनम् । एतानि क्षेमे सति न कुर्यात् ॥

देवर्षेत्यप्रावृतो व्रजेत् ॥ ६ ॥

देवे इन्द्रे वर्षति सति अप्रावृतः अनाच्छादितः सन् (अयमिति प्रजापतिर्ऋषिर्जगती छन्दः वज्रो देवता वृष्टिजपे विनियोगः) ।

ॐ अयमग्ने व्वज्रः पाप्मानमपहनत्-इमं मन्त्रं पठन् व्रजेत् गच्छेत् ॥

अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ॥ ७ ॥

अप्सु जलेषु आत्मानं प्रतिबिम्बितं मुखं न पश्येत् । एतच्च तैलादिद्रवेष्युपलक्षणम् । घृते तु छायादर्शनं कर्त्तव्यमेव ।

अजातलोम्नीं विपुंस्रीं षण्ढं च नोपहसेत् ॥८॥

अजातलोम्नीं भ्रूनेत्रादिस्थाने रोमरहितां, विपुंस्रीं पुरुषचिह्नश्मश्र्वादियुक्तां स्त्रियं नोपहसेत् , न च गच्छेत् । षण्ढं नपुंसकं च नोपहसेत् । दोषाभिख्यायैतत् ॥

गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात्, सकुलमिति नकुलं, भगालमिति कपालं, मणिधनुरितीन्द्रधनुः ॥ ९ ॥

गर्भिणीं स्त्रियं विजन्या इत्येवं ब्रूयात् वदेत्। न तूक्तं पशुविशेषं सकुलमिति ब्रूयात्। कपालं कर्परं मनुष्यादिशिरः भगालमिति ब्रूयात्। इन्द्रधनुः मणिधनुरिति ब्रूयात्॥

गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत॥ १०॥

स्ववत्सं पाययन्तीं गां "गौस्ते पाययति वत्सम्" इति परस्मै तत्स्वामिने नाचक्षीत न वदेत्॥

उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पंस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात्॥ ११॥

उर्वरायां सस्यवत्यां, तृणैरनन्तर्हितायां च भूमौ, उत्सर्पन् उत्प्लवमानः सन्, तिष्ठन् ऊर्ध्वः सन् मूत्रपुरीषे न कुर्यात्। एतच्च फालकृष्टभूमि–मार्ग–जीर्णदेवायतन–वाणिगर्तादीनामप्युपलक्षणार्थम्॥

स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत॥ १२॥

यत्नं विना पतितेन अयज्ञियेन काष्ठशकलेन गुदं प्रमृजीत प्रोञ्छेत्। एतच्च लोष्ठादीनामप्युपलक्षणम्॥

विकृतं वासो नाच्छादयीत॥ १३॥

विकृतं स्मृतिशिष्टाचाराभ्यां विरुद्धं नीलयादिरक्तं वासो न परिदधीतेत्यर्थः। पालाशादिपुष्परक्तं वासस्तु परिदध्यादेव।

दृढव्रतो वधत्रः स्यात्॥ १४॥

दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य सः, असमाप्तकर्मा न स्यादित्यर्थः। वधात् घातात् आत्मानं त्रायते इति वधत्रः। स च शृङ्गिनखिदंष्ट्रिभ्यः सम्भवति। तेभ्यो रक्षां कुर्वीतेत्यर्थः॥

सर्वत आत्मानं गोपायेत् सर्वेषां मित्रमिव॥ १५॥

आत्मानं सर्वतो रक्षेत्। सर्वेषां स्वेषां परेषां वा मित्रमिव भूयात्। मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति स्मरणात्॥

इति साधारणशिक्षानियमाः॥

अथ समावर्त्तनानन्तरं त्रिरात्रनियमाः।

(कं० ८) तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ १ ॥

समावर्तनानन्तरं त्रिरात्रं वक्ष्यमाणं व्रतं कुर्यात्।

अमांᳫंसाश्यमृन्मयपायी ॥ २ ॥

भवेत्। मांस न भक्षयेत्। मृन्मयेन पात्रेण जलं न पिबेत्। एतच्चाऽऽलाबुतुम्ब्यादीनामुपलक्षणम् ॥

स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भाषा च तैः ॥ ३ ॥

स्त्री नारी, शूद्रश्चतुर्थो वर्णः, शवो मृतकः, कृष्णशकुनिः काकः, श्वा कुक्कुरः। एतेषां दर्शनं भाषणं च त्रिरात्रं वर्जयेत् ॥

शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ॥ ४ ॥

शवान्नं मृताशौचान्नं, शूद्रान्नं भोज्यान्नस्यापि नापितादेरवरवर्णस्यान्नं, सूतकान्नं जाताशौचान्नं च नाद्यात् ॥

मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत ॥ ५ ॥

आतपे घर्मे मूत्रादि न कुर्यात्। छत्रवस्त्रादिना सूर्यात् आत्मानं शरीरं न गोपायेत् ॥

तप्तेनोदकार्थान्कुर्वीत ॥ ६ ॥

शौचादीन् तप्तजलेन कुर्यादित्यर्थः ॥

अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ ७ ॥

दीपादि प्रज्वलय्य रात्रौ भोजनं कुर्यान्नान्धकारे इत्यर्थः ॥

सत्यवदनमेव वा ॥ ८ ॥

अथवा सत्यवदनमेव नियमं कुर्यात्। अनृतं मिथ्याभाषणं न कुर्यात्। एवं शिक्षयित्वा एतान्नियमान्करिष्यामीति बटुमवचार्य—

आचार्यः एनं बटुं स्वपादयोः पातयित्वा पूर्णाहुतिं जुहुयात्-समाचारात्,

विवाहे व्रतबन्धे च शालायां चौलकर्मणि ।
गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत् ॥

इति पूर्वोक्तनिषेधस्य समावर्तनेऽभावाच्च । तत्र सङ्कल्पः- अद्येह अमुकोऽहम् अस्य पुत्रस्य समावर्तनकर्मणः न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं सर्वाभ्युदयप्राप्तये च मृडनामाग्नौ पूर्णाहुतिहोमं करिष्ये इति सङ्कल्प्य मृडाग्निं गन्धाद्युपचारैः अभ्यर्च्य स्रुचि स्रुवेण द्वादशकृत्वः स्थाल्या आज्यं गृहीत्वा तत्र घृताक्तं रक्तवस्त्रखण्डाहृतं सुपूजितं सुधूपितं नारिकेलादिफलं निधाय अधोमुखेन स्रुवेण पिधाय उत्थाय तिष्ठन् समिद्धेऽग्नौ यवप्रमितधारया मूर्धानन्दिव इति मन्त्रेण प्रथमभागोक्तेन (पृ० १०७)जुहुयात् । स्रुगभावे घृतपूर्णेन स्रुगुक्तविशेषणविशिष्टेन स्रुवेण उपविश्य जुहुयात्।

(अत्रेतिकर्तव्यतामाह संग्रहकारः-

एवं यथोचितं शक्त्या हुत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् ।
घृतेनापूर्य स्रुग्गतमूर्ध्ववक्त्रस्रुचि स्रुवम् ॥
निधायाधोमुखं, न्यस्येत्स्रुवाग्रे कुसुमाक्षतम् ।
पश्चाद्वामपुरोदक्षकराभ्यां शङ्खधारया ॥
गृहीत्वा स्रुवस्रुचौ मन्त्री स्रुचाग्रन्यस्तलोचनः ।
ऋजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥
स्थिरधीर्जुहुयादग्नौ यवप्रमितधारया ।
पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता सर्वकर्मप्रपूरणी ॥ इति ।

विधानपारिजाते आश्वलायनः-

आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्स्रुचम् ।
तया चाज्याहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥
स्रुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुः ॥ इति)।

ततः स्नातकस्य पित्रादिः चौलादिसमावर्तनान्तकर्मणां परिपूर्त्यर्थं गोदानं कुर्यात् । आचार्यं सम्पूज्य देयद्रव्यं संप्रोक्ष्य सम्पूज्य संकल्प्य कर्मोपदेशकायाचार्याय दद्यात् । तत उत्तराङ्गत्वेन

राजपुत्रनामाधेः पूजनं विधाय उत्तराङ्गत्वेन नवग्रहादीनां पूजनं कुर्यात् । स्नातकेन सह ग्रहवेदीसमीपमागत्य आसने उप-विश्याचम्य सङ्कल्पं कुर्यात्-ॐविष्णुः३ अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकोऽहम् अमुकस्य वटोः कृतानां चूडोपनयनवेदारम्भसमा-वर्तनकर्मणाम् उत्तराङ्गत्वेन सगणाधिपमातृणां ब्रह्मवरुणाधि-देवतादिसहितादित्यादिनवग्रहाणां च पूजनं करिष्ये इति । ततः ॐगणपतये नमः ॐमातृभ्यो नमः ॐआदित्याय नमः इत्या-दिनाममन्त्रैः ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य ब्रह्मामुरारिरिति सम्प्रार्थ्य प्रतिमादानसङ्कल्पं कुर्यात्—अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अ-मुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनक-र्मणां ग्रहयागस्य साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इमाः सुपू-जिताः सौवर्णीः आदित्यादिनवग्रहप्रतिमाः वस्त्रच्छन्नाः आचा-र्यादिब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐतत्सत् । कृतैतत्प्रतिमादान-प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थम् इदं द्रव्यं च ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये इति सङ्कल्प्य प्रतिमाः दत्त्वा जापकादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् । ततो भूयसीं सङ्कल्पयेत्—अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनकर्मणां न्यूनातिरिक्तपरिहा-रार्थं साद्गुण्यार्थं च इमां भूयसीं दक्षिणां नानागोत्रेभ्यो ब्राह्म-णेभ्यो नटनर्तकगायकेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये इति सङ्कल्प्य दद्यात् । ततः समावर्तनकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं साद्गु-ण्यार्थं च यथोपपन्नेन सिद्धान्नेन दश यथासंख्याकान् वा ब्रा-ह्मणान्भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य राजपुत्रनामाधिं विसृज्य मा-तृणां नवग्रहादीनां च विसर्जनं कुर्यात्–

(१)ॐउस्रावेतं धूर्षाहौ युज्येथामनश्रू ऽअवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥

(१) य० सं० अ० ४ मं० ३३। वसत्यनयोर्जगदिति उस्रौ

यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय मामिकाम् ।
इष्टकामसमृद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥
गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ सुरेश्वर ॥ इति ।

अथ कर्मसर्वाङ्गपूर्त्यै—

ॐ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥
ॐअच्युताय नमः ३ ।
प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

ॐविष्णवे नमः ३ । ॐकायेन वाचेति ईश्वरार्पणं कुर्यात् ।

ततः घृते छायां स्नातकं दर्शयित्वा अभिषेकतिलकरक्षाबन्धनमन्त्रपाठादि कारयेत् । ततः बहिःशालातः शिविकादियानेन स्वस्तिवाचन-शङ्खघण्टादिशब्दपुरःसरं पिष्टातकस्वस्तिकाङ्कितगोधूमशष्कुल्यलंकृतशुचिवस्त्राच्छन्नाध्वना गृहं प्रविश्य—

कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गलाऽचला ।
पद्मा चैव समाख्याताः सप्तैता द्वारमातरः ॥

इत्युक्त्वा मातृः देवगृहद्वारि सम्पूज्य दध्यादिमङ्गलद्रव्यहस्ताभ्यो भगिनीभ्यो रजतादिद्रव्यं दत्त्वा तद्धस्तेन आशिषो अङ्गीकृत्वा जीवमातॄणां पूजनं कुर्यात् । तद्यथा—आसने उपविश्याचम्य प्राणानायम्य ॐसुमुखश्चेत्यादि पठित्वा अर्घं संस्थाप्य पूजासंक-

जगद्विधानभूतौ हे प्रकृतिपुरुषौ पतम्—पुनर्यज्ञे वितते सति आगच्छतम् , युज्येथां—युक्तौ च भवतम् । युवयोर्योगं विना कर्मप्रचारासम्भवात्'। सोत्सवौ. सुधं, भूर्यजौ—कर्मसु चोदं यज्ञौ., सत्वम—अश्रुरहितौ सोत्साहौ, अवीरहणौ—वीराणां कर्मणि सोत्साहानां हननं नाशमकुर्वाणौ, ब्रह्मचोदनौ—ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य कर्मणि प्रेरकौ च । इदानीं गृहान् स्वस्वरूपं गच्छतम् । युष्मत्प्रसादात् यजमानस्य स्वस्ति कल्याणं भवतु ।

त्वा-अद्येत्यादि संकीर्त्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनकर्म्मणाम् उत्तराङ्गत्वेन गृहप्रवेश-कर्म्मणि सर्वाभ्युदयप्राप्तये भित्त्यादिलिखितानां कल्याण्यादिसप्त-जीवमातॄणां यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति। "ॐएतन्ते" इत्यादि पठित्वा ॐभूर्भुवः स्वः कल्याण्यादिसप्तजीवमातर इहागच्छ-न्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य, ध्यानम्-

कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा।
जया च विजया चैव सप्तैता जीवमातरः॥

इति ध्यात्वा नाममन्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य व-सोर्धाराः पातयित्वा ब्रह्माणीकमलेन्दुसौम्यवदनेति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणासंकल्पः—अद्येहामुकोऽहं चौलादिकर्मणाम् उत्त-राङ्गत्वेन कृतस्य जीवमातॄणां पूजनकर्मणः साङ्गुण्यार्थम् इमां दक्षि-णां ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् इति दद्यात्। तत आचारात् भगि-न्यादिभिर्वटोः महानीराजनं तिलकादि च कार्य्यम्। ततोऽशीतिं यथाशक्ति वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा इष्टबन्धुभिः सह भुञ्जीत। यथासुखं विहरेत्॥

ततश्चतुर्थेऽहनि माता बटुना सुवासिनीभिश्च सह शङ्खघण्टा-दिशब्दपुरःसरं मातृपीठादि चौलकेशांश्च गृहीत्वा जलाशयं गत्वा जलाशयनिकटे संस्थाप्य जलाशयनिकटवर्तिनि कुड्ये मत्स्यादि-मातॄर्लेखयित्वा नमोऽन्तैः मत्स्यै कूर्म्यै वाराह्यै कुक्कुट्यै दर्दुर्यै जलूक्यै सोमायै इति चतुर्थ्यन्तनाममन्त्रैः गन्धाद्युपचारैः पूज-यित्वा जलं प्राश्य मुक्तबन्धनाः पूर्वनिर्मितपोटलिकाः जलाशयतटे निधाय ब्राह्मणादिद्वारा मातृफलकं क्षालयित्वा नर्तकादिभ्यो मोदकादि दत्त्वा जलकुम्भहस्तानग्रतः कृत्वा शङ्खादिशब्दपुरःसरं गृहं प्रविश्य ताम्रकटाहपाचितं मिष्टान्नं गृहवर्तिभिः स्वजनैः सह भुक्त्वा यथासुखं विहरेत्॥

इति चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनप्रयोगः।

(१३) अथ केशान्तः (गोदानम्)।

अयं च "षोडशवर्षस्य केशान्तः" इति पारस्करगृह्यसूत्रात्षोडशे वर्षे, कालापकर्षं कृत्वा ततः पूर्वं वा श्मश्रूद्गमानन्तरं कार्यः॥ यद्यप्ययं द्वादशवार्षिकादिव्रतानुष्ठानानन्तरं समावर्तनपक्षे समावर्तनात्पूर्वमेव प्राप्तस्तथापि पञ्चवार्षिकादिव्रतानुष्ठानानन्तरं समावर्तनपक्षे तदुत्तरमेव प्राप्नोतीति समावर्तनपूर्वकालिकत्वस्याग्निप्राप्तिनियमात् श्मश्रूद्गमनात् पूर्वं प्राधान्येन श्मश्रुसंस्काररूपस्यास्यानुचितत्वादुपनयनदिने समावर्तनानुष्ठाने कालापकर्षं कृत्वा समावर्तनात् पूर्वमस्यानुष्ठेयत्वाच्च तैः सहास्य तन्त्रेण प्रयोग उपदिष्टः।

अथ प्रयोगः—

तत्र चन्द्रताराद्यनुकूले चौलोक्तशुभदिने संस्कार्यस्य पित्रादिः केशान्तं कुर्यात्। तद्यथा—विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या (पृ० ८९) संस्कार्यं संस्नाप्य पित्रादिः सुस्नातो दीपं प्रज्वाल्याचम्य प्राणानायम्य स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्य शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा अर्घं संस्थाप्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य पूर्वोक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्। अमुकोऽहममुकशर्मणोऽस्य पुत्रस्य संस्कारातिशयाधानद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं केशान्ताख्यसंस्कारं करिष्ये। तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजाऽऽभ्युदयिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य तानि क्रमेण कृत्वा सति सम्भवे प्रथमभागोक्तरीत्या (पृ० १८७) ग्रहयागं कृत्वा अन्यथा कलशे ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिग्रहपूजनं कृत्वा रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य कलशोपरि स्थापयेत्। समाचारात् चौलात्पूर्वरात्रौ क्रियमाणं केशाधिवासनं त्वत्र न कर्तव्यम्। श्मश्रूणां जुटिकाबन्धनयोग्यत्वाभावात्। ततः संस्कार्यस्य पिता स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा सूर्यनामाग्निं संस्थाप्य त्रीन्

ब्राह्मणान् मिष्टान्नेन तर्पयित्वा आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा दक्षिणतो ब्रह्मणे आसनं दत्त्वा तत्र तमग्नेः पूर्वमार्गेणोपवेशयेत् । नात्र संस्कार्यस्य मातुरुपस्थे उपवेशनं, वाक्याभावेनायुक्तत्वात् इति गृह्यवृत्तौ नारायणः । ततः कर्ता प्रणीताप्रणयनादि पूर्णपात्रदानान्तं चौलवत् (पृ० २८०) कुर्यात् । तत्र चूडापदस्थाने केशान्तेत्यूहः कार्यः, सूर्यनामकाग्निश्चात्र प्रतिष्ठापनीयः । ततो जलप्रदानं विधायोपकल्पितपात्रे शीतास्वप्सु उष्णा अप आसिञ्चति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (उष्णेनेति परमेष्ठी ऋषिः प्रतिष्ठा छन्दः लिङ्गोक्ता देवता उष्णोदकासेके विनियोगः) ।

ॐउष्णेन वाय ऽउदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु वप- इति । उष्णोदकमिश्रिते शीतोदके उपकल्पितं घृतपिण्डं तूष्णीं प्रास्यति । तत उदकमादाय दक्षिणगोदानसमीपश्मश्रु वक्ष्यमाणमन्त्रेणोनत्ति—

(सवित्रेति प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः आपो देवताः उन्दने विनियोगः) ।

ॐसवित्रा प्रसूता दैव्या ऽआप ऽउन्दन्तु ते तनूम् । दीर्घायुत्वाय वर्चसे—इति । ततस्त्र्येण्या शलल्या तूष्णीं श्मश्रु विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधाति—

(ओषधे इति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्द ओषधिर्देवता कुशतरुणान्तर्धाने विनियोगः) ।

ॐओषधे त्रायस्व—इति मन्त्रेण । ततस्ताम्रपरिष्कृतमायसक्षुरमादत्ते—(शिवो नामेति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरग्रहणे विनियोगः)—

ॐशिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते ऽअस्तु मा मा हिꣳसीः—इत्यनेन मन्त्रेण । ततो दर्भतरुणान्तर्हितेषु क्षुरं सँलग्नं करोति—(निवर्तयामीति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरनिधाने विनियोगः) ।

ॐनिवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय– इति मन्त्रेण । ततश्छिनत्ति–(येनावपत् इति आलम्बायनऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः सविता देवता श्मश्रुच्छेदने विनियोगः) ।

ॐयेनावपत् सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो व्वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो व्वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्य्यथाऽसत्—इत्यनेन मन्त्रेण सश्मश्रूणि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य उत्तरतो ध्रियमाणे गोमयपिण्डे प्रास्य उदकस्पर्शं कृत्वा ततस्तस्मिन्नेव दक्षिणश्मश्रुणि एवमेवोन्दनादि वारद्वयं तूष्णीं कर्म कर्त्तव्यम् । अत्र पश्चिमगोदानाभावात् मध्यस्थसाम्यात् श्मश्रुमध्ये अधरोष्ठादधःस्थे सर्वमुन्दनादि कर्म कुर्यात् । श्मश्रुच्छेदने मन्त्रविशेषः-(त्र्यायुषमिति नारायणऋषिरुष्णिक् छन्दः अग्निर्देवता श्मश्रुच्छेदने विनियोगः)

ॐत्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम्-–इति । ततः पूर्ववत् तूष्णीं पुनर्वारद्वयं कर्म कुर्यात् । तत उत्तरगोदानसमीपश्मश्रुणि पूर्ववदुन्दनादि कर्त्तव्यम् । छेदने मन्त्रविशेषः-(येनेति वामदेवऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता श्मश्रुच्छेदने विनियोगः) ।

ॐ येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्यम् । तेन ते व्वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये–इति । अत्रापि वारद्वयं तूष्णीं पूर्ववदुन्दनादि । ततः त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं समुखं परिहरेत् । तत्र प्रथमवारं परिहरणे मन्त्रः-(यत्क्षुरेणेति वामदेवऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता :परिहरणे विनियोगः) ।

ॐयत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा व्वप्त्रा वा व्वपति केशश्मश्रु च्छिन्धि, शिरोमुखं माऽस्यायुः प्रमोषीः–इति । ततस्तेनैवोदकेन सर्वत्र आर्द्रीकरणम् । नापिताय क्षुरदा-

नम्—(अक्षण्वन्निति वामदेवऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता ना-
पिताय क्षुरदाने विनियोगः)।

ॐअक्षण्वन् परिवप—इत्यनेन मन्त्रेण । स नापित
उदङ्मुखास्थितस्य प्राङ्मुखास्थितस्य वा मुण्डनं करोति । सकेशं
गोमयपिण्डमनुगुप्तगोष्ठे निधाय पित्रादिः स्वाचार्याय कुमाराचा-
र्याय वा गोरूपं वरं दद्यात् । ततो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां
दत्त्वा दद्या यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य अग्निं
देवांश्च विसृज्य कर्मसम्पूर्णतां वाचयित्वा यस्यस्मृत्येत्युक्त्वा
विष्णुं नमस्कृत्य ब्राह्मणद्वारा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि कारयेत्।

(केशानाम् अन्तः समीपस्थितः श्मश्रुभाग इति व्युत्पत्त्या
केशान्तशब्देन श्मश्रूणामभिधानात् श्मश्रुसंस्कार एव केशान्त-
शब्देन प्रतिपाद्यते । अत एवाश्वलायनेनापि "श्मश्रूणीहोन्दति"।
इति श्मश्रूणां संस्कार एवात्रोपदिष्टः । संस्कारगणपतिना चा-
प्येवमाहृतः । उष्णोदकासेकमन्त्रे केशपदोपादानं तु नापितकर्तृ-
कवपनसाधारण्येन तस्योपयोगित्वाद्बोध्यम् । एवमन्यत्रापि ।
श्मश्रुशब्देन च मुखजानि लोमान्यभिधीयन्ते इति देवयाज्ञिकः ।
तस्मादत्र केशानां क्षुरेण समन्त्रकसंस्कारो न । तत्संस्कारस्य
पूर्वं जातत्वाच्चेति दिक्) ॥ इति केशान्तः ॥

विवाहप्रयोगस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । स्मार्ताधानश्रौताधानयोः
प्रयोगौ अन्यतोऽवगन्तव्यौ इत्युपरम्यते ॥

वेदाश्वनवभूवर्षे वैशाखे धवले दले ।
त्रयोदश्यां शनौ पूर्तिं गतः संस्कारदीपकः ॥

इति श्रीनित्यानन्दपर्वतीयविरचितः संस्कारदीपकः ॥

गुरुः शरणम् ॥

१ मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः
कन्या [illegible]	कन्या पिता वरः	कन्या पितामहः पिता वरः	कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता [illegible]	कन्या वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	कन्या वृद्धतरप्रपिता. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता [illegible]
मू॰ पिता वरः कन्या	मू॰ पिता पिता कन्या वरः	मू॰ पिता पितामहः कन्या पिता वरः	मू॰ पिता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः	मू॰ पिता वृद्धप्रपिता. कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	मू॰ पिता वृद्धतरप्रपि. कन्या वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
मू॰ पितामहः वरः पिता कन्या	मू॰ पितामहः पिता पिता [illegible] कन्या	मू॰ पितामहः पितामहः पिता पिता कन्या वरः	मू॰ पितामहः प्रपितामहः पिता पितामहः कन्या पिता वरः	मू॰ पितामहः वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः	मू॰ पितामहः वृद्धतरप्रपि. पिता वृद्धप्रपिता. कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता वरः

<table>
<tr>
<td>२ मू०
प्रपितामहः वरः
पितामहः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
प्रपितामहः पिता
पितामहः वरः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
प्रपितामहः पितामहः
पितामहः पिता
पिता वरः
कन्या</td>
<td>मू०
प्रपितामहः प्रपितामहः
पितामहः पितामहः,
पिता पिता
कन्या वरः</td>
<td>मू०
प्रपितामहः वृद्धप्रपि.
पितामहः प्रपिता,
पिता पितामहः
कन्या पिता
वरः</td>
<td>मू०
प्रपितामहः वृद्धतर.
पितामहः वृद्धप्रपिता.
पिता प्रपितामहः
कन्या पितामहः
पिता
वरः</td>
</tr>
<tr>
<td>मू०
वृद्धप्रपिता. वरः
प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपिता. पिता
प्रपितामहः वरः
पितामहः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपिता. पितामहः
प्रपितामहः पिता
पितामहः वरः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपिता. प्रपिता.
प्रपितामहः पितामहः
पितामहः पिता
पिता वरः
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपिता. वृद्धप्रपि.
प्रपितामहः प्रपिता.
पितामहः पितामहः
पिता पिता
कन्या वरः</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपिता. वृद्धतरप्र.
प्रपितामहः वृद्धप्रपि.
पितामहः प्रपितामहः
पिता पितामहः
कन्या पिता
वरः</td>
</tr>
<tr>
<td>मू०
वृद्धतरप्र. वरः
वृद्धप्रपिता.
प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धतरप्र. पिता
वृद्धप्रपिता. वरः
प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धतरप्र. पितामहः
वृद्धप्रपिता. पिता
प्रपितामहः वरः
पितामहः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धतरप्र. प्रपितामहः
वृद्धप्रपिता. पिताम.
प्रपितामहः पिता
पितामहः वरः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धतरप्र. वृद्धप्रपिता.
वृद्धप्रपि. प्रपिताम.
प्रपितामहः पितामहः
पितामहः पिता
पिता वरः
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धतरप्र. वृद्धतरप्रपि.
वृद्धप्रपि. वृद्धप्रपिता.
प्रपितामहः प्रपिता;
पितामहः पितामहः
पिता पिता
कन्या वरः</td>
</tr>
</table>

२ मू०	मू०	मू०	मू०	मू०	मू०
माता [illegible] कन्या	माता पिता कन्या वरः	माता पितामहः कन्या पिता वरः	माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता [illegible]	माता वृ. प्रपिताम. कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	माता वृद्धतरप्रपि. कन्या वृ. प्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
मू० मातामहः वरः माता कन्या	मू० मातामहः पिता माता वरः कन्या	मू० मातामहः पितामहः माता पिता कन्या [illegible]	मू० माताम. प्रपिताम. माता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० माताम. वृ. प्रपिता. माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः	मू० मातामहः वृद्धतरप्रपि. माता वृद्धप्रपिता. कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
मू० पितामही वरः पिता कन्या	मू० पितामही पिता पिता वरः कन्या	मू० पितामही पितामहः पिता पिता कन्या वरः	मू० पितामही प्रपितामहः पिता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० पितामही वृ. प्रपिता. पिता प्रपिताम. कन्या 'पितामहः पिता वरः	मू० पितामहीवृद्धतरप्रपि. पिता वृद्धप्रपिता. कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता वरः

<table>
<tr>
<td>४ मू०
मातामही वरः
माता
कन्या</td>
<td>मू०
मातामही पिता
माता वरः
कन्या</td>
<td>मू०
मातामही पितामहः
माता पिता
कन्या वरः</td>
<td>मू०
मातामही प्रपिताम.
म ता पितामहः
कन्या पिता
वरः</td>
<td>मू०
मातामही वृ. प्रपिता.
माता प्रपितामहः
कन्या पितामहः
पिता
वरः</td>
<td>मू०
मातामहीवृ.तरप्रपिता.
माता वृद्धप्रपिताम.
कन्या प्रपितामहः
पितामहः
पिता
वरः</td>
</tr>
<tr>
<td>मू०
प्रमातामहः वरः
मातामहः
माता
कन्या</td>
<td>मू०
प्रमातामहः पिता
मातामहः वरः
माता
कन्या</td>
<td>मू०
प्रमातामहः पितामहः
मातामहः पिता
माता वरः
कन्या</td>
<td>मू०
प्रमातामहः प्रपिताम.
मातामहः पितामहः
माता पिता
कन्या वरः</td>
<td>मू०
प्रमातामहः वृद्धप्रपि.
मातामहः प्रपिताम.
माता पितामहः
कन्या पिता
वरः</td>
<td>मू०
प्रमाताम. वृद्धतरप्रपि.
मातामहः वृद्धप्रपिता.
माता प्रपितामहः
कन्या पितामहः
पिता
वरः</td>
</tr>
<tr>
<td>मू०
पितामहीपिता वरः
पितामही
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
पितामहीपि. पिता
पितामही वरः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
पितामहीपि. पितामहः
पितामही पिता
पिता वरः
कन्या</td>
<td>मू०
पितामहीपि. प्रपिता.
पितामही पितामहः
पिता पिता
कन्या वरः</td>
<td>मू०
पितामहीपि. वृद्धप्र.
पितामही प्रपितामहः
पिता पितामहः
कन्या पिता
वरः</td>
<td>मू०
पितामहीपि. वृद्धतरप्र.
पितामही वृद्धप्रपिता.
पिता प्रपितामहः
कन्या पितामहः
पिता
वरः</td>
</tr>
</table>

६ मू० मातामहीपिता वरः मातामही मातर कन्या	मू० मातामहीपि. पिता मातामही वरः माता कन्या	मू० मातामहीपि. पिताम. मातामही पिता माता वरः कन्या	मू० मातामहीपि. प्रपिता. मातामही पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू० मातामहीपि. वृद्धप्र. मातामही प्रपितामहः माता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० मातामहीपि.वृद्धतरप्र. मातामही वृद्धप्रपिता. माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः
मू० पितामहमाता वरः पितामहः पिता कन्या	मू० पिताम. मा. पिता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० पिताम.मा. पितामहः पितामहः पिता पिता वरः कन्या	मू० पिताम.मा.प्रपितामहः पितामहः पितामह. पिता पिता कन्या वरः	मू० पिताम.मा. वृद्धप्रपि. पितामहः प्रपिताम. पिता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० पिताम.मा.वृद्धतरप्रपि. पितामहः वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः
मू० पितामहीमाता वरः पितामही पिता कन्या	मू० पिताम. मा. पिता पितामही वरः पिता कन्या	मू० पिताम.मा. पितामहः पितामही पिता पिता वरः कन्या	मू० पिताम.मा.प्रपिताम. पितामही पितामहः पिता पिता कन्या वरः	मू० पिताम मा. वृद्धप्रपि. पितामही प्रपिताम. पिता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० पिताम.मा.वृद्धतरप्रपि. पितामही वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः

६ मू॰ मातामहीमाता वरः मातामही माता कन्या	मू॰ मातामहीमा. पिता मातामही वरः माता कन्या	मू॰ मा. महीमा. पितामहः मातामही पिता माता [illegible] कन्या	मू॰ मा. महीमा. प्रपिता. मातामही पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू॰ मा.महीमा. वृ. प्रपि. मातामही प्रपिताम. माता पितामहः कन्या पिता वरः	मू॰ मा.महीमा. वृद्धतप्र. मातामही वृद्धप्रपि. माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः
मू॰ मातामहमाता वरः मातामहः माता कन्या	मू॰ मातामः मा. पिता मातामहः वरः माता कन्या	मू॰ मातामः मा.पितामहः मातामहः पिता माता वरः कन्या	मू॰ मा. म. मा. प्रपिता. मातामहः पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू॰ मा.म.मा. वृ. प्रपिता. मातामहः प्रपितामहः माता पितामहः कन्या पिता वरः	मू॰ मा.म.मा. वृ.तरप्र.म. मातामहः वृ. प्रपि. माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः
मू॰ माता पितामही कन्या पिता वरः	मू॰ माता पितामहमाता कन्या पितामहः पिता वरः	मू॰ माता पितामहीमाता कन्या पितामही पिता [illegible]	मू॰ माता पितामहीपिता कन्या पितामही पिता वरः		

७ मातामहः माता कन्या	मू० पितामही पिता [illegible]	मातामहः माता कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता वरः	मातामहः माता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मातामहः माता कन्या	मू० पितामहीपिता पितामही पिता वरः
पितामही पिता कन्या	मू० पितामही पिता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० पितामहीपिता पितामही पिता वरः
मातामही माता कन्या	मू० पितामही पिता वरः	मातामही माता कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता वरः	मातामही माता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मातामही माता कन्या	मू० पितामहीपिता पितामही पिता वरः
प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० पितामही पिता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० पितामहीपिता पितामही पिता वरः

८ मू०		मू०		मू०		मू०	
पितामहीपिता	पितामही	पितामहीपिता	पितामहमाता	पितामहीपिता	पितामहीमाता	पितामहीपिता	पितामहीपिता
पितामही	पिता	पितामही	पितामहः	पितामही	पितामही	पितामही	पितामही
पिता	वरः	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता
कन्या		कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः
मू०		मू०		मू०		मू०	
मातामहीपिता	पितामही	मातामहीपिता	पितामहमाता	मातामहीपिता	पितामहीमाता	मातामहीपिता	पितामहीपिता
मातामही	पिता	मातामही	पितामहः	मातामही	पितामही	मातामही	पितामही
माता	वरः	माता	पिता	माता	पिता	माता	पिता
कन्या		कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः
मू०		मू०		मू०		मू०	
पितामहमाता	पितामही	पितामहमाता	पितामहमाता	पितामहमाता	पितामहीमाता	पितामहमाता	पितामहीपिता
पितामहः	पिता	पितामहः	पितामहः	पितामहः	पितामही	पितामहः	पितामही
पिता	वरः	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता
कन्या		कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः
मू०		मू०		मू०		मू०	
पितामहीमाता	पितामही	पितामहीमाता	पितामहमाता	पितामहीमाता	पितामहीमाता	पितामहीमाता	पितामहीपिता
पितामही	पिता	पितामही	पितामहः	पितामही	पितामही	पितामही	पितामही
पिता	वरः	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता
कन्या		कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः

१ मातामहीमाता मातामही माता कन्या	मू० पितामही पिता वरः	मातामहीमाता मातामही माता कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता वरः	मातामहीमाता मातामही माता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मातामहीमाता मातामही माता कन्या	मू० पितामहीपिता पितामही पिता वरः
मातामहमाता मातामहः माता कन्या	मू० पितामही पिता [illegible]	मातामहमाता मातामहः माता कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता [illegible]	मातामहमाता मातामहः माता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मातामहमाता मातामहः माता कन्या	मू० पितामहीपिता पितामही पिता वरः
कन्या	मू० पितामही पिता वरः	कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता वरः	कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	कन्या	मू० पितामहीपिता पितामही पिता वरः
पिता कन्या	मू० पितामही पिता वरः	पिता कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता वरः	पिता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	पिता कन्या	मू० पितामहीपिता पितामही पिता वरः

<table>
<tr>
<td>१०
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामही
पिता
वरः</td>
<td>पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहमाता
पितामहः
पिता
वरः</td>
<td>पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहीमाता
पितामही
पिता
वरः</td>
<td>पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहीपित
पिताम
पिता
वर</td>
</tr>
<tr>
<td>प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामही
पिता
वरः</td>
<td>प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहमाता
पितामहः
पिता
वरः</td>
<td>प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहीमाता
पितामही
पिता
वरः</td>
<td>प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहीपिता
पितामही
पिता
वरः</td>
</tr>
<tr>
<td>वृद्धप्रपितामहः
प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामही
पिता
वरः</td>
<td>वृद्धप्रपितामहः
प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहमाता
पितामहः
पिता
वरः</td>
<td>वृद्धप्रपितामहः
प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहीमाता
पितामही
पिता
वरः</td>
<td>वृद्धप्रपितामहः
प्रपितामहः
पितामहः
पिता
कन्या
मू०
पितामहीपिता
पितामही
पिता
वरः</td>
</tr>
</table>

११ मू० वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या पितामही पिता वरः	मू० वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या पितामहमाता पितामहः पिता वरः	मू० वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मू० वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या पितामहीपिता पितामही पिता वरः
मू० कन्या माता वरः	मू० कन्या मातामहः माता वरः	मू० कन्या मातामही माता वरः	मू० कन्या प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मू० कन्या मातामहीपिता मातामही माता वरः	मू० कन्या मातामहमाता मातामहः माता वरः	मू० कन्या मातामहीमाता मातामही माता वरः	

१२ मू० पिता — माता कन्या — [illegible]	मू० पिता — मातामहः कन्या — माता वरः	मू० पिता — मातामही कन्या — माता वरः	मू० पिता — प्रमातामहः कन्या — मातामहः माता वरः
मू० पिता — मातामहीपिता कन्या — मातामही माता वरः	मू० पिता — मातामहमाता कन्या — मातामहः माता वरः	मू० पिता — मातामहीमाता कन्या — मातामही माता वरः	
मू० पितामहः — माता पिता — वरः कन्या	मू० पितामहः — मातामहः पिता — माता कन्या — वरः	मू० पितामहः — मातामही पिता — माता कन्या — वरः	मू० पितामहः — प्रमातामहः पिता — मातामहः कन्या — माता वरः
मू० पितामहः — मातामहीपिता पिता — मातामही कन्या — माता [illegible]	मू० पितामहः — मातामहमाता पिता — मातामहः कन्या — माता वरः	मू० पितामहः — मातामहीमाता पिता — मातामही कन्या — माता [illegible]	

१३

<table>
<tr>
<td>मू०
प्रपितामहः — माता
पितामहः — वरः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
प्रपितामहः — मातामहः
पितामहः — माता
पिता — वरः
कन्या</td>
<td>मू०
प्रपितामहः — मातामही
पितामहः — माता
पिता — वरः
कन्या</td>
<td>मू०
प्रपितामहः — प्रमातामहः
पितामहः — मातामहः
पिता — माता
कन्या — वरः</td>
</tr>
<tr>
<td>मू०
प्रपितामहः — मातामहीपिता
पितामहः — मातामही
पिता — माता
कन्या — वरः</td>
<td>मू०
प्रपितामहः — मातामहमाता
पितामहः — मातामहः
पिता — माता
कन्या — वरः</td>
<td>मू०
प्रपितामहः — मातामहीमाता
पितामहः — मातामही
पिता — माता
कन्या — वरः</td>
<td></td>
</tr>
<tr>
<td>मू०
वृद्धप्रपितामहः — माता
प्रपितामहः — वरः
पितामहः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपितामहः — मातामहः
प्रपितामहः — माता
पितामहः — वरः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपितामहः — मातामही
प्रपितामहः — माता
पितामहः — वरः
पिता
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपितामहः — प्रमातामहः
प्रपितामहः — मातामहः
पितामहः — माता
पिता — वरः
कन्या</td>
</tr>
<tr>
<td>मू०
वृद्धप्रपितामहः — मातामहीपिता
प्रपितामहः — मातामही
पितामहः — माता
पिता — वरः
कन्या</td>
<td>मू०
वृ० प्रपितामहः — मातामहमाता
प्रपितामहः — मातामहः
पितामहः — माता
पिता — वरः
कन्या</td>
<td>मू०
वृद्धप्रपितामहः — मातामहीमाता
प्रपितामहः — मातामही
पितामहः — माता
पिता — वरः
कन्या</td>
<td></td>
</tr>
</table>

मू०		मू०		मू०		मू०	
वृद्धतरप्रपितामहः	माता	वृद्धतरप्रपितामहः	मातामहः	वृद्धतरप्रपि.	मातामही	वृद्धतरप्रपितामहः	प्रमातामहः
वृद्धप्रपितामहः	[illegible]	वृद्धप्रपितामहः	माता	वृद्धप्रपितामहः	माता	वृद्धप्रपितामहः	मातामहः
प्रपितामहः		प्रपितामहः	वरः	प्रपितामहः	वरः	प्रपितामहः	माता
पितामहः		पितामहः		पितामहः		पितामहः	वरः
पिता		पिता		पिता		पिता	
कन्या		कन्या		कन्या		कन्या	

मू०		मू०		मू०			
वृद्धतरप्रपि.	मातामहीपिता	वृद्धतरप्रपिताम.	मातामहमाता	वृद्धतरप्रपिताम.	मातामहीमाता		
वृद्धप्रपितामहः	मातामही	वृद्धप्रपितामहः	मातामहः	वृद्धप्रपितामहः	मातामही		
प्रपितामहः	माता	प्रपितामहः	माता	प्रपितामहः	माता		
पितामहः	वरः	पितामहः	वरः	पितामहः	वरः		
पिता		पिता		पिता			
कन्या		कन्या		कन्या			

मू०		मू०		मू०		मू०	
माता	माता	माता	मातामहः	माता	मातामही	माता	प्रमातामहः
कन्या	वरः	कन्या	माता	कन्या	माता	कन्या	मातामहः
			वरः		[illegible]		माता
							वरः

१५

माता कन्या	मू०	मातामहमाता मातामहः माता वरः	माता कन्या	मू०	मातामहीपिता मातामही माता वरः	माता कन्या	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वरः			
मातामहः माता कन्या	मू०	माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू०	मातामहः माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू०	मातामही माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू०	मातामहः मातामहः माता वरः
मातामहः माता कन्या	मू०	मातामहमाता मातामहः माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू०	मातामहीपिता मातामही माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वरः			
पितामही पिता कन्या	मू०	माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू०	मातामहः माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू०	मातामही माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू०	प्रमातामहः मातामही माता वरः

१६ पितामही पिता कन्या	मू०	मातामहमाता मातामह. माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू०	मातामहीपिता मातामही माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वर			
मातामही माता कन्या	मू०	माता वरः	मातामही माता कन्या	मू०	मातामह. माता वरः	मातामही माता कन्या	मू०	मातामही माता वरः	मातामही माता कन्या	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मातामही माता कन्या	मू०	मातामहमाता मातामहः माता वरः	मातामही माता कन्या	मू०	मातामहीपिता मातामही माता वरः	मातामही माता कन्या	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वर.			
प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू०	माता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू०	मातामहः माता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू०	मातामही माता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू०	प्रमातामहः, मातामहः माता वरः

१७

मू० प्रमातामहः — मातामहमाता मातामहः — मातामहः माता — माता कन्या — वरः	मू० प्रमातामहः — मातामहीपिता मातामहः — मातामही माता — माता कन्या — वरः	मू० प्रमातामहः — मातामहीमाता मातामहः — मातामही माता — माता कन्या — वरः	
मू० पितामहीपिता — माता पितामही — वरः पिता कन्या	मू० पितामहीपिता — मातामहः पितामही — माता पिता — वरः कन्या	मू० पितामहीपिता — मातामही पितामही — माता पिता — वरः कन्या	मू० पितामहीपिता — प्रमातामहः पितामही — मातामहः पिता — माता कन्या — वरः
मू० पितामहीपिता — मातामहमाता पितामही — मातामहः पिता — माता कन्या — वरः	मू० पितामहीपिता — मातामहीपिता पितामही — मातामही पिता — माता कन्या — वरः	मू० पितामहीपिता — मातामहीमाता पितामही — मातामही पिता — माता कन्या — वरः	
मू० मातामहीपिता — माता मातामही — वरः माता कन्या	मू० मातामहीपिता — मातामहः मातामही — माता माता — वरः कन्या	मू० मातामहीपिता — मातामही मातामही — माता माता — वरः कन्या	मू० मातामहीपिता — प्रमातामहः मातामही — मातामहः माता — माता कन्या — वरः

१८

	मू०		मू०		मू०		
मातामहीपिता	मातामहमाता	मातामहीपिता	मातामहीपिता	मातामहीपिता	मातामहीमाता		
मातामही	मातामहः	मातामही	मातामही	मातामही	मातामही		
माता	माता	माता	माता	माता	माता		
कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः		
	मू०		म०		मू०		मू०
पितामहमाता	माता	पितामहमाता	मातामहः	पितामहमाता	मातामही	पितामहमाता	प्रमातामहः
पितामहः	वरः	पितामहः	माता	पितामहः	माता	पितामहः	मातामहः
पिता		पिता	वरः	पिता	वरः	पिता	माता
कन्या		कन्या		कन्या		कन्या	वरः
	मू०		मू०		मू०		
पितामहमाता	मातामहमाता	पितामहमाता	मातामहीपिता	पितामहमाता	मातामहीमाता		
पितामहः	मातामहः	पितामहः	मातामही	पितामहः	मातामही		
पिता	माता	पिता	माता	पिता	माता		
कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः		
	मू०		मू०		मू०		मू०
पितामहीमाता	माता	पितामहीमाता	मातामहः	पितामहीमाता	मातामही	पितामहीमाता	प्रमातामहः
पितामही	वरः	पितामही	माता	पितामही	माता	पितामही	मातामहः
पिता		पिता	वरः	पिता	वरः	पिता	माता
कन्या		कन्या		कन्या		कन्या	वरः

१९ मू०		मू०		मू०			
पितामहीमाता	मातामहमाता	पितामहीमाता	मातामहीपिता	पितामहीमाता	मातामहीमाता		
पितामही	मातामहः	पितामही	मातामही	पितामही	मातामही		
पिता	माता	पिता	माता	पिता	माता		
कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः		
मू०		मू०		मू०		मू०	
मातामहीमाता	माता	मातामहीमाता	मातामहः	मातामहीमाता	मातामही	मातामहीमाता	प्रमातामहः
मातामही	वरः	मातामही	माता	मातामही	माता	मातामही	मातामहः
माता		माता	वरः	माता	वरः	माता	माता
कन्या		कन्या		कन्या		कन्या	वरः
मू०		मू०		मू०			
मातामहीमाता	मातामहमाता	मातामहीमाता	मातामहीपिता	मातामहीमाता	मातामहीमाता		
मातामही	मातामहः	मातामही	मातामही	मातामही	मातामही		
माता	माता	माता	माता	माता	माता		
कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः		
मू०		मू०		मू०		मू०	
मातामहमाता	माता	मातामहमाता	मातामहः	मातामहमाता	मातामही	मातामहमाता	प्रमातामहः
मातामहः	वरः	मातामहः	माता	मातामहः	माता	मातामहः	मातामहः
माता		माता	वरः	माता	वरः	माता	माता
कन्या		कन्या		कन्या		कन्या	वरः

२०	मू०		मू०		मू०
मातामहमाता मातामहः माता कन्या	मातामहमाता मातामहः माता वरः	मातामहमाता मातामहः माता कन्या	मातामहीपिता मातामही माता वरः	मातामहमाता मातामहः माता कन्या	मातामहीमाता मातामही माता वरः